Jacek Kościuk

Wczesnośredniowieczna osada w Abû Mînâ

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej

Jacek Kościuk

Wczesnośredniowieczna osada w Abû Mînâ

Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej
Wrocław 2009

Recenzenci
Ernest Niemczyk
Ewa Wipszycka-Bravo

Opracowanie redakcyjne i korekta
Małgorzata Niemczyk

Projekt okładki, projekt typograficzny i skład książki
Janusz M. Szafran

Wszelkie prawa zastrzeżone. Żadna część niniejszej książki, zarówno w całości, jak i we fragmentach, nie może być reprodukowana w sposób elektroniczny, fotograficzny i inny bez pisemnej zgody wydawcy i właściciela praw autorskich.

© Copyright by Oficyna Wydawnicza Politechniki Wrocławskiej, Wrocław 2009

OFICYNA WYDAWNICZA POLITECHNIKI WROCŁAWSKIEJ
Wybrzeże Wyspiańskiego 27, 50-370 Wrocław
http://www.oficyna.pwr.wroc.pl, e-mail: oficwyd@pwr.wroc.pl

ISBN 978-83-7493-462-6

Drukarnia Oficyny Wydawniczej Politechniki Wrocławskiej. Zam. nr 357/2009

Peterowi Grossmannowi,
Mistrzowi i Przyjacielowi

Spis treści

Przedmowa 7

Wykaz skrótów 11

1. Wstęp 13

1.1. Zakres i cel pracy 13
1.2. Historia odkrycia Abû Mînâ i dotychczasowe badania 14
1.3. Postać św. Menasa i początki kultu 24
1.4. Topografia regionu Maryût (*Mareotis*) 26
1.5. Ruch pielgrzymkowy jako podstawa rozwoju Abû Mînâ 29
1.5.1. Pielgrzymki w świecie przedchrześcijańskim 29
1.5.2. Ruch pielgrzymkowy oraz kult męczenników i relikwii we wczesnym chrześcijaństwie 30
1.5.3. Urbanistyczne i architektoniczne aspekty ruchu pielgrzymkowego i kultu męczenników 33

2. Rozwój Abû Mînâ od końca IV wieku do podboju Egiptu przez Arabów (641/42) jako efekt ruchu pielgrzymkowego 37

2.1. Początki kultu i rozwój zespołu sakralnego 37
2.2. *Nosokomeion* 38
2.3. Pałac i siedziba kleru oraz służby kościelnej 38
2.4. *Dziedziniec Pielgrzymów* i *xenodocheia* 41
2.5. Łaźnie 42
2.6. *Embolos,* portyki i sklepy oraz inne główne ulice 44
2.7. Mury i bramy „miejskie” 47
2.8. Lokalna produkcja rzemieślnicza 49
2.9. Hodowla i lokalna produkcja rolnicza 51
2.10. Podsumowanie 52

3. Abû Mînâ po inwazji perskiej (619/21) i podboju Egiptu przez Arabów (639/42) 55

3.1. Przemiany urbanistyczne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego na przełomie późnego antyku i wczesnego średniowiecza 55
3.1.1. Obszar i stan badań 55
3.1.2. Próby chronologicznego ujęcia zjawisk i ogólna charakterystyka zachodzących przemian 57
3.2. Przemiany urbanistyczne w Abû Mînâ od początków VII do końca XI wieku 70
3.3. Topografia wczesnośredniowiecznego osiedla 77

3.3.1. Rekonstrukcja zasięgu wczesnośredniowiecznego osiedla 77
3.3.2. Wschodnia część osiedla i tzw. *Południowe Hemicyclum* 80
3.3.3. Zachodnia część osiedla 80
3.3.3.1. Układ ulic, komunikacja i główne zespoły zabudowy 80
3.3.4. Organiczny rozwój jako główny czynnik kształtujący rozwój wczesnośredniowiecznego osiedla 86
3.4. Wczesnośredniowieczne osiedle w świetle arabskich źródeł pisanych 88

4. Próba rekonstrukcji liczby mieszkańców ostatniej fazy osadniczej 97

4.1. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie powierzchni osady i średniej gęstości zaludnienia 97
4.2. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie wielkości strefy uprawnej 101
4.3. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie liczby domostw oraz wielkości i struktury rodziny oraz gospodarstwa domowego 103
4.4. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie analizy liczby piekarń 105
4.5. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie bilansu zapotrzebowania i zasobów wody pitnej 105
4.6. Rekonstrukcja liczby mieszkańców zachodniej części osiedla 109
4.7. Rekonstrukcja liczby mieszkańców wschodniej części osiedla 131

5. Podsumowanie 137

5.1. Abû Mînâ po połowie VII wieku na tle nowej sytuacji politycznej i ekonomicznej Egiptu 137
5.2. Podsumowanie – łączna wielkość populacji ostatniej fazy osadniczej Abû Mînâ 139
5.3. Zmiany klimatyczne jako jedna z możliwych, zewnętrznych przyczyn upadku Abû Mînâ 140
5.4. Trzęsienia ziemi jako kolejna możliwa, zewnętrzna przyczyna upadku Abû Mînâ 140
5.5. Problematyka datowania 142
5.6. Charakter wczesnośredniowiecznej osady w Abû Mînâ 144
5.7. *Plac Targowy* i zabudowa mieszkaniowa w Abû Mînâ jako przedmiot dalszych badań 147
5.8. Kres ruchu pielgrzymkowego do Abû Mînâ w świetle badań nad ostatnią fazą osadniczą 149

Bibliografia wraz z użytymi skrótami 153

Przedmowa

We wstępie do swej znakomitej pracy, poświęconej architekturze bizantyjskiej, Cyril Mango zwraca uwagę na fakt, iż badacz architektury staje zazwyczaj przed dylematem wyboru metody badawczej[1]. Mango wyróżnia tutaj metodę *typologiczną*, charakterystyczną według niego dla historyków sztuki, oraz *funkcjonalną*, bardziej typową dla środowiska archeologów. Pierwsza koncentruje się na zagadnieniach formy, jej klasyfikacji oraz śledzeniu jej ewentualnej ewolucji. Druga metoda skupia się głównie wokół zagadnień funkcjonowania samego budynku i często towarzyszy jej mniej lub bardziej wyartykułowany pogląd, iż forma jest pochodną funkcji. Potencjalnie znacznie bardziej obiecujące podejście *funkcjonalne*, nie zawsze dostarcza nam jednak spodziewanych rezultatów. Powołując się na autorytet Ward-Parkinsa zwraca Mango uwagę na szczególną zawodność takiego podejścia w przypadku architektury późnego antyku, a w ślad za nim i Bizancjum, gdzie często niezwykle trudno jest określić funkcjonalne przeznaczenie budynku.

Nie negując efektywności metody *funkcjonalnej*, zwraca w końcu Mango uwagę na fakt, iż studia nad historią architektury nie są bynajmniej zarezerwowane wyłącznie dla archeologów i historyków sztuki. Choć nie wymienia tutaj *explicite* zajmujących się historią budownictwa architektów, z kontekstu oraz z faktu przytoczenia sztandarowej pracy Georga Tchalenko[2] wnioskować można, iż skłania się w tym miejscu do metody często przez architektów stosowanej, a odpowiadającej bardziej na pytania typu: *jak np. wyglądał obraz prowincjonalnego bizantyjskiego miasta X wieku?*, niż na metrykalne pytania typu: *co? kto? gdzie? kiedy?* Taką właśnie metodę zwracającą uwagę na wszelkie przejawy aktywności człowieka, które manifestują się wznoszeniem przez niego obiektów budowlanych, wraz z ich różnorodną formą, funkcją i technologią, określa mianem *historycznej*[3]. W ogólnym zarysie, założenia przedstawianej tutaj pracy będą zgodne z tak rozumianą *historyczną* metodą badań.

Badacz architektury wystawiony jest jednak także na dwie skrajne i często wzajemnie wykluczające się pokusy. Z jednej strony jest to chęć gromadzenia coraz większej liczby kolejnych faktów – cegiełek, które będą w jego przekonaniu służyć do odtworzenia najbardziej wiernej kopii przeszłości. Z drugiej zaś, pojawia się dążenie do jak najszybszego rozpoczęcia budowy *modelu przeszłości*, niezależnie od ilości i jakości zgromadzonego budulca. Problem ten dyskutowała szeroko Jadwiga Sławińska w wielu swoich pracach[4].

Dodatkowym dylematem, jeśli posługiwać się dalej tą budowlaną paralelą, jest rodzaj gromadzonego budulca. Każdy z badaczy, reprezentując swoją, często bardzo wąską specjalizację, w naturalny sposób koncentruje się na przedmiocie własnej dyscypliny, gromadząc przede wszystkim ten rodzaj budulca, z którym jest najlepiej obeznany. Wkraczając na terytoria obcych mu, czy nawet tylko pokrewnych dyscyplin, zaczyna poruszać się mniej odważnie – traci pewność przy doborze kolejnych cegiełek, ogarniają go coraz większe wątpliwości co do własnych na tym polu kompetencji. W naturalny więc niejako sposób stara się ograniczyć krąg prowadzonych poszukiwań do dobrze mu znanych terenów, na których czuje się najpewniej. Efektem tak prowadzonych badań, w ich najbardziej skrajnej postaci, są studia nad wąsko zarysowaną problematyką, ściśle odpowiadającą specja-

[1] Por. C. Mango, *Byzantine Architecture*, Milan 1978, 7–9.

[2] Por. G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, Paryż 1953–1958.

[3] W polskiej tradycji badawczej termin *historyczna metoda badań* ma nieco inny zakres znaczeniowy.

[4] Por. np. J. Sławińska, *Nauki praktyczne naukami kierującymi*, Prakseologia, 3–4 (1975), 175–88.

lizacji autora. Bardzo często są to wspaniałe, szczegółowe, dogłębne i wyczerpujące prace. Najlepsze z nich szybko wchodzą do kanonu literatury przedmiotu stając się *depozytorium* materiału, z którego z pełnym zaufaniem czerpać mogą inni badacze.

Takie prace są jednak, niejako „genetycznie", obciążone pewną cechą, która choć sama w sobie nie jest wadą, sprawia, iż gromadzone w ten sposób cegiełki nie pozwalają na rekonstrukcję gmachu przeszłości. Cechą tą jest jednokierunkowość zgromadzonego materiału. Pozwala on zbudować jedynie ograniczony wycinek przeszłości, często oderwany od reszty gmachu historii. Jednorodność użytego budulca powodować przy tym może niebezpieczeństwo stworzenia „sterylnego" obrazu, który będzie miał niewiele wspólnego z „historyczną prawdą".

W tym miejscu, nieodparcie nasuwa się porównanie z platońską pieczarą. Platońskie idee to „historyczna prawda", nigdy w pełni osiągalna i w pełni poznawalna. Cienie w platońskiej jaskini to dostępne empirycznemu badaniu fakty naukowe. W końcu my – badacze, to ci którzy w tej pieczarze *...siedzą od dziecięcych lat w kajdanach; przykute mają nogi i szyje tak, że trwają na miejscu i patrzą tylko przed siebie; okowy nie pozwalają im obracać głów...*[5]

I tak jak u Platona, część badaczy, skupiając się przede wszystkim na tym co ogólne i wspólne, stara się w dostępnych naszemu poznaniu *cieniach historii* uchwycić przebłyski całego gmachu przeszłości, lub przynajmniej jego poszczególnych pięter. Inni zaś, o których była już mowa, koncentrować się będą na tym co jednostkowe i szczególne – co dostępne jest ich bezpośredniemu fizycznemu poznaniu, gromadząc swoje cegiełki z nadzieją, iż kiedyś zbudują cały gmach.

Wkraczając często na obce sobie terytoria, badacze poszukujący syntezy, są przy tym potencjalnie narażeni na niebezpieczeństwa popełnienia błędów, lub przynajmniej zbyt daleko idących uproszczeń. Krytyka nadchodzi głównie ze strony specjalistów w poszczególnych wąskich dziedzinach, którzy pewnie stąpając po gruncie swojego obszaru badawczego, łatwo wykażą ograniczenia, którym podlegał autor wkraczający na ich terytorium. Pojawiać się więc mogą zarzuty o powierzchowności pracy, czy w skrajnych przypadkach nawet braku kompetencji.

Opisywany tutaj dylemat leży u podstaw często poruszanego przez J. Sławińską[6] braku, a przynajmniej niedostatku, kapitalizacji dorobku naukowego w studiach nad historią architektury. Badacze tworzą chętnie i powszechnie wyspy wysoko specjalistycznej wiedzy, a tylko nieliczni próbują pokonać morze oddzielające te izolowane od siebie obszary. Trwa przy tym, mniej lub bardziej artykułowana w publikacjach dyskusja, nad prawomocnością i metodologiczną poprawnością obu dróg poznania.

Istota problemu leży jednak nie tyle w wyższości tej, lub przeciwnej drogi – z metodologicznego punktu widzenia obie są bowiem poprawne, ale w zbyt małej różnorodności sposobów uprawiania historii architektury. Rynek naukowy zdaje się być zdominowany przez prace o wąsko zakreślonych ramach badawczych, przy znacznie mniejszej liczbie opracowań interdyscyplinarnych oraz syntetycznych.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na coraz liczniejsze opinie badaczy, wyrażane zwłaszcza w nieoficjalnych dyskusjach, kwestionujące praktyczne rezultaty, aprobowanego w gruncie rzeczy przez większość, postulatu badań interdyscyplinarnych. Wskazuje się w takich dyskusjach na brak, lub co najmniej niedosyt tego typu badań. Pojawia się jednocześnie nowy postulat badań komplementarnych – badań, które nie tyle będą aspirować do wyczerpującego rozwiązania problemu we wszystkich jego możliwych interdyscyplinarnych aspektach, co raczej ukazywać badany problem na tle różnych dyscyplin badawczych[7].

Wydaje się, iż właściwą drogą do przezwyciężenia tego kryzysu jest więc postulat większej różnorodności w sposobach prowadzenia badań – postulat podejmowania wysiłków na rzecz syntezy, nawet, jakkolwiek ryzykowna może wydawać się taka teza, za cenę z góry akceptowanej „ułomności" takich prac, determinowanej ich interdyscyplinarnością. Jak bowiem pisze w swej wspaniałej książce Xs. Michał Heller, matematyk i kosmolog: *...nieuniknioną częścią strategii badań naukowych jest uczenie się na błędach... wiele razy popełnialiśmy błędy – większe lub mniejsze. Niektóre zauważyliśmy sami, niektóre wytykali nam inni. W nauce nie popełnia błędów tylko ten, kto nie robi nic nowego...*[8] O ile zaś samokontrola i samoweryfikacja są wewnętrzną częścią warsztatu naukowego każdego badacza, to zewnętrzna weryfikacja osiągniętych rezultatów, może odbywać się tylko poprzez ich publikacje i poddanie pod publiczny osąd. Być może, modelowym wzorcem uprawiania historii architektury, powinna być właśnie współczesna fizyka, gdzie *...coraz głębiej znaczy równocześnie ku coraz większej jedności...*[9] *...określenia 'w głąb' i 'wszerz'... wcale się nie wykluczają. Można bowiem poznając coraz to rozleglejsze obszary,*

[5] Platon, *Państwo*, t. I, Księga 7, Warszawa 1958.

[6] Por. J. Sławińska, *Historia a teoria architektury współczesnej*, w: *Problemy teorii architektury w świetle współczesnej praktyki*, Katowice 1983, 149–56.

[7] W czasie obywającej się w połowie listopada 2007 roku konferencji naukowej z okazji 100-lecia Niemieckiego Instytutu Archeologicznego w Kairze, z pewną satysfakcją obserwował autor liczne referaty koncentrujące się wokół zagadnień *settlement archaeology*, gdzie model prowadzenia badań bliski był w rozumieniu autora postulatu badań komplementarnych.

[8] M. Haller, *Początek jest wszędzie*, Warszawa 2003, 186.

[9] *Ibidem*, 172.

rozumieć coraz głębiej...[10] Cytując dalej tego samego autora, a jednocześnie przenosząc jego rozważania na interesujący nas grunt, można powiedzieć, że historia architektury, a na większym stopniu ogólności, cała przeszłość jest *...jedną, nieznaną jeszcze strukturą. Przypomina ona wielki masyw, który ukrywa się pod powierzchnią oceanu; na razie dostrzegliśmy jedynie...* [pewną liczbę] *...wierzchołków, wystających ponad poziom wody. Co więcej, leżąca nieopodal wyspa, znana już od dawna..., jest także częścią tego masywu...*[11]

Właśnie postulaty interdyscyplinarności badań – czy jak wolimy to formułować obecnie komplementarności – zmierzające do tworzenia pomostów pomiędzy „samotnymi wyspami faktów" wraz z postulatem poszukiwania nadrzędnych zasad łączących te fakty, a więc koncentrowania badań nie tyle na faktach, ile na problemach, które je spajają, należą do doświadczeń, które wyniósł autor z wieloletniej pracy w zespole wspaniałych kolegów i przyjaciół z Instytutu Historii Architektury Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej. Trudno wymienić tutaj wszystkich, którzy w ten sposób stali się niejako współautorami tej książki, i którym składam w tym miejscu serdeczne podziękowania. Trzy jednak osoby wymagają specjalnej wzmianki. W świat badań terenowych, jeszcze w okresie moich studiów na Wydziale Architektury Politechniki Wrocławskiej, wprowadzili mnie Stanisław Medeksza i Ernest Niemczyk. Wówczas młodsi pracownicy naukowi opiekujący się studentami w czasie wakacyjnych praktyk terenowych, z czasem starsi koledzy i przyjaciele, których tropami, z mniejszym lub większym sukcesem, starałem się podążać przez wiele lat.

Świat warsztatu naukowego otworzyła z kolei przede mną Jadwiga Sławińska, wspaniały dydaktyk i nauczyciel, Mistrz i przyjaciel wielu pokoleń młodych adeptów nauki. W wielu miejscach tej pracy, choć na co dzień oboje zajmujemy się zupełnie odrębnymi obszarami badań, odnajdzie ona zapewne echa naszych wspólnych dyskusji i sporów. Składam jej w tym miejscu specjalne i gorące podziękowania, tym bardziej, że bez jej wieloletniej opieki nad stawiającym niegdyś pierwsze naukowe kroki autorem, książka ta miałaby zupełnie inny i najpewniej bardziej ułomny kształt.

Samo podjęcie tak specyficznej i odległej geograficznie tematyki jest efektem splotu szeregu przypadków, które w drugiej połowie grudnia 1981 roku w Kairze doprowadziły autora do spotkania z Peterem Grossmannem – wówczas głównym architektem Niemieckiego Instytutu Archeologicznego w Kairze, a jednocześnie dyrektorem misji archeologiczno-konserwatorskiej w Abû Mînâ. To, przypadkowe w gruncie rzeczy, spotkanie zaowocowało trwającym już ponad dwadzieścia pięć lat udziałem autora w pracach tej misji, a także powierzeniem mu samodzielnego wycinka badań obejmującego ostatnią fazę istnienia Abû Mînâ – od arabskiego podboju Egiptu, aż po kres funkcjonowania osady. Peterowi Grossmannowi zawdzięcza jednak autor nie tylko szansę pracy na tak interesującym stanowisku badawczym, ale przede wszystkim wprowadzenie w arkana pracy terenowej w Egipcie, bez której to pomocy samodzielna eksploracja, dokumentacja i analiza wszystkich obiektów dyskutowanych w tej pracy nie byłaby w ogóle możliwa. Z czasem z przełożonego i Mistrza stał się Peter serdecznym przyjacielem, któremu, zawdzięczając bardzo wiele, ośmiela się autor dedykować tę książkę.

Nie sposób wymienić tutaj wszystkich niemieckich kolegów, z którymi zetknął autora los w ciągu tych ponad dwudziestu pięciu lat. Wielu z nich ma także swój wkład w samo powstanie książki oraz wpływ na jej ostateczny kształt. Szczególne podziękowania należą się jednak dwóm osobom, które pozostając niedościgłym wzorem, z biegiem lat stały się także oddanymi przyjaciółmi. Są to Josef Engemann z Uniwersytetu w Bonn oraz Wolfram Hoepfner z Uniwersytetu FU w Berlinie.

Licząc, iż ostateczna forma tej pracy spotka się z życzliwym przyjęciem nie tylko czytelników zainteresowanych tą specyficzną tematyką, ale i wszystkich kolegów i przyjaciół mobilizujących mnie przez wiele lat do ukończenia tego studium, książkę tę nieśmiało oddaję w ich ręce.

Strękowizna, wrzesień 2008

[10] *Ibidem*, 171.
[11] *Ibidem*, 159.

Wykaz skrótów

AA *Archäologischer Anzeiger*
AJA *American Journal of Archaeology*
ArchPF *Archiv für Papyrusforschung*
ASAE *Annales du service des antiquités de l'Égypte*
AV *Archäologische Veröffentlichungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*
BdEC *Bibliothèque d études coptes*
BASOR *Bulletin of the American School of Oriental Research*
BCH *Bulletin de correspondance hellénique*
BIE *Bulletin de l'Institut d'Égypte*
BIFAO *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale*
BSAA *Bulletin de la Société d'Archéologie d'Alexandrie*
BSAC *Bulletin de la Société d'archéologie Copte*
ByzZ *Byzantinische Zeitschrift*
Copt.Enc. *Coptic Enciclopedia I–VIII (New York 1991)*
CorsiRavenna *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina*
DOP *Dumbarton Oaks Papers*
DM *Damaszener Mitteilungen*
ET *Études et Travaux*
FIFAO *Fouilles de l'Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire*
Hist.Patr. I,1–4; II,1–3; III,1–3 *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria; I (red. B. Evetts); I,1(= PO I,2, 1948); 1,2(= PO 1,4, 1948); 1,3(= PO V,1, 1947); I,4(= PO X,5, 1949); II–III (red. O.H.E. Burmester), Cairo 1943–1974*
ICCoptSt 3 (Warsaw 1984) *Coptic Studies. Acts of the third International Congress of Coptic Studies, Warsaw, 20–25 August 1984 (Warszawa 1990)*
ICCoptSt 4 (Louvain 1988) I–II *Actes du IVe congrès Copte, Louvain-la-Neuve 5–10 septembre 1988 (Louvain-la-Neuve 1992) I–II*
ICCoptSt 5 (Washington 1992) I–II *Acts of the 5th International Congress of Coptic Studies, Washington, 12–15 August 1992 (Rom 1993) I–11,1–2*
ICCoptSt 6 (Münster 1996) I–II *Akten des 6. internationalen Koptologenkongresses Münster, 20.–26. Juli 1996 (Wiesbaden 1999) I–II*
ICCoptSt 7 (Leiden 2000) *Acts of the 7th international Congress of Coptic Studies, Leiden, 27 August–2 September 2000*
IstMitt *Istanbuler Mitteilungen*
JbAChr *Jahrbuch für Antike und Christentum*
JARCE *Journal of the American Research Center in Egypt*
JEChSt *Journal of Early Christian Studies*
JEA *The Journal of Egyptian Archaeology*
JÖByz *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*
MDAIK *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo*
MiChA *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie*
MSAC *Mission suisse d'archéologie copte*
MSAC-Rapp, prelim. 1983–1991 *MSAC: Rapport préliminaire de la campagne 1983; 1984; 1985; 1986; 1987; 1988; 1989; 1990; 1991*
PAM *Polish Archaeology in the Mediterranean*
PO *Patrologia Orientalis*
RAC *Reallexikon für Antike und Christentum*
RE *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*
ΘΕΜΕΛΙΑ *M. Krause, S. Schaten (red.), ΘΕΜΕΛΙΑ. Spätantike und koptologische Studien. Peter Grossmann zum 65 Geburtstag (Wiesbaden 1998)*
ZPE *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*

1. Wstęp

1.1. Zakres i cel pracy

Głównym tematem pracy jest ukazanie przemian zachodzących w Abû Mînâ od momentu podboju Egiptu przez Arabów, aż po kres istnienia osady. Koncentrować się przy tym będziemy i głównie na architekturze świeckiej, dla której rozwój centrum pielgrzymkowego i jego budowli sakralnych stanowić będzie jedynie tło.

Jednocześnie, praca wpisuje się w sugerowany przez wielu autorów schemat badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wypełniając, na ile to tylko możliwe przy tak sformułowanym wiodącym temacie, postulowane fazy procesu badawczego. W jednym ze swoich artykułów Charalambos Bouras wnioskował podział badań na następujące etapy[12]:

– zebranie i scalenie wszystkich istniejących planów pomiarowych do postaci jednego, spójnego planu generalnego;

– rekonstrukcja układu zabudowy w kolejnych fazach rozwoju;

– identyfikacja funkcji poszczególnych pomieszczeń i budynków uwzględniająca analizę znalezisk ruchomych;

– identyfikacja przeznaczenia terenu i dominujących funkcji;

– oparta na wielokrotnym sprzężeniu zwrotnym, krytyczna interpretacja uwzględniająca zarówno analizę znalezisk, jak i źródła pisane;

– analiza rozwoju organizmu osadniczego i jego interpretacja w kategoriach historycznych.

Mimo tak przyjętych założeń, a może właśnie z ich powodu, a także za przyczyną skali problematyki i poziomu jej komplikacji, prezentowana praca nie będzie zapewne finalnym opracowaniem rezultatów badań archeologicznych i studiów nad problematyką średniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Celem jest raczej zebranie rozproszonego materiału dotyczącego interesującej nas problematyki i zakreślenie obszaru dalszych studiów. Zgodnie z cytowanymi tutaj postulatami, autor nie ogranicza się jedynie do opisu odkrytych reliktów architektonicznych, znalezisk i technologii budowlanej, lecz – na ile to tylko będzie możliwe – stara się rekonstruować pewne aspekty codziennego życia osiedla i panujących warunków ekonomicznych. Należy podkreślić, iż większość opracowań z dziedziny historii architektury tego okresu poświęca znacznie więcej uwagi studiom nad architekturą sakralną niż problematyce budownictwa świeckiego. Jednocześnie, przy stosunkowo skromnej liczbie znalezisk, studia nad zabudową świecką wydają się być niedowartościowane.

Rozważaniom na ten temat towarzyszą rozdziały opisujące zarówno bezpośrednie tło w postaci zarysu genezy Abû Mînâ jako centrum pielgrzymkowego, jej topografii (wraz z całym regionem Maryût), jak i wybranych aspektów stanu badań nad nieeklezjastycznym budownictwem wczesnego średniowiecza w Egipcie i częściowo Azji Mniejszej.

Autor nie ogranicza się przy tym jedynie do samej historii architektury, ale zgodnie z postulatami prezentowanymi w przedmowie, wkracza na tereny historii osadnictwa, demografii historycznej, ekonomii, a nawet fizjologii.

To rozległe tło służy formułowaniu wniosków, które wobec milczenia źródeł pisanych i wciąż nierozstrzygniętej kwestii datowania na podstawie znalezisk wczesnoislamskiej ceramiki glazurowanej, przy równoczesnej niemal zupełnej absencji jednoznacznie datujących zna-

[12] Por. Ch. Bouras, *Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries*, w: A. E. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, *DOP* 2002, 500.

lezisk numizmatycznych, przybliżą w przekonaniu autora odpowiedź na nierozstrzygniętą do dziś kwestię: *kiedy ostatni mieszkańcy opuścili Abû Mînâ i kiedy ewentualnie ustał ruch pielgrzymkowy do grobu św. Menasa w Abû Mînâ?* Odpowiedź na to ostatnie pytanie będzie zapewne jedynie natury pośredniej.

W prezentowanej tu pracy zostanie także podjęta próba udzielenia odpowiedzi na pytanie, na ile odkryty w Abû Mînâ plac targowy, wraz z położonymi wokół niemal czterdziestoma budynkami handlowo-warsztatowymi, może zmienić nasze dotychczasowe poglądy na temat zakończenia ruchu pielgrzymkowego do Abû Mînâ. Zespół placu targowego będzie także rozpatrywany w kontekście zmiany podstaw ekonomicznej egzystencji Abû Mînâ – transformacji z centrum pielgrzymkowego o ponadregionalnym charakterze do rolniczego osiedla.

Tematyka ta stanowi drugą, po faktograficznej, warstwę pracy. Czytelnicy zainteresowani szerszym spojrzeniem na problematykę wczesnego średniowiecza znajdują tutaj szereg „pomostów" lub tylko „nici" które autor starał się przerzucać pomiędzy oderwanymi od siebie „wyspami faktów". Specjaliści poszczególnych dziedzin będą zapewne w stanie wnieść bardzo wiele uwag i szczegółów do problematyki dotyczącej ich własnych obszarów badawczych, a z konieczności jedynie sygnalizowanej tutaj przez autora. Być może zechcą poszerzać lub umacniać niektóre z „nici" i „pomostów", być może zechcą konstruować je zupełnie od nowa. Jeśli tylko tak się stanie, to niezależnie, czy będziemy mieli do czynienia z pierwszym, czy drugim przypadkiem, praca ta spełni oczekiwania, które pokłada w niej autor wierząc w potrzebę badań, które przekraczają granice własnych specjalności[13].

1.2. Historia odkrycia Abû Mînâ i dotychczasowe badania

Dzisiejszy podróżnik, który chce odwiedzić ruiny późnoantycznej miejscowości pielgrzymkowej znanej pod nazwą Abû Mînâ[14], musi skierować się na południowy zachód od Aleksandrii (ryc. 1). Po przejechaniu około 40 kilometrów od centrum Aleksandrii, w miejscu, gdzie prowadząca do Kairu autostrada[15] skręca gwałtownie na południe, porzucając brzegi jeziora *Mareotis*, należy wybrać boczną drogę prowadzącą na zachód w kierunku *Burg el-Arab*. Dwadzieścia kilometrów dalej na zachód, na

Ryc. 1. Aleksandria i rejon Maryût na fotografii satelitarnej (zdjęcie cyfrowe: NASSA STS036-151-100)

skrzyżowaniu dróg na wysokości wioski *Bahig*, opuszczamy główny szlak i po przekroczeniu torów linii kolejowej Aleksandria – Marsa Matruh skręcamy na południe w kierunku nowego miasta zbudowanego na pustyni – *Burg Gedid*. Podążając dalej na południe jego wschodnim skrajem docieramy do rozwidlenia dróg na niewielkim wzniesieniu. W oddali, w kierunku wschodnim, widać monumentalne wieże zbudowanego po II wojnie światowej koptyjskiego klasztoru *Mari Mina*. Mogą one służyć jako doskonały punkt orientacyjny w dalszej podróży. Ruiny Abû Mînâ znajdują się bezpośrednio po południowej stronie klasztoru.

Miejsce to (30° 50′ 27,42″ N; 29° 39′ 45,60″ E)[16] zostało odkryte 5 czerwca 1905 roku przez Karla Marię Kaufmanna, po przeszło trzydziestodniowej wędrówce po bezdrożach Pustyni Libijskiej. Antyczne ruiny, pokrywające według aktualnego rozeznania powierzchnię ok. 46 hektarów, znane były miejscowym Beduinom, służącym Kaufmannowi jako przewodnicy i eskorta, pod nazwą *Karm Abû Mînâ* (*Winnice Ojca Menasa*), lub też w skrótowej formie jako *Bu M'na*[17]. Nazwę tę spotykamy także w relacji z podróży M.J.R. Pacho, który w 1825 roku, choć nie identyfikuje dokładnie miejscowości, wspomina, iż w czasie

[13] Por. T.M. Hickey, *Aristocratic landholding and the economy of Byzantine Egypt*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 289.

[14] Por. G. & H.-G. Severin, *Marmor vom heiligen Menas*, Liebieghous Monographie, Band 10 (1987), 4.

[15] Tzw. Desert Road.

[16] Według pomiarów GPS przeprowadzonych przez autora w kwietniu 2006 roku. Współrzędne odpowiadają pozycji ołtarza w kościele grobowym św. Menasa.

[17] Antyczna nazwa miejscowości nie zachowała się lub też nigdy nie istniała. Źródła historyczne wymieniają ją konsekwentnie jako „miejsce świątyni św. Menasa".

Ryc. 2. Mapa Egiptu z 1832 roku autorstwa J. Arrowsmitha (opracowanie – autor)

swej podróży z Abûsir do położonego ok. 50 kilometrów na południe Qasr al-Qatâgî, po pięciu godzinach marszu na południowy wschód, *...przemierzaliśmy ruiny starożytnego grodu, zwanego Boumnach, gdzie pośród stosów kamieni spostrzegłem budowlę mającą u podstawy sklepione pomieszczenie ozdobione dwoma kolumnami...*[18]

Trasę podróży M.J.R. Pacho odnajdujemy zaznaczoną na pochodzącej z 1832 roku mapie Egiptu sporządzonej przez J. Arrowsmitha[19] (ryc. 2). Na południowy wschód od Taposiris Magna, przy starym szlaku karawan, którym musiał wędrować i Pacho, niemal dokładnie w miejscu znanym nam dziś jako Abû Mînâ, znajduje się na mapie napis *Bumnah*. Wcześniejsze, sporządzone przez tego samego kartografa wersje mapy Egiptu, zamieszczane w wydaniach atlasów pochodzących z 1804 i 1812 roku, nie zawierają tych informacji i są kopiami map opracowanych przez francuskiego kartografa Jean Baptiste Anvillea[20] około 1785 roku.

Przeszukując zasoby Internetu w poszukiwaniu starych map, na których można odnaleźć interesującą nas miejscowość, napotykamy na faksymile jednej z map sporządzonych przez ekspedycję napoleońską. Na jednej ze stron internetowych[21] publikowana jest mapa zatytułowana Abû Mînâ. Jest to karta nr 27 z tzw. II edycji *Description de l'Egypte...*[22], pochodzącej z tego samego okresu co podróż M.J.R. Pacho. Dokładniejsza analiza mapy (ryc. 3) nasuwa jednak szereg wątpliwości co do prawidłowości umieszczonej w Internecie interpretacji. Po pierwsze, teren położony pomiędzy ciągnącymi się wzdłuż wybrzeża dwoma pasmami wapiennych wzgórz opisany jest jako *częściowo zielona dolina*[23]. Na wysokości Abû Mînâ znajduje się jednak w tym miejscu jezioro Maryût.

Znacznie poważniejsze wątpliwości nasuwa opis długości geograficznej zamieszczony na górnym marginesie mapy. Podano tutaj wprawdzie 27° długości wschodniej, co w przybliżeniu może odpowiadać okolicom Abû Mînâ, ale w stosunku do południka paryskiego[24]. Dopiero w roku 1884 powszechnie przyjęto układ, w którym za południk zerowy uznaje się południk przechodzący przez obserwatorium astronomiczne w Greenwich. Podana więc długość geograficzna odpowiada według dzisiejszego systemu ok. 29° 20′ 20″ E. Tak więc przedstawiona tutaj mapa odnosi się raczej do rejonu El-Alamain, a widoczny w lewym górnym rogu półwysep, to prawdopodobnie Marsa El-Hamra[25]. Mapa pokrywa przy tym pas terenu o szerokości około 30 kilometrów; do położonego dalej na wschód rejonu Abû Mînâ brakuje więc ponad drugie tyle. Po przyjęciu takiej właśnie interpretacji co do obszaru przedstawionego na mapie, możliwa staje się także identyfikacja zachodniej z dwu ruin zaznaczonych w północno-wschodnim narożu mapy. Jest to zapewne położona niemal w połowie drogi pomiędzy El-Alamain i El-Hamman skromna ptolemejska(?) świątynia, wzniesiona na szczycie wzgórza (30° 45′ 18,17″ N; 29° 12′ 16,22″ E) górującego niemal 40 metrów ponad otaczającą równiną. Druga z przedstawionych na mapie ruin umyka jednoznacznej identyfikacji. Jeśli nasza interpretacja jest poprawna, to teren ten jest od wielu lat przedmiotem intensywnej eksploatacji kruszywa i nie zachowały się tutaj zapewne żadne relikty antycznej zabudowy.

Lokalizację odpowiadającą Abû Mînâ, choć bez żadnej identyfikacji toponomastycznej, odnajdziemy natomiast na kolejnej mapie wchodzącej w skład wiekopomnego *Description de l'Egypte*. Na karcie nr 28 zatytułowanej *Rzeki bez wody*[26], w pobliżu jej górnego marginesu, nieco na północ od szlaku karawan, umieszczono napis *Ruines*. Przeliczając długość geograficzną na współczesny system odnoszący się do południka Greenwich, otrzymujemy stosunkowo dokładną lokalizację odpowiadającą Abû Mînâ. Obie opisywane tutaj karty, wraz z przyległą kartą nr 37 obejmującą rejon bezpośredniego sąsiedztwa Aleksandrii, oraz kartą nr 38 obejmującą niewielki fragment wybrzeża na zachód od Taposiris Magna, przedstawiono na ryc. 4.

Nazwę *Bumnach* bądź też *Bummafas* spotykamy na większości map Egiptu wydanych w drugiej połowie

[18] W oryginale: *...nous traversâmes les ruines d'un ancien bourg, nomme Boumnach, ou, parmi des tas de pierres, je remarquai une construction ayant au fond une pièce cintrée ornée de deux colonnes...*, por. M.J.R. Pacho, *Relation d'un voyage dans la Marmorique, la Cyrenaique, etc.*, Paris 1827, 10. Cytat za J. Drescher, *Apa Mena. A selection of Coptic texts relating to St. Menas*, Cairo 1946, XXXII.

[19] J. Arrowsmith, *The London atlas of universal geography, exhibiting the physical & political divisions of the various countries of the World, constructed from original materials. Is most respectfully dedicated to his venerable friend John Middleton Esqr. As a testimony of gratitude and esteem, by his much obliged & humble servant, John Arrowsmith, F.R.G.S. & R.A.S*, London 1938, 26, Egypt. Jak wskazuje na to tekst na dolnym marginesie, mapa ta została skartowana w 1832 roku.

[20] Jean Baptiste Anville, *AEgyptus Antiqua, Mandato serenissimi Delphini publici juris facta. Auctor d'Anville, Regiae Humaniorium Litterarum Academiae et Scientiarum Petropolitanae Socius, et Aurelianorum Celsiss? Duci a Secretis*. MDCCLXV.

[21] http://www.davidrumsey.com/maps1020106-25518.html

[22] *Description de l'Egypte ou recueil des observations et des recherches qui ont ete faites en Egypte pendant l'Expedition de l'Armee francaise. Seconde edition. Dediee au Roi. Publiee par C.L.F. Panckoucke, Chevalier de la Legion d'Honneur. Atlas geographique*. Paris, Imprimerie de C.L.F. Panckoucke. MDCCCXXVI.

[23] W oryginale: *Vallée semée de végétation*.

[24] W oryginale: *Longitude de Méridien de Paris*.

[25] Na wysokości Abû Mînâ natomiast linia wybrzeża jest zupełnie prosta.

[26] *Description de l'Egypte..., op. cit.*, pl. 28, *Flouve sans eau*.

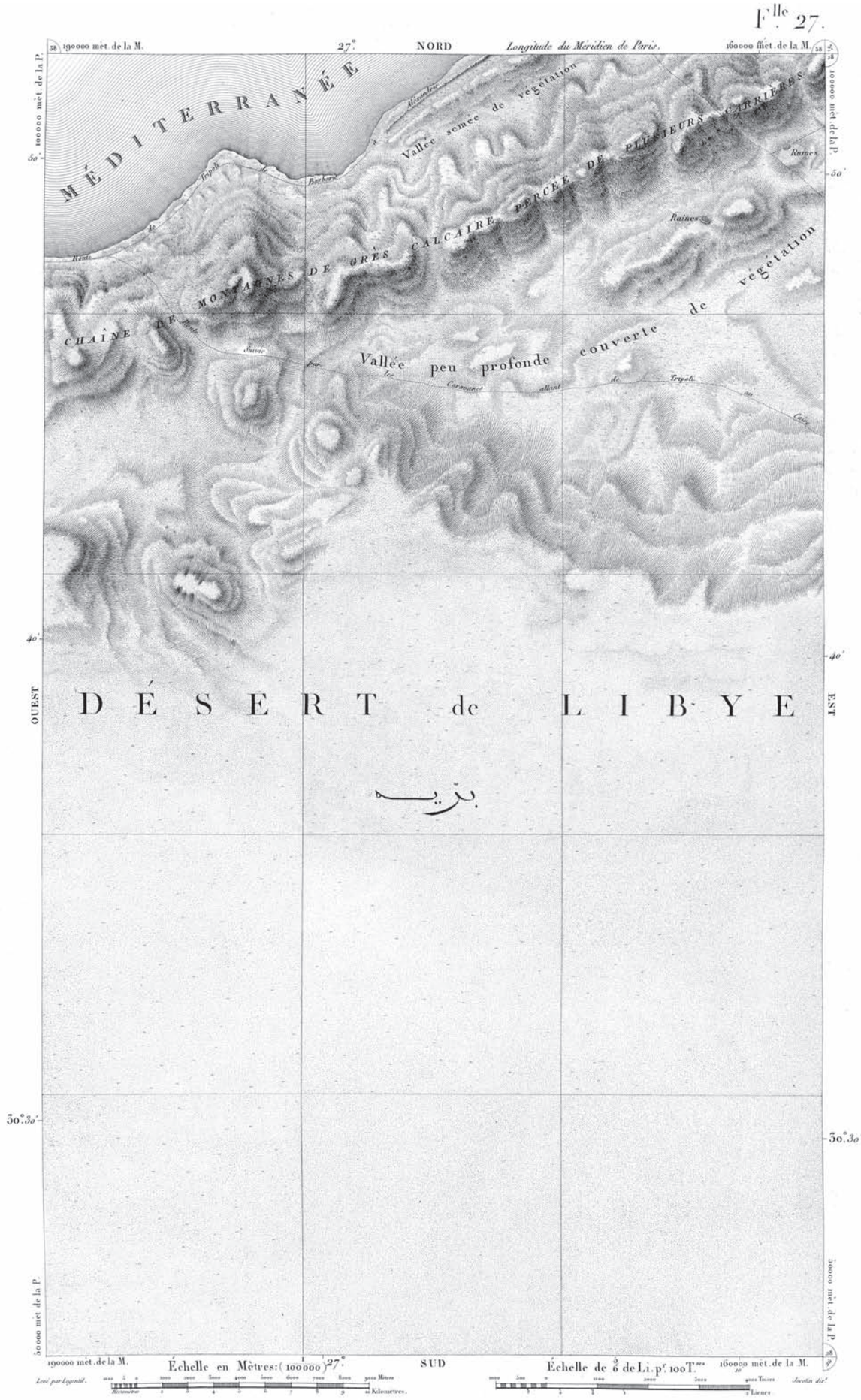

Ryc. 3. Mapa 27 z II edycji *Description de l'Egypte...*

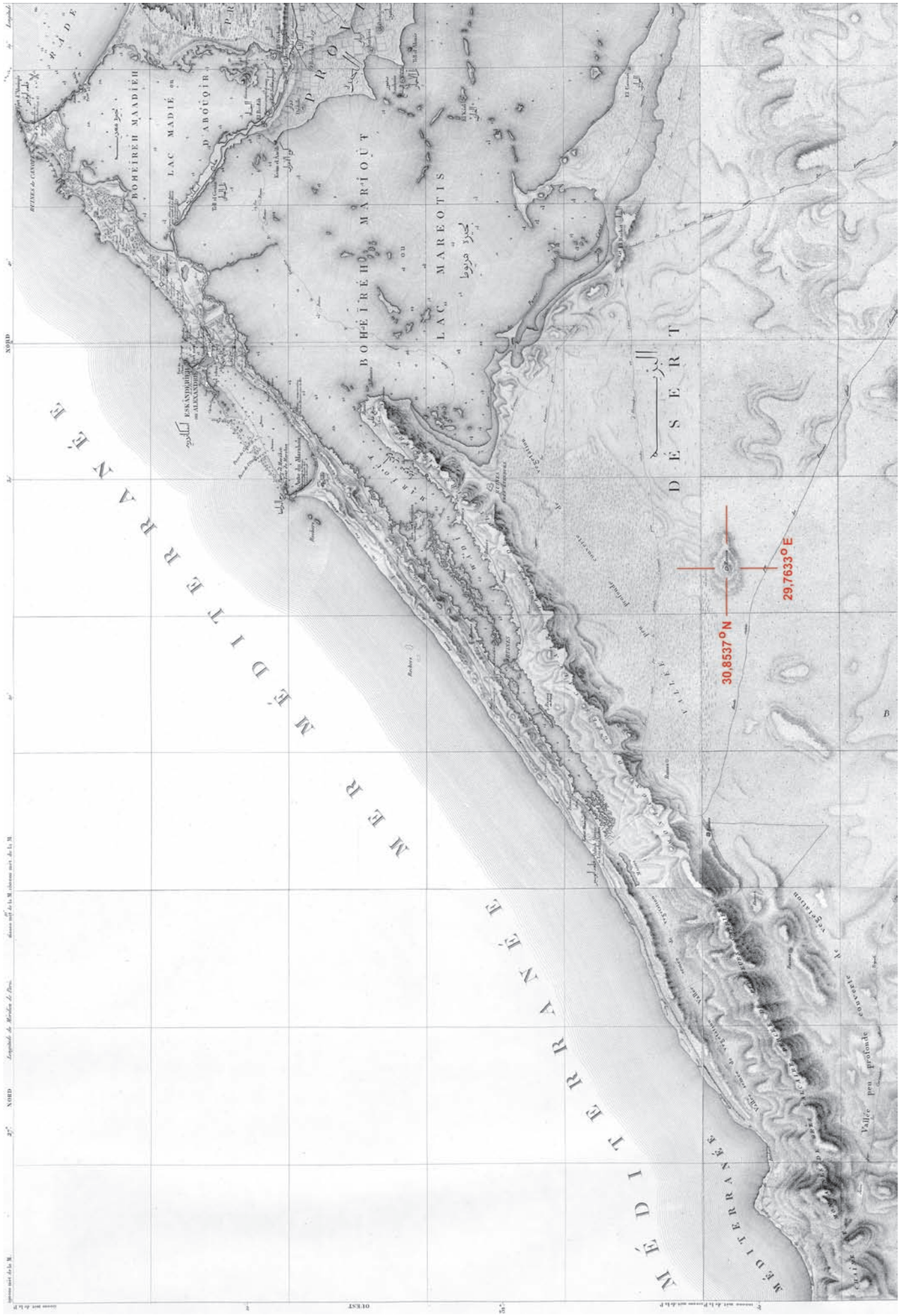

Ryc. 4. Aleksandria i rejon Maryût według map z II edycji *Description de l'Egypte...* (zestawienie map – autor)

Ryc. 5. Mapa Egiptu z 1901 roku autorstwa E. Stanforda (opracowanie – autor)

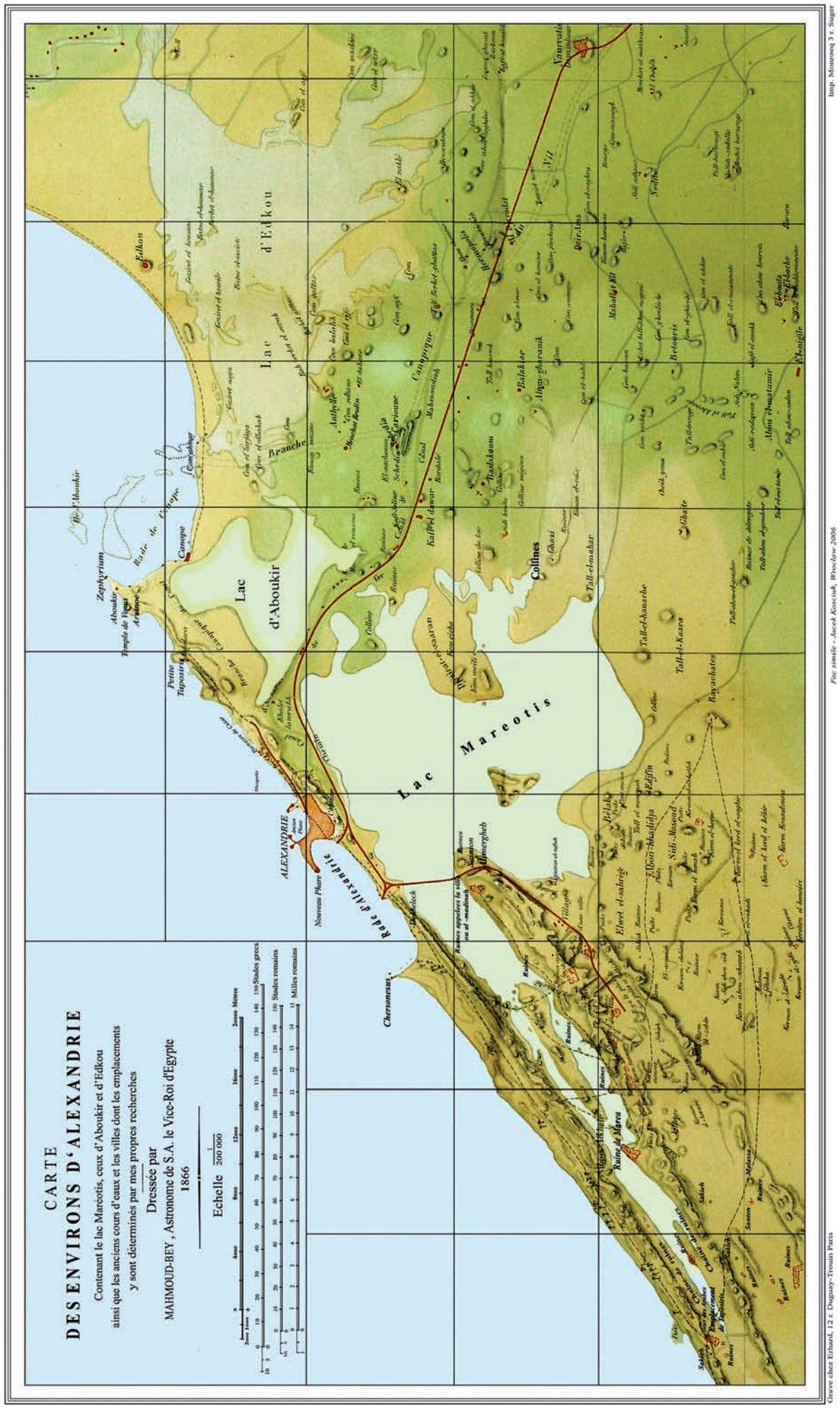

Ryc. 6. Aleksandria i rejon Maryût według kopii mapy Mahmouda Beya (opracowanie – autor)

Tabela 1. Współrzędne lokalizacji analizowanych na mapach historycznych w porównaniu z Abû Mînâ (29,6629° E; 30,8409° N)

Mapa	Opis na mapie	Długość geograficzna	Szerokość geograficzna	Interpretacja
Description de l'Egypte... (ryc. 4)	*Ruines*	29,7633° E	30,8537° N	Lokalizacja pokrywa się ze współrzędnymi Abû Mînâ z dokładnością około 1,4 km (szerokość geograficzna) i około 10 km (długość geograficzna).
Arrowsmith 1832 (ryc. 2)	*Bumnah*	29,7186° E	30,8614° N	Lokalizacja pokrywa się ze współrzędnymi Abû Mînâ z dokładnością około 2,2 km (szerokość geograficzna) i około 5,7 km (długość geograficzna).
Mahmoud Bey 1866 (ryc. 6)	*Ruines* (w lewym dolnym narożniku mapy)	?	?	Lokalizacja pokrywa się ze współrzędnymi współczesnej wioski Bahig z dokładnością około 1,5 km (w kierunku N-S) i około 2,5 km (w kierunku W-E). Wobec braku oznaczeń współrzędnych, obliczenia wykonano poprzez skalowanie i nałożenie na współczesne mapy.
Stanford 1901 (ryc. 5)	*Bummafass*	29,5553° E	30,8406° N	Lokalizacja pokrywa się ze współrzędnymi Abû Mînâ z dokładnością około 200 metów (szerokość geograficzna) i około 10 km (długość geograficzna).

XIX wieku[27]. Ta ostatnia, zniekształcona już bardzo nazwa, pochodzi z opublikowanej w roku 1901 mapy Egiptu opracowanej przez Edwarda Stanforda (ryc. 5) i dostępnej w stosunkowo popularnym w tamtych czasach atlasie geograficznym[28].

Kierując się tylko samą nazwą *Bumnah* bądź *Bummafas* i dostępnymi mu mapami[29], Ralf Carver, brytyjski rezydent z Aleksandrii, dotarł i zidentyfikował to miejsce niemal równolegle z C. M. Kaufmannem[30].

Kolejną mapą, na którą warto także zwrócić uwagę i która przedstawia rejon w pobliżu Abû Mînâ, jest sporządzona około roku 1866 przez Mahmoud-Beya, astronoma wicekróla Egiptu, mapa okolic Aleksandrii[31]. W lewym dolnym rogu, mapa pokazuje duży kompleks ruin na południowy wschód od Taposiris Magna (ryc. 6). Miejsce to nie pokrywa się wprawdzie z lokalizacją Abû Mînâ, ale odpowiadać może południowemu skrajowi dzisiejszej wioski Bahig, gdzie znajdują się ruiny osady pochodzącej z V/VI wieku – być może *Philoxenite*[32].

W tabeli 1 podsumowano wszystkie interesujące nas lokalizacje na analizowane tutaj mapach historycznych. Dodatkowo wszystkie zebrane informacje umieszczono na tle mapy satelitarnej regionu Maryût (ryc. 7). Trzy z analizowanych lokalizacji odpowiadają z dość dużą dokładnością współrzędnym geograficznym Abû Mînâ. Trzeba przy tym pamiętać, iż oryginalna skala prezentowanych tutaj map daje około 1,6 km błędu na każdy milimetr mapy. Na tej szerokości geograficznej podobną wielkość błędu w kierunku W-E daje pomyłka o 1 sekundę w wyznaczeniu czasu lokalnego w stosunku do czasu południka zerowego. Właśnie w odniesieniu do długości geograficz-

[27] Np. opracowana w 1844 roku przez C. Ch. F. Radefeld'a mapa Egiptu opublikowana w: *Grosser Hand-Atlas über alle Theile der Erde in 170 Karten. Herausgegeben* von J. Meyer. Hildburghausen Verlag des Bibliographischen Instituts, 1860, pl. 34, a także mapa Egiptu A. Mitchella opublikowana w 1890 roku w: *Mitchell's new general atlas...*, Philadelphia and St. Louis. 1890, pl. 122–3, *Africa. (with) Lower Egypt or the Delta of the Nile. (with) Island of St. Helena*. Copyright 1887 by Wm. M. Bradley & Bro. (1890).

[28] E. Stanford, *Stanford's London atlas of universal geography exhibiting the physical and political divisions of the various countries of the world. Folio edition. One hundred maps, with a list of latitudes and longitudes. Second issue, revised and enlarged. London*, Edward Stanford, Geographer to Her Majesty, 12, 13 & 14 Long Acre, W.C. 1901, pl. 72.

[29] Być może jedną z opisywanych tutaj map.

[30] Por. *Egyptian Gazette*, Jan. 17th 1940.

[31] Mapa opublikowana została jako załącznik w: Mahmoud-Bey (Felaki), *Mémoire sur l'antique Alexandrie*, Copenhague, 1872.

[32] Więcej na ten temat w rozdziale poświęconym topografii regionu Maryût.

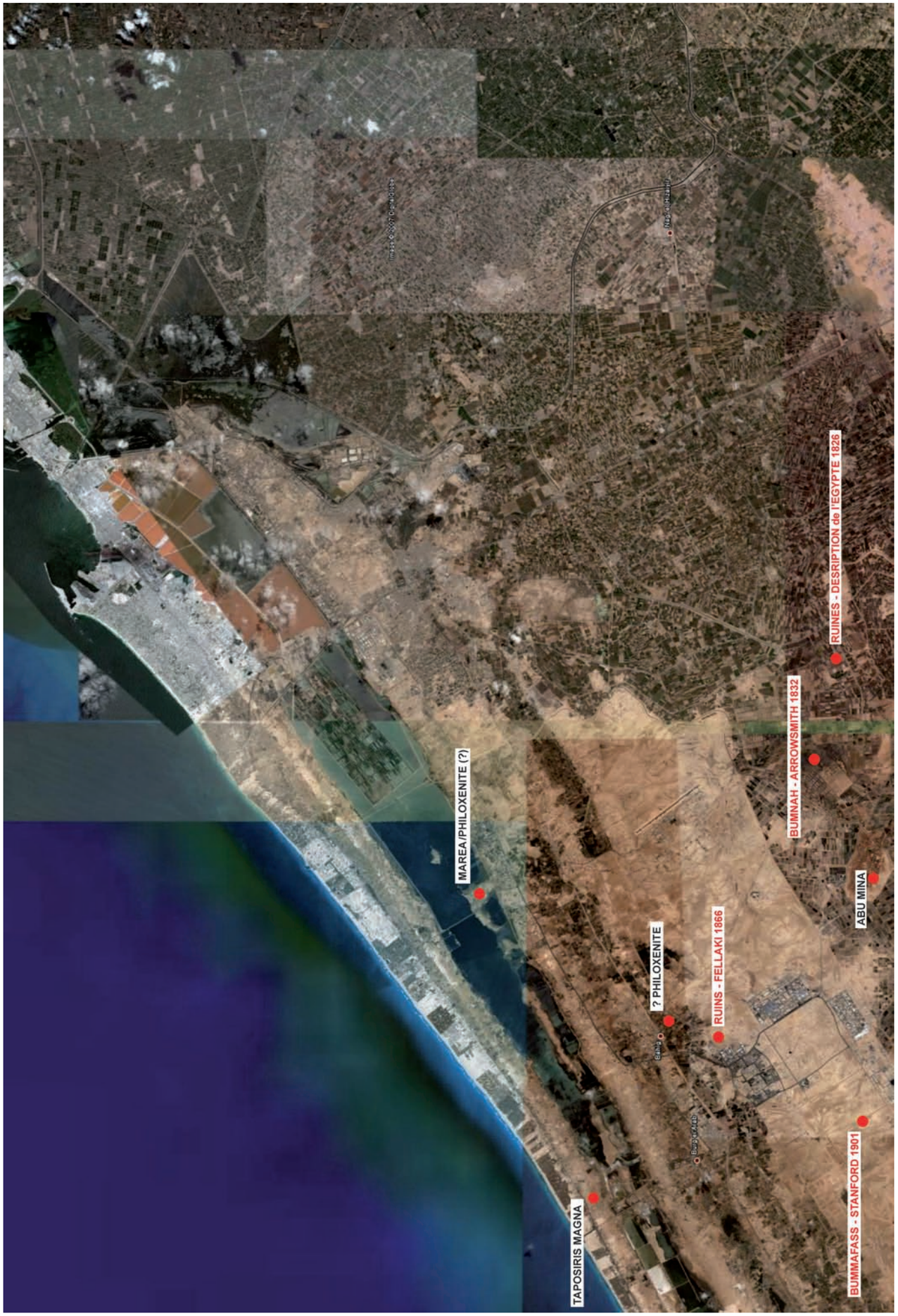

Ryc. 7. Lokalizacje Abû Mînâ na analizowanych mapach historycznych na tle współczesnego obrazu regionu Maryût (opracowanie – autor, na podstawie zdjęć satelitarnych Google Earth)

nej obserwujemy największe odchylenia od znanych nam współrzędnych geograficznych Abû Mînâ[33].

W ostatniej ćwierci XIX wieku, w czasie swojej wędrówki, na ruiny Abû Mînâ natrafił zapewne także i W. Junkers wymieniający w opisie swojej podróży Medinet El Kafirin (Miasto Pogan)[34].

Bez wątpienia jednak, badania naukowe nad Abû Mînâ, mimo wszelkich ułomności jego prac, zapoczątkował dopiero Kaufmann. Już w listopadzie 1905 roku powraca on na to miejsce wraz ze swoim siostrzeńcem i współpracownikiem J.C.E. Fallsem na miejsce i w ciągu trzech, bezpośrednio po sobie następujących, kampanii wykopaliskowych, trwających aż do czerwca 1907 roku, eksploruje eklezjastyczne centrum. Owocem tych prac jest szereg publikacji[35]. Nie dokumentują one jednak w pełni ani samego stanowiska archeologicznego, ani znalezisk.

Publikacje nie zawierają niemal zupełnie planów pomiarowych odkrytych budowli, a wiele z zapowiadanych opracowań nigdy nie ukazało się[36].

Przez następnych niemal dwadzieścia lat w Abû Mînâ nie prowadzono żadnych prac wykopaliskowych. Dopiero w roku 1925 Muzeum Grecko-Rzymskie w Aleksandrii rozpoczyna serię sezonowych prac archeologicznych i restauratorskich, które trwają aż do roku 1929[37]. W 1934 roku okazjonalne badania prowadzą F.W. Deichmann i A. von Gerkan[38], a w roku 1942 stacjonujący wówczas w Egipcie jako oficer brytyjskiej armii, J.B. Ward Perkins[39] (ryc. 8). Po II wojnie światowej natomiast – w latach 1951–1952 – dwa sezony wykopalisk prowadzi Muzeum Koptyjskie w Kairze[40].

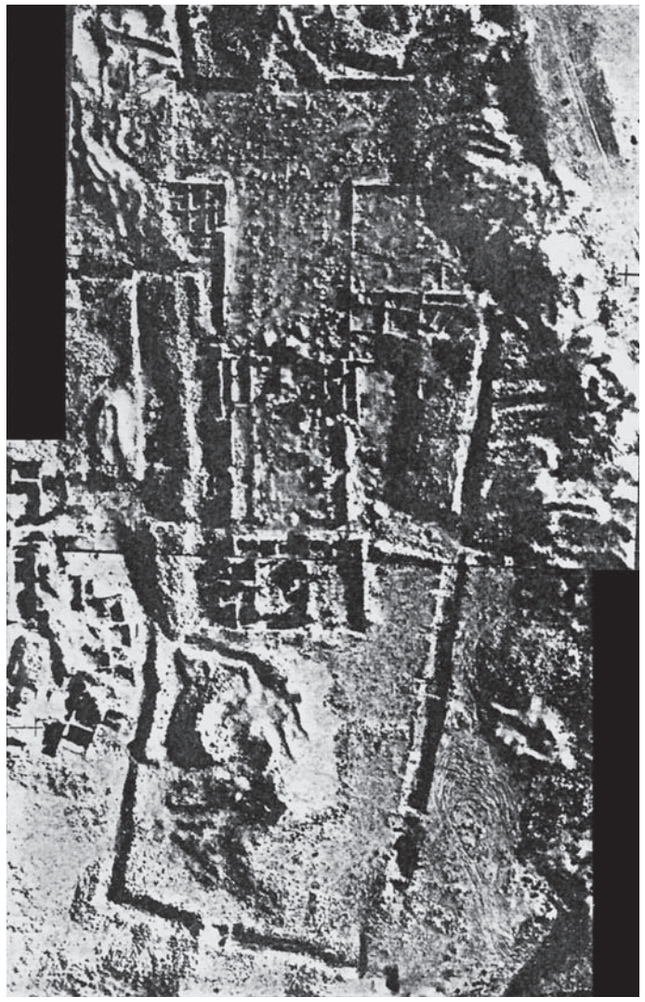

Ryc. 8. Widok eklezjastycznego centrum Abû Mînâ około 1943 roku[41]

Dopiero jednak w 1961 roku rozpoczynają się systematyczne, kontynuowane do dziś, badania stanowiska prowadzone przez Niemiecki Instytut Archeologiczny w Kairze. Początkowo, do roku 1964, badania prowadzono we współpracy z Muzeum Koptyjskim w Kairze. Przez

[33] To właśnie wyznaczanie długości geograficznej nastręczało żeglarzom i kartografom szczególnych trudności. Dopiero skonstruowanie precyzyjnego chronometru przez J. Harrisona w roku 1759 pozwoliło na bardziej dokładne pomiary, ale i tak obarczone były one zwykle błędem wynikającym albo z niedokładności ustalenia faktycznego czasu, albo niedokładności ustalenia położenia słońca lub innej gwiazdy odniesienia.

[34] Por. W. Junkers, *Reisen in Afrika 1875–96*, Vol. I, Wien 1889, 25.

[35] C.M. Kaufmann, *Die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste*, Cairo 1906.

Idem, *Zweiter Bericht über die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste*, Cairo 1907.

Idem, *Dritter Bericht über die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste*, Cairo 1907.

Idem, *Der Menastempel und die Heiligtümer von Karm Abû Mînâ in der ägyptischen Mariûtwüste. Ein Führer durch die Ausgrabungen der Frankfurter Expedition*, Frankfurt 1909.

Idem, *Zur Ikonographie der Menasampullen mit besonderer Berücksichtigung der Funde in der Menasstadt nebst einem einführenden Kapitel über die neuentdeckten nubischen und äthiopischen Menastexte*, Cairo 1910.

Idem, *Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Aegypter in der westalexandrinischen Wuste*, Erster Band, Leipzig 1910.

Idem, *Die heilige Stadt der Wuste*. Vierte Auflage. Kempten und München 1924.

[36] I tak na przykład nie ukazało się nigdy zapowiadane opracowanie greckich ostrakonów. One zaś same zaginęły podczas II wojny światowej.

[37] Por. E. Breccia, *Le musée Gréco-Romain 1931–1932*, Bergamo 1933, 25 i nn.

[38] Por. F.W. Deichmann, *Zu den Bauten der Menas-Stadt*, *AA* 1937, 75 i nn.

[39] Por. J.B. Ward Perkins, *The Shrine of St. Menas in the Maryut*, Papers of the British School at Rome 17, 1949, 26 i nn.

[40] Por. P. Labib, Fouilles de Musée Copte à Saint-Ménas, BIE 34 (1951–1952), 133–8.

[41] Wg zdjęcia lotniczego wykonanego przez brytyjskie lotnictwo w czasie II wojny światowej, za: J. DRESCHER, *op. cit.*, pl. III.

następne dziesięć lat partnerem był Instytut Franza Josepha Dölgera z Bonn. Dopiero od 1974 roku Niemiecki Instytut Archeologiczny w Kairze prowadzi już prace samodzielnie[42].

Od roku 1982, w ramach współpracy z Niemieckim Instytutem Archeologicznym w Kairze, autor niniejszego opracowania uczestniczy w corocznych, 2–3 miesięcznych kampaniach[43].

Prowadzone przez ponad czterdzieści lat[44] systematyczne prace przyniosły w efekcie nie tylko liczne publikacje[45] w postaci raportów z badań, referatów na konferencjach naukowych, czy wreszcie monografii, ale przyczyniły się także do popularyzacji tego mało znanego stanowiska archeologicznego. W roku 1979, w czasie odbywającej się w Luksorze konferencji UNESCO, Abû Mînâ została wpisana wraz z czterema innymi zespołami zabytków w Egipcie na Listę Światowego Dziedzictwa.

1.3. Postać św. Menasa i początki kultu

O ile, jak stwierdza J. Drescher, mamy wiele materiałów źródłowych dotyczących kultu św. Menasa, to na temat samej postaci świętego materiały są niezwykle

[42] Wyniki tych badań publikowane były w kolejnych raportach:

H. Schläger, *Abu Mena. Vorläufiger Bericht*, *MDAIK* 19, 1963, 114–20.

H. Schläger, *Abu Mena. 2. Vorläufiger Bericht*, *MDAIK* 20, 1965, 122–5.

W. Müller-Wiener, *Abu Mena. 3.Vorläufiger Bericht*, *MDAIK* 20, 1965, 126–37.

W. Müller-Wiener, J. Engemann, F. Traut, *Abu Mena. 4. Vorläufiger Bericht*, *MDAIK* 21, 1966, 171–87.

W. Müller-Wiener, J. Engemann, P. Grossmann, *Abu Mena. 5. Vorläufiger Bericht*, *MDAIK* 22, 1967, 206–24.

W. Müller-Wiener, P. Grossmann, *Abu Mena. 6. Vorläufiger Bericht*, *AA* 1967, 457–80.

W. Müller-Wiener, *Siedlungsformen in der Mareotis*, *AA* 1967, 103–17.

P. Grossmann, M. Meinecke, H. Jaritz, *Abu Mena. 7. Vorläufiger Bericht*, *MDAIK* 26, 1970, 55–82.

P. Grossmann, *Abu Mena. 8. vorläufiger Bericht. Kampagnen 1975 und 1976*, *MDAIK* 33, 1977, 35–45.

P. Grossmann, H. Jaritz, *Abu Mina. 9. vorläufiger Bericht. Kampagnen 1977, 1978 und 1979*, *MDAIK* 36, 1980, 204–27.

P. Grossmann, H. Jaritz, C. Römer, *Abû Mînâ. 10. vorläufiger Bericht. Kampagnen 1980 und 1981*, *MDAIK* 38, 1982, 131–54.

[43] Efektem tej współpracy był udział w publikacji raportów wykopaliskowych, oraz szereg samodzielnych artykułów i referatów:

P. Grossmann, J. Kościuk, G. und H-G. Severin, *Abû Mînâ. 11. vorläufiger Bericht. Kampagnen 1982 und 1983*, *MDAIK* 40 (1984), 123–51.

P. Grossmann, W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abû Mînâ. 12. vorläufiger bericht. Kampagnen 1984–1986*, *AA* 1991, 457–86.

P. Grossmann, W. Hölzle, Horst Jaritz, J. Kościuk, *Abû Mînâ. 13. vorläufiger bericht. Kampagnen 1987–1989*, *AA* (1995), 389–423

J. Kościuk, Abd el-Azis Negm, *The private roman bath found nearby Abu Mina*, w: Acta Politechnicae Vratislaviensis, 1–2 (1987), 5–9; wersja skrócona opublikowana także jako: *The private roman bath found nearby Abu Mina*, w: Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie – Berlin 1988, 442–45.

J. Kościuk, *Some early medieval houses in Abu Mina (Egypt)*, w: Actes du IVe Kongres International d'Etudes Coptes – Louvain-la-Neuve 1988, I Art et Archeologie (1992), 158–67.

P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in Spring 1996*, w: Actes du Symposium des Fouilles Coptes, Le Caire 7–9 Novembre 1996, Cairo 1998, 43–56.

J. Kościuk, *Typological observations on early medieval houses in Abu Mina*, w: *VI Congresso Internazionale di Egittologia*. Atti, Turin 1992, vol. 1, 375–82.

J. Kościuk, *The last Phase of the Abu Mina Settlement*, w: *Akten des 12. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Bonn 1991, Münster 1995, vol. 2, 941–9.

J. Kościuk, *The Market Place of the Mediaeval Settlement in Abû Mînâ*, w: M. Krause, Schaten (red.), ΘΕΜΕΛΙΑ. *Spätantike und koptologische Studien. P. Grossmann zum 65. Geburtstag*. [Sprachen und Kulturen des christlichen Orients 3], Wiesbaden, Reichert 1998, 187–224.

P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in autumn 1989*, *BSAC* 30 (1991), 65–75.

P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in autumn 1990*, *BSAC* 31(1992), 31–41.

J. Kościuk, *The conical sundial from Abû Mînâ*, *BSAC* 31 (1992), 43–54.

P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in autumn 1991*, *BSAC* 32 (1993), 73–84.

P. Grossmann, J. Kościuk, Mohamed Abdal-Azis Negm, *Report on the excavations at Abû Mînâ in Spring 1993*, *BSAC* 33 (1994), 91–104.

P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in Spring 1995*, *BSAC* 36 (1997), 83–98.

P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in Spring 1996*, w: *Actes du Symposium des Fouilles Coptes, Le Caire 7–9 Novembre 1996*, Cairo 1998, 43–56.

P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2000*, *BSAC* 40, 2001, 97–108.

J. Kościuk, *The latest phase of Abû Mînâ – The mediaeval Settlement*, *BSAC* 42, 2003, 43–54.

P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2005*, *BSAC* 44, 2005, 29–44.

J. Kościuk, *From one of the last late antique creations to a small mediaeval village. The case of Abû Mînâ*, *BSAC* 45, 2006, 69–80.

J. Kościuk, *Późnoantyczne centrum pielgrzymkowe w Abû Mînâ*, w: E. Przesmycka (red.), *Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, Lublin 2006, 29–48.

P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2006*, *BSAC* 45, 2006, 29–42.

[44] Z wyjątkiem lat 1970–1974, gdy działalność misji archeologicznej była zawieszona ze względu na konflikt egipsko-izraelski.

[45] W bibliografii zamieszczono aktualny wykaz wszystkich publikacji związanych z Abû Mînâ.

skąpe[46]. Dla celów niniejszego opracowania wystarczające wydaje się omówienie wspomnianych powyżej źródeł przedstawione przez P. Grossmanna[47].

Święty Menas miał się urodzić w bogatej egipskiej rodzinie we Frygii[48] pod koniec III wieku n.e. Po przedwczesnej śmierci rodziców wstępuje za namową oficerów – przyjaciół ojca, do armii rzymskiej (ryc. 9), którą jednak wkrótce opuszcza z powodów religijnych, w okresie prześladowań chrześcijan przez Dioklecjana po 303 roku. Kiedy wiele lat później ponownie wraca w szeregi armii i jako chrześcijanin odmawia, mimo namów kolegów – oficerów obiecujących mu puszczenie w niepamięć dezercji z armii, udziału w ofiarach i rytuałach przewidzianych imperialnymi przepisami, zostaje skazany na ścięcie i spalenie. Zwłoki męczennika wykradają jego towarzysze broni i wraz z oddziałem przenoszonym właśnie w rejon Maryût dla obrony przed barbarzyńcami, przewożą je do Egiptu.

W drodze powrotnej z Frygii, gdzie wówczas stacjonował oddział, wielbłądy dźwigające sarkofag ze szczątkami Menasa odmawiają posłuszeństwa i nie chcą iść dalej. Ciało zostaje więc pogrzebane w okolicach osady Est'[49]. Szereg cudownych zdarzeń, które miały miejsce w pobliżu grobowca, sprawia, że okoliczni mieszkańcy zaczynają otaczać miejsce nabożną czcią, a nawet, według legendy, budują skromne oratorium w formie tetrapylonu z kopułą. Sława tego miejsca zatacza coraz szersze kręgi i w końcu patriarcha Atanazy (326–378) poleca zbudować kościół w sąsiedztwie grobu. Według *Encomnium* szczątki świętego męża zostają przeniesione do specjalnie wzniesionej krypty w tymże kościele. Nieco wcześniejsza wersja żywota św. Menasa przekazana nam za pośrednictwem greckiej i koptyjskiej wersji *Martyrium* różni się nieco od przytoczonej powyżej. Również według tych źródeł św. Menas pochodzi z rodziny egipskiej, ale tym razem żyjącej w regionie *Nepaeiat* w Maryût[50].

Co do dalszych losów świętego męża, obie wersje są do siebie zbliżone, zasadnicze rozbieżności dotyczą jedynie sposobu, w jaki relikwie św. Menasa znalazły się w Egipcie. Według *Martyrium* to siostra świętego przywozi szczątki brata do Aleksandrii, gdzie natchniony objawieniem arcybiskup każe załadować je na wielbłąda, aby ten, bez żadnego dozoru, sam znalazł drogę do miejsca pochówku[51]. Tak się też i stało według legendy. W miejscu, gdzie wielbłąd ukląkł, wybudowano kryptę i złożono do niej relikwie św. Menasa w srebrnej trumnie.

Ryc. 9. Święty Menas jako rzymski rycerz.
Ilustracja z nubijskiego rękopisu
(British Library. Nr inw. Or. 6805)

P. Grossmann sugeruje[52], iż legenda o ingerencji rodziny w sprowadzenie zwłok do Egiptu może być stosunkowo bliska prawdy historycznej, gdyż, jak wskazują źródła archeologiczne[53], relikwie złożono w starszym przypuszczalnie o pół wieku hypogeum[54] – być może familijnym grobowcu rodziny św. Menasa. Hipoteza o istnieniu w tym miejscu grobowca rodziny św. Menasa, nie ma jednak potwierdzenia w żadnych źródłach pisanych. Nie znalazła także bezpośredniego potwierdzenia w toku badań archeologicznych prowadzonych w obrębie hypogeum. Zaznaczyć w tym miejscu wypada, że według koptyjskiej wersji wstępu do zbioru cudów św. Menasa, błędnie przypisywanej arcybiskupowi Teofilowi z Aleksandrii (385–412)[55], święty nigdy nie opuścił Egiptu i tam też został umęczony[56]. Tak czy inaczej, prawdopodobnie jeszcze przed końcem IV wieku, zaczyna się powoli rozwijać kult świętego i tradycja pielgrzymek do jego grobu.

---

[46] Por. J. Drescher, *op. cit.*, Tamże dyskusja historycznej autentyczności postaci i tłumaczenie oraz krytyczna analiza koptyjskiego *Martyrium* i *Encomnium*, a także porównanie z greckim *Martyrium*.

[47] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ. A Guide to the Ancient Pilgrimage Center*, Cairo 1986, 8–9. Bardziej wymagający, czy dociekliwy czytelnik może dodatkowo skonsultować F. Jaritz, *Die Arabischen Quellen zum Heiligen Menas*, Heidelberg 1993.

[48] Azja Mniejsza.

[49] Por. J. Drescher, *op. cit.*, 141–3.

[50] P. Grossmann, *Abû Mînâ. A Guide... op. cit.*, 9, słusznie zauważa że termin *Nepaeiat* jest wysoce nieprecyzyjny i używany był także nie tylko w odniesieniu do Libii, ale i nawet całej Północnej Afryki.

[51] Por. J. Drescher, *op.cit.*, 102–103.

[52] Por. P. Grossmann, *A Guide...*, *op. cit.*, 9.

[53] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ I*, 189–97.

[54] *Ibidem*, 197.

[55] Por. J. Drescher, *op.cit.*, 108.

[56] Pominąć w tych uproszczonych z natury rzeczy rozważaniach można informację zawartą w *Enkomnium*, a podającą Nikiû jako miejsce narodzin św. Menasa. J. Drescher, *op. cit.*, 131 sugeruje, iż była to próżna chęć autora, biskupa Jana, uhonorowania swojej miejscowości.

1.4. Topografia regionu Maryût (*Mareotis*)

Region Maryût jest więc ściśle związany zarówno z doczesnym, mniej lub bardziej legendarnym, życiem św. Menasa, jak i z jego pośmiertnym kultem, dobrze udokumentowanym zarówno przez źródła pisane, jak i archeologiczne. Także historia i topografia samego regionu Maryût jest, przynajmniej w interesującym nas okresie historycznym, stosunkowo dobrze udokumentowana. Jednocześnie region ten leżał w bezpośredniej strefie oddziaływania antycznej Aleksandrii i stanowił jej, obok właściwej – leżącej na wschód i rozciągającej się aż do Nilu *chōra*, bezpośrednie zaplecze rozciągające się na 40 do 60 kilometrów w głąb lądu[57] (ryc. 10).

W sensie topograficznym, obszar leżący na zachód od Aleksandrii, daje się podzielić na trzy odrębne części:

– jezioro *Mareotis,* od którego pochodzi zresztą historyczna nazwa całego regionu;

– wąski, ciągnący się daleko na zachód, skrawek lądu (*Taenia*) pomiędzy brzegami jeziora i morzem;

– tereny na południe od jeziora *Mareotis* leżące na łagodnym skłonie opadającym w stronę depresji Wādī Natrūn (*Sketis*). Właśnie z tą częścią utożsamiana jest najczęściej nazwa *Mareotis*.

Samo jezioro *Mareotis* zajmowało niegdyś powierzchnię niemal trzykrotnie większą niż obecnie[58]. Jezioro odgrywało istotną rolę w gospodarce regionu dostarczając ryb na rynki Aleksandrii i produkując znaczące ilości papirusu. Było też przez długie wieki siedliskiem piratów napadających na łodzie i statki na tej wygodnej drodze wodnej, która łączyła Aleksandrię z terenami w głębi lądu, w tym z interesującym nas szczególnie regionem rozciągającym się na południowy zachód. Antyczną linię brzegów jeziora *Mareotis* w tym rejonie pokazuje załączona ryc. 10.

Ciągnąca się na zachód od Aleksandrii *Taenia*, szeroka na około 2,5 kilometra mierzeja, była natomiast terenem intensywnego osadnictwa oraz rejonem znanym z licznych kamieniołomów. Wydobywano tutaj głównie różnorodnej jakości wapień i tzw. egipski alabaster będący w istocie składającą się głównie z kalcytu odmianą trawertynu[59].

Pewną rolę w gospodarce całego regionu odgrywało także garncarstwo, ale z powodu niskiej jakości surowca rola ta zapewne ograniczała się głównie do lokalnego tylko rynku. Mimo to odnotować wypada istnienie w pobliżu *Taposiris Magna* jednego z największych[60] pieców garncarskich znalezionych w basenie Morza Śródziemnego. Samo *Taposiris Magna* (Abūsīr) to nie tylko ważne miejsce osadnictwa wyposażone nawet w mur miejski[61] i znane z położonej opodal latarni morskiej, ale także miejsce, gdzie w okresie rzymskim, w datowanej na okres wczesno-ptolemejski świątyni, stacjonował jeden z trzynastu posterunków militarnych między Aleksandrią i *Paraetonium* (Marsā Matrūh)[62]. Stał on na straży, strzegąc nadmorskiego szlaku komunikacyjnego ciągnącego się na zachód od Aleksandrii. Wzdłuż niego powstały też liczne ośrodki życia monastycznego, często biorące swoją nazwę od najbliższego kamienia milowego – *Pempton* na piątej mili od Aleksandrii, *Ennaton* na dziewiątej, czy *Oktokaidekaton* na mili osiemnastej.

Trzecia i ostatnia część opisywanego regionu, potocznie utożsamiana z samym *Mareotis*, nie jest jednorodna pod względem morfologicznym. Wyróżnia się w niej strefa ciągnąca się wzdłuż południowych brzegów jeziora *Mareotis*, szeroka przeciętnie na nie więcej niż jeden kilometr[63]. Jest ona nachylona ku brzegom jeziora, a jej kulminację stanowią wypiętrzone wzdłuż południowej granicy, skalne formacje lokalnego wapienia. Na ich grzbiecie, na odcinku pomiędzy dzisiejszym Sîdî'Alî Mirghib, a Burǧ al-'Arab, odkryto niemal dwadzieścia antycznych kamieniołomów, prawie wszystkie zwrócone w głąb lądu, w kierunku południowym[64]. Wzdłuż brzegów zaś samego jeziora, badania doprowadziły także do identyfikacji kilkunastu stanowisk osadniczych – większość z nich na odcinku pomiędzy Sîdî'Alî Mirghib a Marea.

W tym miejscu należy wspomnieć o dyskusji toczącej się wokół identyfikacji tej ostatniej miejscowości, bądź jako *Marea*, wzmiankowanej już przez Herodota[65], bądź jako *Philoxenite* – ufundowanej przez Philoxenosa[66], „stacji" dla pielgrzymów podążających do Abû Mînâ[67]. W najnowszych publikacjach przeważają poglądy wykluczające identyfikację tego miejsca jako *Philoxenite* i wska-

---

[57] Por. Ch. Haas, *Alexandria in late Antiquity. Topography and Social Conflict*, Baltimore and London 1997, 36 i nn.

[58] Palladius, hagiograf z połowy V wieku, opisując swoją podróż z Aleksandrii do *Nutrii*, wspomina iż przeprawa przez jezioro *Mareotis* zajęła mu aż półtora dnia. *Palladiusz*, VII.1.

[59] Por. P.T. Nicholson, I. Shaw (red.), *Ancient Egyptian Materials and technology*, Cambridge 2000, 21.

[60] Ponad 7,5 metra średnicy.

[61] Por. H. Tchiersch, *Pharos, Antike Islam und Occident*, Berlin/Leipzig 1909, 207, Abb. 390.

[62] W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284–1081*, Stanford 1995, 49 i nn., fig. 6.

[63] Biorąc pod uwagę położenie linii brzegowej jeziora w interesującym nas okresie rzymsko-bizantyjskim.

[64] Nie wszystkie z nich eksploatowane były w okresie rzymsko-bizantyjskim, por. W. Müller-Wiener, *Siedlungsformen...*, *op.cit.*, Abb. 1.

[65] *Herodot* II, 30, 2.

[66] Pozostawiam tu na boku, jako poboczny wątek nie związany z głównym nurtem rozważań, dyskusję nad historyczną autentycznością postaci Philoxenosa, *nota bene*, dobrze, jak się wydaje, udokumentowanej w źródłach.

[67] Por. J. Drescher, *op. cit.*, 147 i nn.

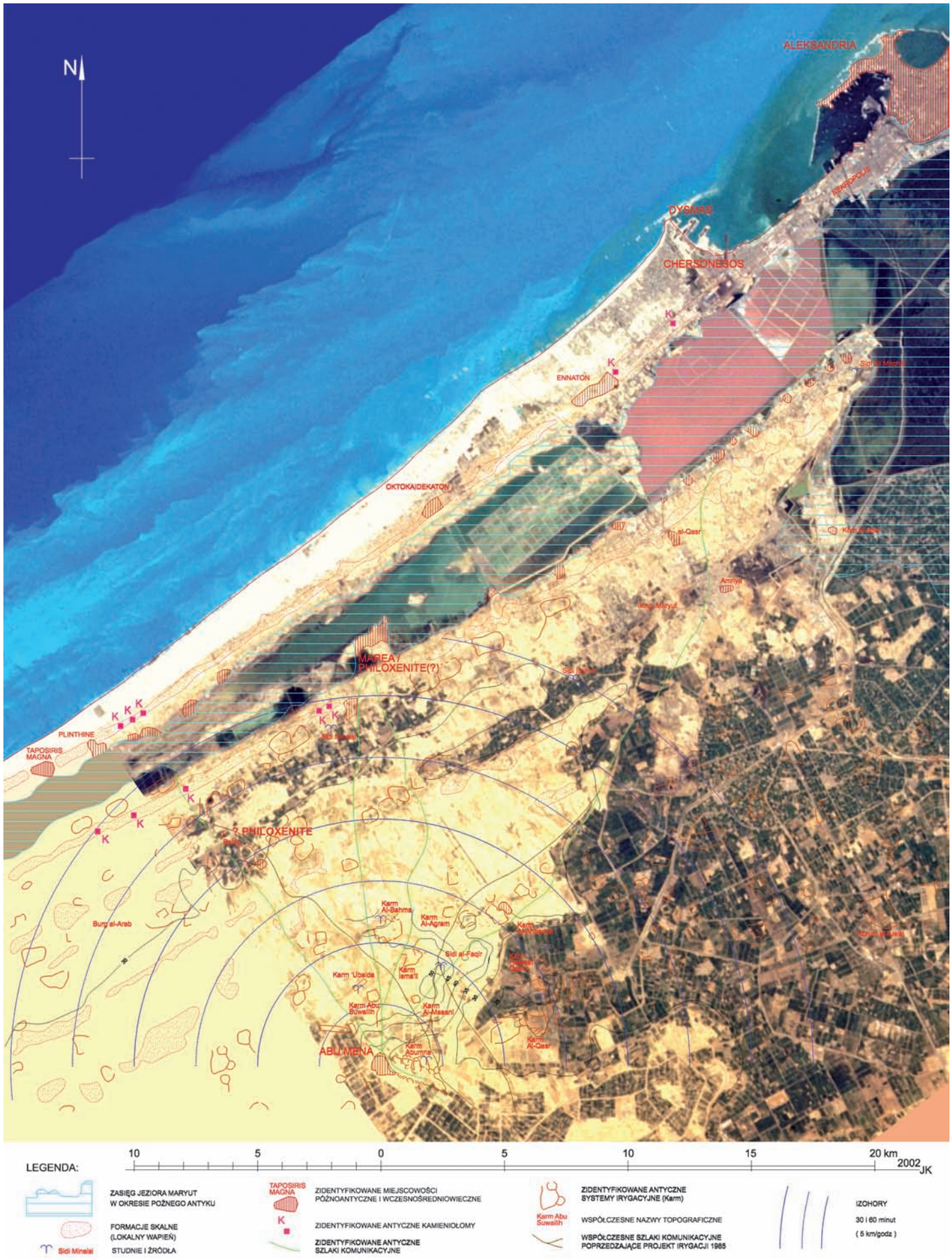

Ryc. 10. Topografia regionu Maryût. Opracowanie – autor, na podstawie: W. Müller-Wiener, *Siedlungsformen... op. cit.*, 103–117 oraz zdjęć satelitarnych NASA (STS036-151-100) z połowy lat 90. XX wieku

zujące na znacznie wcześniejszy rodowód tej miejscowości, na co między innymi zwraca uwagę P. Grossmann[68] i co jasno wynika z rezultatów badań prowadzonych na miejscu przez ekipę Muzeum Archeologicznego z Krakowa, pod kierunkiem Hanny Szymańskiej[69]. Odmienne stanowisko, identyfikujące Marea z *Philoxenite* prezentuje w swym niedawnym artykule M. Rodziewicz[70]. Z tekstem tym polemizuje P. Grossmann[71], przytaczając także szereg przekonywujących argumentów za identyfikacją jako *Philoxenite* ruin leżących w pobliżu współczesnej wioski Bahīg. W roku 2007 autor miał okazję uczestniczyć w badaniach[72] tych ruin, które potwierdziły, iż zachowane relikty mogą pochodzić z VI wieku.

Nie jest celem tej pracy rozstrzygnięcie tego sporu, przedstawionego w bardzo ogólnym zarysie. Z tego też powodu, na zamieszczonej tu mapie przedstawiającej region Maryût (ryc. 10), miejscowość tę oznaczono jako *Marea/Philoxenite(?).* Jednocześnie, warto raz jeszcze zwrócić uwagę na zamieszczoną tu kopię mapy Mahmouda Beya (ryc. 6). W jej lewym dolnym rogu zaznaczono stosunkowo duży zespół ruin. Jego lokalizacja nie pokrywa się jednak z jakimkolwiek znanym, dużym stanowiskiem archeologicznym. Na zbiorczej mapie przedstawiającej analizę archiwalnych materiałów kartograficznych (ryc. 7) oznaczono proponowaną przez przez P. Grossmanna lokalizację *Philoxenite* na południowym skraju współczesnej wioski Bahig, a jednocześnie, leżące zaledwie niecałe 3 km na południe, ruiny uwidocznione na mapie Mahmouda Beya. Nie jest wykluczone, że mamy tu do czynienia z tą samą lokalizacją, a różnice wynikają z przyjętej metody skalowania mapy.

Niezależnie od identyfikacji ruin leżących na południowym brzegu jeziora Maryût bądź jako antycznej *Marea*, bądź, co wydaje się mało prawdopodobne, jako *Philoxenite*, miejscowość ta stanowiła ważny śródlądowy port, z którego w V i VI wieku korzystali także pielgrzymi podążający do Abû Mînâ. Odnajdujemy tutaj nie tylko wiele budowli charakterystycznych dla bizantyjskich miast tego okresu – monumentalną bazylikę[73] zlokalizowaną na głęboko wcinającym się w jezioro półwyspie, wczesnochrześcijańskie katakumby[74], łaźnie, liczne sklepy. Marea, jako ważny port, wyposażona była także w dobrze widoczne do dzisiejszego dnia portowe keje oraz duże warsztaty szkutnicze[75]. Miejsce to kryje zapewne wiele jeszcze interesujących budowli, które zapewne zostaną w najbliższym czasie opublikowane przez działającą od kilku lat misję krakowskiego Muzeum Archeologicznego[76].

Koncentrację osadnictwa z okresu rzymsko-bizantyjskiego, choć w znacznie mniejszej skali, spotykamy także nieco bardziej na zachód, niemal *vis á vis Taposiris Magna* położonej na północnym brzegu jeziora *Mareotis*. Tędy biegł drugi z antycznych szlaków komunikacyjnych prowadzących w kierunku Abû Mînâ. Korzystali z niego głównie podróżujący drogą nadmorską, przeprawiający się właśnie na wysokości *Taposiris Magna* na drugi brzeg jeziora, gdzie kontynuowali dalszą podróż lądową w kierunku południowym.

Pozostała część regionu *Mareotis* to delikatnie pofałdowany, łagodnie nachylony ku południu, obszar aluwialnych glin, któremu dziś poprzez intensywną sieć kanałów i przepompowni przywraca się jego historyczną funkcję rolniczą.

Skąpy w naturalne źródła wody, w przeszłości funkcjonować mógł tylko dzięki systemowi sztucznie usypanych wzgórz[77], zatrzymujących zimowe opady spływające po skłonie terenu. Wzgórza te tworzyły półzamknięty, otwarty w kierunku dostokowym łańcuch małych lokalnych tam, do dzisiejszego dnia dobrze rozpoznawalnych w terenie (ryc. 10).

W wielu przypadkach, w najniższym punkcie owalnego zazwyczaj terenu, otoczonego przez system sztucznie usypanych wzgórz, znajdujemy system podziemnych cystern służących do magazynowania wody. Jak wynika

---

[68] Por. P. Grossmann, *Christliche Architektur in Ägypten*, Leiden 2002, 393.

[69] K. Babraj, H. Szymańska, *Marea am Maryut-See, die zweite Grabungssaison*, KEMET, 11, 2, Berlin, 2002; K. Babraj, H. Szymańska, *Wstępny raport z badań polskiej archeologicznej misji w Marei w Egipcie w 2001 roku*, Materiały Archeologiczne, 33, Kraków 2002; K. Babraj, H. Szymańska, *Marea Second Interim Report – 2001, PAM 13*, Warsaw 2002; K. Babraj, H. Szymańska, *Fouilles Archéologiques de Marea en Egypte. Saison 2000 et 2001*, Archeologia LIII, Warszawa 2002; K. Babraj, H. Szymańska, *Wstępny raport z wykopalisk w Marei w Egipcie. Sierpień–wrzesień 2002*, Materiały Archeologiczne, 34, Muzeum Archeologiczne, Kraków 2003; K. Babraj, H. Szymańska, *Fortsetzung der archäologischen Forschungen In einem Badeanlagen-Komplex in Marea*, KEMET 12, 2 (2003), 51–56; K. Babraj, H. Szymańska, *Marea. Season 2002, PAM 14*, Warsaw 2003; K. Babraj, H. Szymańska, *Marea: Excavations 2004, PAM* 16, 43–54, Warsaw 2005.

[70] Por. M. Rodziewicz, *Philoxenite – Pilgrimage Harbor of Abu Mina*, Bull. Soc. d'Archeol. d'Alexandria, 47 (2003), 27–47.

[71] Por. P. Grossmann, *Nochmals zu Marea und Philoxenite, BSAC* 42 (2003), 12–20.

[72] Misją Niemieckiego Instytutu Archeologicznego kierował P. Grossmann. Wstępne wyniki badań przewidziane są do publikacji w *BSAC 46 (2007).*

[73] Por. P. Grossmann, *Die Querschiffbasilika von Hauwārīya--Marea und die übringen Bauten dieses Typus' in Ägypten als Repräsentanten der verlorenen frühchristlichen Architektur Alexandreias*, w: N. Swelin (red.), *In memoriam Daoud Abdu Daoud*, *BSAA* 1993, 107–21.

[74] Por. Abdal Fatah, P. Grossmann, *An early Christian complex in Hauwārīya-South*, BSAC 39, 2000, 23–41.

[75] Por. el-Fakharani, *Recent excavations at Marea in Egypt*, 178–86.

[76] Por. przypis 69.

[77] Nazywanych dziś potocznie *karm*.

z licznych źródeł historycznych[78], region ten znany był w czasach antycznych przede wszystkim z uprawy winorośli i produkcji wina[79]. Décobert zwraca przy tym uwagę, iż arabska nazwa *karm* odpowiada znaczeniowo pojęciu *winorośl* lub *winnica*[80]. Do naszych czasów przetrwały jednak nie tylko materialne relikty dawnego systemu irygacyjnego, ale i licznie spotykane w tym regionie toponimy *karm*. Posługując się właśnie taką toponomastyczną analizą, próbuje Décobert rekonstruować zasięg i intensywność uprawy winorośli w tym regionie[81]. Liczba występujących na tym terenie toponimów *karm* i dających się do dziś zidentyfikować w terenie reliktów systemu irygacyjnego, świadczy o skali prowadzonej tu działalności rolniczej, której musiała odpowiadać stosunkowo gęsta sieć osadnicza.

Właśnie jedna z takich bazujących na rolnictwie osad, przekształciła się w wielkie centrum ruchu pielgrzymkowego o znaczeniu wykraczającym daleko poza region *Mareotis*. Aby jednak lepiej zrozumieć mechanizmy, które doprowadziły do jego powstania, prześledzić musimy, choćby tylko skrótowo, wybrane aspekty historii ruchu pielgrzymkowego we wczesnym chrześcijaństwie.

1.5. Ruch pielgrzymkowy jako podstawa rozwoju Abû Mînâ

Rozwój Abû Mînâ, od mało znaczącej osady do „wczesnochrześcijańskiego Lourdes", związany był ściśle z ruchem pielgrzymkowym do grobu św. Menasa. Dotychczas nie udało się odnaleźć architektonicznych śladów osady z okresu poprzedzającego rozwój kultu św. Menasa. Jedynymi dowodami na istnienie takiego osiedla są liczne grobowce oraz ceramika, wskazujące na istnienie w tym miejscu osadnictwa przynajmniej w II i III wieku n.e. Pomimo intensywnych prac archeologicznych prowadzonych od prawie stu lat, nie natrafiono ani na ślady zwartego organizmu osadniczego, ani na relikty jakichkolwiek monumentalnych budowli z tego okresu. Fakt ten skłania do przyjęcia założenia, iż jakkolwiek samo osiedle musiało bez wątpienia istnieć na długo przed początkiem kultu św. Menasa, to jego skala i znaczenie były bardzo podrzędne.

Ponieważ analiza procesu transformacji takiego osiedla w jedno z największych centrów pielgrzymkowych późnego antyku jest jednym z istotnych wątków tej pracy, to sam ruch pielgrzymkowy, tak ściśle związany zarówno z rozwojem, jak i – co postaramy się udowodnić – upadkiem Abû Mînâ, wymaga pobieżnego chociaż omówienia.

1.5.1. Pielgrzymki w świecie przedchrześcijańskim

Idea pielgrzymowania nie była obca zarówno kulturze starożytnego Egiptu[82], jak i antycznej Grecji i Rzymu. Ruch pielgrzymkowy spotykamy także i w innych religiach zarówno przed- (judaizm)[83] jak i pochrześcijańskich (islam)[84].

Wśród wielu przyczyn podejmowania takich podróży do pewnych szczególnych miejsc wymienić należy przede wszystkim motywy religijne – chęć praktykowania wiary, modlitwę, odnowę moralną lub duchową, wypełnienie ślubów. Niebagatelną rolę odgrywały jednak i przyczyny bardziej świeckie – chęć poznania przyszłego losu albo przeszłych zdarzeń[85], petycje zapewniające powodzenie w interesach lub życiu rodzinnym, poszukiwanie cudownych mocy przywracających zdrowie, oraz petycje natalne. Te dwa ostatnie powody były szczególnie częstą przyczyną podejmowania trudu pielgrzymowania.

Wspólną cechą, niezależnie od świeckiej czy religijnej motywacji, pozostawało jednak zawsze przekonanie o istnieniu szczególnych miejsc, gdzie bóstwo chętniej niż gdzie indziej obdarza petentów swymi łaskami. Źródła takiej kumulacji ponadnaturalnych sił bywały różnorodne. Mogła to być tradycja, lub legenda związana z pobytem w danym miejscu herosa, założyciela jakiejś religii, świętego, czy wreszcie samego bóstwa. Takim źródłem „cudownych emanacji" mógł być też posąg, obraz, a w skrajnym przypadku jakikolwiek przedmiot, które-

[78] Por. Strabo 17.1.15; Virgil, *Georg.* 2.91; Horace, *Odes* 1.37; Athenaeus, *Deipnosophstes* 1.33; B. Evetts (red. i tłum.), *History of the Patriarchs of the Coptic Church in Alexandria 4*, 1948, 56–7.

[79] Por. el-Fakharani, *op. cit.*, 182–84, a także, Abd el-Azis Negm, *Excavations around Abou Mina*, w: J.-Y. Empereur (red.), *Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine*, *BCH-Suppl.*, 33 (1998), 65–73.

[80] Por. Ch. Décobert, *Maréotide médiéwale. Des Béduins et des Chrétiens*, Etudes alexandrines 8 (2002), 139.

[81] Por. Ch. Décobert, *op. cit.*, 140 i nn.

[82] Pielgrzymowanie znane było także i w innych religiach – buddyzmie, hinduizmie, czy szintoizmie.

[83] Judaistyczne pielgrzymowanie posiada jednak szereg swoistych cech, różni się znacznie od omawianych poniżej i w dalszych rozważaniach zostanie pominięte.

[84] Por. B. Kötting, *Peregrinatio Religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche, Forschungen zur Volkskunde*, 1950, 33–35, gdzie znajduje się wyczerpująca (jak na datę publikacji) lista celów pielgrzymek zarówno z okresu przed-, jak i wczesnego chrześcijaństwa. Bardziej aktualne uzupełnienie tej listy znajdzie czytelnik w pracy: P. Maraval, *Lieux Saints et pèlerinages d'Orient*, Paris 1985. Stosunkowo najbardziej aktualny stan wiedzy na temat poczatków ruchu pielgrzymkowego we wczesnym chrześcijaństwie w: P. Maraval, *The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century)*, *DOP* 56 (2002), 63–74.

[85] Klasycznym przykładem takiej pielgrzymki może być podróż Aleksandra Wielkiego do wyroczni Amona w Oazie Sīwa.

mu przypisywano nadprzyrodzoną siłę. Szczególną mocą obdarzone były także miejsca pochówku lub fragmenty doczesnych szczątków postaci[86], które za życia cieszyły się zażyłością lub szczególnymi łaskami bóstwa. Do tej ostatniej kategorii relikwii mogły także należeć przedmioty lub ich fragmenty, związane z herosami bądź świętymi.

W świecie grecko-rzymskim jedną z najliczniejszych kategorii miejsc pielgrzymkowych stanowiły asklepiejony – przybytki uzdrawiającego boga Asklepiosa, których w granicach antycznego świata naliczono ponad czterysta. Wśród wielu znanych nam sanktuariów, największą popularnością cieszyło się funkcjonujące pomiędzy V wiekiem p.n.e. i końcem IV wieku n.e. Epidauros[87], miejsce sławne nie tylko z proroczych snów objaśnianych przez kapłanów, ale i z uzdrawiających kąpieli wodnych.

Kult Asklepiosa nie był obcy i starożytnemu Egiptowi, gdzie w czasach hellenistycznych identyfikowano go z bogiem-lekarzem – Imhotepem. Nie licząc wielu świątyń gdzie oddawano cześć Imhotepowi-Asklepiosowi, znamy przynajmniej cztery aslepiejony we właściwym sensie tego słowa. Dwa znajdują się w Deir el-Bahari[88], jedno na wyspie Philae[89], a czwarte w Athribis[90]. Rzesze potrzebujących odwiedzały więc sanktuaria[91] gdzie dokonywały się cudowne uzdrowienia i gdzie kapłani objaśniali sny i słowa wyroczni.

Innym, licznie nawiedzanym celem pielgrzymek antyku był Efez, gdzie swoje apogeum osiągnął kult Artemidy, utożsamiany także z kultem egipskiej Izydy. W sanktuarium *Artemis Ephesia* znaleziono setki darów wotywnych przedstawiających najróżniejsze części ciała, którym cudowna moc tego miejsca przywróciła zdrowie. Kult jej egipskiej odpowiedniczki (Izydy) na wyspie Philae i związane z nim pielgrzymki, według popularnej w literaturze przedmiotu opinii, miał jeszcze kwitnąć w I połowie VI wieku n.e. W swojej najnowszej pracy, Dijkstra przekonywująco argumentuje jednak, iż kult Izydy na Philae zaczął chylić się ku upadkowi już bezpośrednio po roku 298, kiedy to Dioklecjan ustanowił południową granicę Egiptu na wysokości pierwszej katarakty, a w połowie V wieku kult Izydy był już *bardziej martwy niż żywy*[92].

1.5.2. Ruch pielgrzymkowy oraz kult męczenników i relikwii we wczesnym chrześcijaństwie

Łaciński termin *peregrinatio* oznacza w dosłownym sensie *pobyt poza domem* lub *podróż poza miejsce zamieszkania*. Sam termin pochodzi od wieloznacznego czasownika *peregrinari*, który poza znaczeniami wspomnianymi już powyżej może określać także *nieobecność*, *wędrowanie*, a także *bycie obcym*. Dopiero w okresie późnego antyku *peregrinatio* nabiera znaczenia, które odpowiadać może wprost dzisiejszemu rozumieniu terminu *pielgrzymowanie*[93].

Na marginesie wspominanych powyżej analogii pomiędzy pielgrzymkami świata antycznego i pielgrzymkami wczesnochrześcijańskimi, zalecić należy jednak daleko idącą ostrożność w przypadku przenoszenia tych analogii bezpośrednio na kult męczenników i związany z nim ruch pielgrzymkowy[94]. Zwraca się przy tym uwagę na judaistyczny rodowód chrześcijaństwa, oraz różnice w podejściu do idei pielgrzymowania, kultu męczenników i kultu relikwii, pomiędzy hellenistyczną i judaistyczną tradycją we wczesnym chrześcijaństwie[95]. Za zewnętrznymi podobieństwami kryją się bowiem zupełnie inne inspiracje.

Idea pielgrzymek chrześcijańskich wiąże się nierozerwalnie z wczesnochrześcijańskim poglądem na życie i to zarówno w jego ziemskim, jak i nadprzyrodzonym wymiarze. Życie doczesne rozumiano jako etap w podróży do Królestwa Bożego, a chrześcijanin w swym ziemskim życiu był tylko *przechodniem* w drodze ku prawdziwemu domowi przygotowanemu przez Boga. Pielgrzymowanie było więc w pewnym sensie symboliczną syntezą wcze-

---

[86] Zarówno mitycznych, jak i historycznych w dzisiejszym rozumieniu tego słowa.

[87] Inne znane nam asklepiejony znajdowały się m.in. w Atenach, Rzymie i Pergamonie.

[88] Por. J.G. Milne, *The Sanatorium of Dêr-el-Bahri*, JEA 1 (1914), 96–8.

[89] Por. J.B. Hurry, *Imhotep*, London 1928, 92–9.

[90] Por. Rifaat el-Farag, U. Kaplony-Heckel, K.P. Kuhlmann, *Recent Archaelogical Explorations at Athribis (Hw.t Rpjj.t)*, MDAIK 41 (1985), 1–4.

[91] Odnotować w tym miejscu należy także kult Serapisa, który wraz z towarzyszącym mu często kultem Izydy rozprzestrzenił się w okresie hellenistycznym także poza Egipt. Znamy sanktuaria Serapisa, utożsamianego w tym okresie często z Asklepiosem, z Rzymu, Koryntu, Sparty, czy Delos.

[92] Por. J.H.F. Dijkstra, *Religious Encounters on the Southern Egyptian Frontier in Late Antiquity (AD 298–642)*, 203, dysertacje Uniwersytetu w Groningen 2005; http://irs.ub.rug.nl/ppn/27335289X. Już po przekazaniu tekstu mojej pracy recenzentom wydawniczym, doktorat Dijkstry ukazał się w znacznie rozszerzonym, książkowym wydaniu jako: J.H.F. Dijkstra, *Philae and the End of Ancient Egyptian Religion. A Regional Study of Religious Transformation (298–642 CE)*, Orientalia Lovaniensia Analecta 173, Leuven 2008. Recenzentom dziękuję za zwrócenie uwagi na ten fakt.

[93] Por. N. F. Mulder, *Abu Mena: How the Early Christian Pilgrimage was given Shape*, BOREA, Münsternische Beiträge zur Archäologie, 16 (1993), 149.

[94] Por. F. W. Deichman, *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa 1994, 54.

[95] Por. P. Maraval, *The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century)*, DOP 56 (2002), 65 i nn.

snochrześcijańskiego poglądu na życie i świat, i przybierało zazwyczaj jedną z trzech podstawowych form: ustawiczna pielgrzymka bez określonego miejsca stałego pobytu, pielgrzymka do miejsca kultu, gdzie pielgrzym pozostawał do końca życia i tam też był grzebany i wreszcie pielgrzymka, z której wracano do miejsca stałego pobytu – w szczególności do domu[96].

Masowy ruch pielgrzymkowy, bo taki jest przedmiotem naszego zainteresowania, rozpoczyna się w pierwszej połowie IV wieku[97]. Początkowo celem takich pielgrzymek były miejsca w Ziemi Świętej związane ze szczególnymi wydarzeniami ze Starego i Nowego Testamentu, oraz miejsca pochówku męczenników tzw. ery prześladowań chrześcijan. Chrześcijańska tradycja pielgrzymowania nie rodziła się bez oporów. Kwestionowano zarówno jej „mistyczne" podstawy[98] – wiarę, iż pewne miejsca posiadają szczególnie właściwości, jak i zwracano uwagę na trudne warunki lokalne, którym sprostać musiał pielgrzym[99]. Te ostatnie bywały na tyle trudne, iż Cyril Mango w swoim wykładzie inaugurującym 12. Kongres Archeologii Chrześcijańskiej w Bonn, barwnie porównuje warunki panujące w IV-wiecznej Jerozolimie z realiami Chicago za czasów Ala Capone[100]. Pomimo tych wątpliwości ruch pielgrzymkowy przybierał na sile, a z czasem jego celem stały się także groby męczenników kanonizowanych przez Kościół. To właśnie kult męczenników był jednym z ważniejszych elementów wzrostu popularności pielgrzymek.

Nie wiadomo kiedy dokładnie wykształca się wczesnochrześcijańska tradycja czczenia grobów, a z czasem i relikwii męczenników[101]. Tradycyjnie uznawany za najstarszy zachowany dokument związany z kultem męczenników pochodzi z 2. połowy II wieku i dotyczy celebracji upamiętniających śmierć biskupa Polikarpa[102]. Niejasne wzmianki o *tropajonach* apostolskich w Rzymie pozwalają przypuszczać, że także tam znany był taki obrządek. Pierwsze pewne informacje na ten temat pochodzące z zachodniej części imperium są jednak o niemal sto lat późniejsze i dotyczą kultu męczenników: Kallista oraz Hippolita i Pontiana[103]. Dopiero od momentu, kiedy papież Feliks (269–274) wprowadził celebrowanie Mszy Św. na grobach męczenników, ich kult stał się zwyczajem bardziej powszechnym.

Z pozoru formuła obrzędu nie różniła się szczególnie od kultu zmarłych znanego nam z klasycznego antyku, kiedy to rodzina obchodziła uroczyście rocznice śmierci krewnego. W świecie wczesnego chrześcijaństwa, już nie tylko rodzina zmarłego, ale również wierni gromadzili się wokół grobu męczennika na takich spotkaniach *ad sepulchrum*, by wspólnie[104] odprawiać celebrowaną zazwyczaj przez biskupa liturgię Mszy Św. wzbogacanej na tę okazję czytaniem historii życia i męczeńskiej śmierci świętego, umoralniającym kazaniem, oraz specjalnymi modlitwami zarówno w intencji samego męczennika, jak i z prośbą o jego wstawiennictwo przed Bogiem. Według ówczesnych przekonań nie tylko widziano podobieństwo między ofiarą Chrystusa a męczeńską śmiercią w imię wiary, ale również wierzono, iż jedynie duszom męczenników dane jest jeszcze przed końcem świata i dniem Sądu Ostatecznego pozostawać w bezpośredniej bliskości Boga. Szczególnie ten ostatni element wydaje się istotny dla rodzącej się idei pielgrzymek do grobów męczenników. Dodatkowym czynnikiem była wiara w uzdrowicielską moc bliskości grobu. Wierni przybywali więc nie tylko w dniu uroczystości ku czci męczennika, ale przez cały rok, aby prosić o wstawiennictwo lub też z nadzieją na cudowne ozdrowienie.

Tak więc w oczywisty sposób kult męczennika związany był z miejscem jego pochówku, a posiadanie grobu lokalnego męczennika, później także świętego lub przynajmniej ich relikwii, było niemal niezbędnym ele-

---

[96] Por. F. Cabrol, H. Leclerq, H.I. Marrou (red.), *Dictionnaire d'archeologie chriétienne et de liturgie*, XIV (1927), 40–176.

[97] Z tego też okresu pochodzą jedne z najstarszych zachowanych dzienników pielgrzymich: *Itinerarium a Burdigla Hierusalem* (datowany na około 333) oraz *Peregrinatio ad loca sancta* (koniec IV wieku); por. P. Geyer (red.), *Itinerarium Burdigalense*, Corpus scriptorum ecclesiasticorum Iatinorum 39, 21, oraz P. Maraval (red.), *Egérie, Journal de Voyage*, Sources Chrétiennes, 1982, 296.

[98] Np. Jan Chryzostom (354–407); za: J. Engemann, *Pilgerwesen und Pilgerkunst*, w: Ch. Stiegemann (red.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Mainz 2001, 45.

[99] Np. Grzegorz z Nyssy, za: J. Engemann, *Pilgerwesen... op. cit.*, 9.

[100] Por. C. Mango, *The Pilgrim's Motivation*, w: Akten 12. Internationaler Kongreβ für Christliche Archäologie Bonn 1991, Münster 1995, 9.

[101] Nie należy przy tym upatrywać genezy tego ruchu w pogańskim kulcie herosów, por. Th. Klauser, *Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung*, Köln 1960, 35. Pomimo różnic co do formy i obrządku, genezy szukać raczej należy w judejskim kulcie świętych grobów, por. J. Jeremias, *Heiligengräber in Jesu Umwelt*, Göttingen 1958.

[102] Por. dyskusję dotyczącą dokumentu, a zwłaszcza problem luki czasowej pomiędzy nim a następnymi tego typu źródłami pisanymi w: E. Wiprzycka, *Kościoł w świecie poźnego antyku*, Warszawa 1994, 322 i nn.

[103] Według historycznej tradycji Kościoła, wszyscy ponieś1i męczeńską śmierć w 1. poł. III wieku. Por. H. Delehaye, *Les origines du culte martyrs*, 1933, 263.

[104] Według nowszych badań, takie formy zbiorowego kultu męczenników i świętych nie mają, swoich odpowiedników ani w grecko-rzymskiej tradycji antycznej, ani nawet w kulturze żydowskiej. Por. TH. Klauser, *Christlicher Martyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung Neue Einsichten und neue Probleme.*, w: Th. Klauser, *Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Kirchengeschichte und Christlichen Archäologie*, JbAChr 3. Ergb. (1974), 223.

mentem dopełniającym „infrastrukturę" wczesnochrześcijańskiego miasta. Jego brak oznaczał brak ważnego orędownika przed Bogiem i odczuwany był szczególnie dotkliwie w momentach wszelakich kataklizmów. Nie bez znaczenia w rozwijającym się kulcie męczenników i świętych była narastająca w Kościele od II wieku tendencja legitymistyczna – tylko udokumentowani następcy apostołów mogli być prawnymi biskupami. „Odkrywane" masowo groby apostołów, biskupów i męczenników, z których większość uznano za „świadków krwi", służyły więc w pewnym sensie jako dowód pełnoprawności apostolskiej sukcesji[105].

Należy jednak wspomnieć, iż w samym Egipcie istniała opozycja wobec kultu zmarłych oraz praktyk rozkopywania grobów w poszukiwaniu relikwii świętych i męczenników. Przykładem może być tu postać św. Antoniego, który zażądał, aby po śmierci jego ciało zostało natychmiast pogrzebane i aby nigdy nie stało się przedmiotem kultu, ponieważ jest to *niewłaściwe i nieuświęcone*[106]. Także Szenuta z Athribis wypowiadał się przeciwko takim zwyczajom. Potępiał także – jako bezbożne – praktyki odprawiania śpiewów i ucztowania u grobów świętych i męczenników. Szczególnie ostro wypowiadał się jednak przeciwko rozkopywaniu grobów w poszukiwaniu relikwii[107].

Pomimo różnych lokalnych obiekcji, kult męczenników przybiera na sile i staje się swoistym „programem politycznym" za czasów Konstantyna[108], który nadaje mu znaczący status[109]. Z inicjatywy samego cesarza lub też cesarskiego domu powstają między innymi takie sanktuaria przy grobach rzymskich męczenników jak kościół św. Marcelina i Piotra przy *via Labicana*, św. Apostołów na *via Appia*, św. Piotra, św. Wawrzyńca, czy św. Agnieszki[110]. Powstają też budowle upamiętniające najistotniejsze miejsca w Ziemi Świętej – Bazylika Bożego Narodzenia w Betlejem, sanktuaria na Golgocie i Górze Oliwnej, czy też wreszcie budowla na grobie Chrystusa, gdzie cesarz osobiście uczestniczy nawet w sporządzaniu planów[111]. Cesarz angażuje się także w rozpoczynający się właśnie proces gromadzenia ważnych dla kultu relikwii w Konstantynopolu[112]. Jednocześnie bowiem, obok kultu związanego z pierwotnym grobem męczennika, rozwija się także kult jego relikwii, a nawet przedmiotów, które stykały się tylko z relikwiami i w ten sposób same uzyskały status relikwii.

Finansowanie akcji poszukiwania relikwii przez cesarza, a szczególnie wznoszenie budowli, które miały stanowić ich architektoniczną oprawę, jest kontynuowane przez następnych władców, a ponowne apogeum osiąga w czasach Justyniana[113].

Dobrą ilustracją wszystkich opisanych tu tendencji, bo geograficznie bliską Abû Mînâ, jest historia „odkrycia" grobu Cyrusa /Abbakyros/ i Jana, a następnie przeniesienia ich relikwii w 414 r. do anektowanej na potrzeby kultu tych męczenników dawnej świątyni Izydy i Serapisa w Abū Kir (*Menuthis)* na zachód od Aleksandrii[114]. W najbliższym rejonie Aleksandrii leżało też znane jako kościół w *Baucalis*, martyrium św. Marka. Inne związane z kultem męczenników, równie znane i oddziałujące na ponadregionalną skalę centra pielgrzymkowe we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, to Resafa (*Sergiopolis)* w Syrii związana z kultem relikwii św. Sergiusza[115], komemoratywne sanktuarium w *Seleukei* w Izaurii wzniesione nad grotą, w której żyła św. Tekla[116], znane z obrad soboru chalcedońskiego sanktuarium św. Eufemii[117], czy też centrum pątnicze św. Demetriusza w Salonikach. Centra pielgrzymkowe rozwijają się także wokół miejsc gdzie żyli święci, nawet jeśli ich doczesne szczątki przeniesione zostały w inne miejsce. Tak było w przypadku Szymona Słupnika Starszego i kościoła zbudowanego w Qalat Seman wokół kolumny, na której ponad 40 lat żył święty. Jak wnosić można z wielkiej liczby powstałych w sąsiedztwie hospicjów dla pielgrzymów, kościół ten stał się celem licznych odwiedzin[118].

W aspekcie historycznym należy także wspomnieć o istotnych zmianach w geografii i specyfice ruchu pielgrzymkowego będących reakcją na wydarzenia pierwszej połowy VII wieku. W wyniku podboju przez Arabów Ziemi Świętej, oraz kolejnych prowincji Bizancjum, do-

---

105 Por. TH. Klauser, *op. cit.*, 226.

106 Za: F. Dunand, *Between tradition and innovation: Egyptian funerary practices in late antiquity*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 176–7.

107 Ibidem.

108 Por. P. Maraval, *The Earliest Phase...*, *op. cit.*, 66 i nn.

109 Wg Euzebiusza wydaje ustawę, która prefektom poszczególnych prowincji nakazuje *czcić dni pamięci męczenników* (*Vita Constantini* 4, 23)

110 Por. R. Krautheimer, *Rome, profile of a City, 312–1308*, Princeton 1980.

111 Por. F.W. Deichmann, *op.cit.*, 58.

112 Por. C. Mango, *Constantines Mausoleum and the Translation of Relics*, BZ 83 (1990), 51–62.

113 Por. Y. Hirschfeld, *Imperial Building Activity during the Regin of Justinian and Pilgrimage to the Holy Land in Light of the Excavations on Mt. Berenice, Tiberias*, Rev. Bibl. 106 (1999), 236–49

114 Por. E. Wipszycka, *La christianisation de l'Égypte aux IV–Vie siècles. Aspects sociaux et ethniques*, Aegyptus 68 (1988), 117–65, a także L. Duchesne, *Le sanctuaire d'Aboukir, BSAA* 12 (1910), 3–14.

115 Bogatą bibliografię oraz najbardziej aktualny stan badań dotyczący tego sanktuarium znajdzie czytelnik w: T. Ulbert, *Resafa II: Die basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis*, Mainz 1986.

116 Por. E. Herzfeld, S. Guyer, *Meriamlik und Korykos, zwei christliche Ruinenstädte des Raumen Kilikien*, Menchester 1931, 38 i nn.

117 Por. A. M. Schneider, *Sankt Euphemia und das Konsil von Chalkedon*, w: *Das Konzil von Chalkedon I*, Würzburg 1951, 291.

118 Por. D. Krencker, *Die Waltfahrkirche des Simeon Stylites*, Berlin 1939, oraz G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord I*, Paris 1953, 223 i nn.

stęp do wielu z dotychczasowych celów pielgrzymek został utrudniony. Choć podróże mieszkańców Bizancjum do tradycyjnych świętych miejsc Palestyny, Azji Mniejszej i Egiptu nie ustały całkowicie, liczba pielgrzymów zmniejszyła się radykalnie. Jednocześnie głównym celem *peregrinatio religiosa* staje się sam Konstantynopol, gdzie zgromadzono główne relikwie związane zarówno z kultem Męki Pańskiej, jak i rozwijającym się właśnie kultem maryjnym. Dodatkowego znaczenia nabierają także relikwie uznanych już wcześniej męczenników jak na przykład wspomnianego już św. Demetriusza w Salonikach. Pojawiają się także nowe cele pielgrzymek, którymi są groby lokalnych świętych[119]. Prowadzi to do powstania wielu nowych miejsc „cudownych uzdrowień", zarówno w miastach, jak i na prowincji Grecji kontynentalnej, a także Anatolii. Równolegle rozwija się ruch pielgrzymkowy do świętych źródeł (*haghiasmata*), świętych ikon[120], oraz miejsc, w których żyją święci mężowie[121].

Niezależnie od osobistych przyczyn, którymi powodowane były osoby podejmujące trud pielgrzymek i niezależnie od charakteru samego miejsca pielgrzymkowego, wierni przybywali głównie w celu modlitwy. Mogła być ona wyrazem wdzięczności za doznane łaski, wypełnieniem złożonych ślubów, czy też aktem pokuty mającym wybłagać przebaczenie. Taka modlitwa mogła mieć też charakter prośby o udzielenie szczególnych łask, bądź rozwiązanie życiowych problemów – powrót do zdrowia[122], potomstwo bądź pomyślny poród, szczęście w małżeństwie lub w boju, odnalezienie zgubionych lub skradzionych przedmiotów, wykrycie prawdy lub kłamstwa, wskazanie sprawców popełnienia przestępstwa, i wiele innych codziennych trosk, które zawierzano opiece patrona[123]. „Szczególność" wybranego miejsca będącego celem pielgrzymki miała przy tym gwarantować skuteczność wnoszonych modłów. „Szczególność" tę podkreślała dodatkowo odpowiednia oprawa obrzędowa i architektoniczna. W przypadku tej ostatniej, niezwykle trudno jest przy tym oddzielić to co pierwotne od tego co wtórne: to co w swoim zamyśle miało podkreślać i wzmacniać „szczególność" miejsca, od tego, co było efektem problemów związanych z liczebnością przybywających rzesz pielgrzymów i działań na rzecz poprawy funkcjonalności sanktuarium i całej miejscowości pielgrzymkowej.

Niektóre z miejsc kultu funkcjonowały także jako wyrocznie. Petenci, wzorem antycznej tradycji, składali w nich swoje pytania dotyczące interesującej ich przyszłości w formie pary krótkich tekstów. Jeden z nich zawierał pozytywną, a drugi negatywną odpowiedź. „Rolą" świętego było wybrać właściwą z dwóch wersji[124].

1.5.3. Urbanistyczne i architektoniczne aspekty ruchu pielgrzymkowego i kultu męczenników

Początkowo, w związku z ogólną sytuacją chrześcijan w ramach cesarstwa, kult męczenników nie posiadał żadnej specyficznej oprawy architektonicznej. Już jednak za czasów Konstantyna otrzymuje w Bizancjum status kultu państwowego[125], a sam cesarz i jego rodzina fundują liczne komemoratywne kościoły dla pierwszych męczenników. Wraz z pojawiającym się kultem relikwii – fragmentów doczesnych szczątków świętego, lub nawet przedmiotów, które miały z nimi tylko kontakt[126], ruch ten nabiera coraz to większej dynamiki, co stymuluje bogactwo jego architektonicznej oprawy.

Z czasem, niezależnie od tego procesu, grób, relikwie męczennika czy też świętego, stawały się także czynnikiem wpływającym na kształt urbanistyczny miasta i zmieniającym istniejące od dawna reguły. Zarówno w świecie hellenistycznym, rzymskim, jak i judaistycznym, pochówki w granicach miasta były zabronione przez prawo i przestrzegano tego zakazu niezwykle ściśle[127]. Nowa tendencja przenoszenia pochówków lub ich fragmentów, z dawnych nekropoli lokowanych poza granicami miasta do budowli znajdujących się w jego granicach, radykalnie zrywa z taką tradycją. Ponadto, coraz częściej wierni pragnęli być po śmierci pochowani w bezpośredniej bliskości relikwii męczennika lub świętego[128] i to bez względu na to, czy znajdowały się one na podmiejskiej nekropolii, czy też zostały przeniesione w granice miasta.

---

[119] Np. św. Eugeniusz z Trebizondu.

[120] Szczególnie po okresie obrazoburczym (726 r. – 843 r.).

[121] Problemom przemian w ruchu pielgrzymkowym poświęcono specjalną konferencję, która odbyła się między 5 i 7 maja 2000 roku w Dumbarton Oaks. Lista wygłoszonych referatów w: *DOP* 54 (2000), 283–4. Teksty najważniejszych referatów w: *DOP* 56 (2002).

[122] Tym formom modłów towarzyszył często krótszy lub dłuższy pobyt w bezpośredniej bliskości relikwii – *incubatio*. Więcej o samym zwyczaju i towarzyszących mu problemach w następnym rozdziale.

[123] Liczne przykłady takich próśb, przynajmniej w odniesieniu do św. Menasa, a także „świadectwa ingerencji" świętego, znajdzie czytelnik w: F. Jaritz, *op. cit.*

[124] Za:. A. Papaconstantinou, *The cults of saints: A haven of continuity in a changing world?*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 361.

[125] Patrz rozdział 1.5.2.

[126] Przykładem może tu być kościół św. Jana w Efezie, gdzie jako szczególną relikwię przechowywano sandał świętego. Por. *Forschungen in Ephesos IV, 3: Die Johanneskirche*, Wien 1951.

[127] Wyjątek stanowiły jedynie, w okresie hellenistycznym, mauzolea herosów (*heroon*).

[128] Najwcześniejszy znany nam pochówek *ad sanctos* dotyczy dalmatyńskiego małżeństwa pogrzebanego przy grobie męczennika Anastazego z Akwilei w mauzoleum w Marusinac niedaleko Solony. Por. R. Krauthamer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1986, 35.

Dla historyka urbanistyki najistotniejszym jednak rezultatem kultu męczenników i świętych jest nowe w swej skali zjawisko[129] powstawania miast pielgrzymich wokół szczególnie tłumnie odwiedzanych miejsc świętych. Jeśli nawet ruch pielgrzymkowy nie był główną funkcją takich miast i główną podstawą ich bytu ekonomicznego, to jego wpływ nie może zostać niedoceniony. Oczywiście specyficzna funkcja centrum pielgrzymkowego wymagała wzniesienia szeregu budowli i urządzeń niespotykanych w przypadku „zwykłych" miast. Inne z kolei urządzenia, występujące zarówno w miastach „świeckich" jak i pielgrzymkowych, należało często dostosować pod względem skali i funkcjonalności do liczby przybywających pielgrzymów. W dalszej części tego rozdziału omówimy skrótowo najważniejsze elementy lub cechy architektury i urbanistyki centrów ruchu pielgrzymkowego.

Należy tu wymienić główne miejsce kultu – zazwyczaj kryptę lub też specjalnie dedykowaną budowlę naziemną, gdzie spoczywały relikwie świętego. W ich bezpośredniej bliskości powstawał kościół kommemoratywny pozwalający na celebrowanie stosownej liturgii[130]. Jego program funkcjonalny i wielkość podporządkowane były obrządkom towarzyszącym kultowi relikwii i, z oczywistych powodów, skali samego ruchu pielgrzymkowego. W miarę jego wzrostu dochodziło do wielokrotnych przebudów powiększających nie tylko skalę samego założenia, ale poprawiających również jego walory funkcjonalne.

W ścisłym centrum sakralnym często znajdowało się też baptysterium[131], gdzie mogły odbywać się ceremonie chrztu i bierzmowania, które według ówczesnej praktyki przyjmowane były łącznie i dopełniane sakramentem komunii. W przypadku centrów pielgrzymich te najważniejsze dla chrześcijaństwa obrządki: przyjęcie do społeczności katechumenów i nabycie pełnych praw włącznie z uczestnictwem w całej Mszy Św., często wymagały rozbudowania jeszcze jednej funkcji – publicznych łaźni. Dla wielu pielgrzymów najstosowniejszym bowiem dniem do przyjęcia tak ważnych sakramentów było święto patrona – męczennika i oczywiście wielu pielgrzymujących pragnęło poddać się obrządkom właśnie w tym dniu. Specjalna rola łaźni, znanych nam przecież z niemal wszystkich antycznych miast, staje się zrozumiała jeśli zważymy na fakt, iż przewidziany przed chrztem i bierzmowaniem, a przede wszystkim przed Wielkanocą, post, mógł obejmować także wstrzemięźliwość od kąpieli. W wigilię więc przyjęcia sakramentów wielu pielgrzymów, a w dniu święta patrona lub w Wielki Czwartek znacznie więcej niż zazwyczaj, musiało oczyścić się także z tego „bardziej ziemskiego brudu". Wielkość urządzeń łaziebnych, wykraczająca najczęściej znacznie poza potrzeby lokalnej społeczności, może świadczyć pośrednio o wielkości ruchu pątniczego.

Same łaźnie posiadały zazwyczaj własne źródła wody – zależnie od lokalnych warunków – bądź to w postaci głębokich studni, bądź też akweduktów. Pozostawał natomiast do rozwiązania problem zaopatrzenia rzesz pielgrzymów w wodę pitną. Naturalne ujęcia wody nie zawsze były dostępne lub wystarczająco obfite, w rejonach więc, gdzie występowały opady deszczu[132] skrzętnie magazynowano w podziemnych cysternach wodę deszczową z dachów budowli i powierzchni utwardzonych placów i ulic. Budowa cystern o dużej pojemności, nawet jeśli lokalnie występowały naturalne źródła, była także konieczna ze względu na okresowe wahania zapotrzebowania na wodę pitną, związane ze wzmożonym ruchem pielgrzymkowym w okresie świąt religijnych, a szczególnie w święta lokalnego patrona.

Przybywające rzesze pielgrzymów musiały oczywiście znaleźć jakieś godziwe zakwaterowanie, stąd w centrach pątniczych spotykamy zawsze liczne *xenodochia* – hotele dla pątników. Architektonicznie przybierały one różnorodną formę, stosownie do miejscowych zwyczajów, klimatu i oferowanego standardu.

Osobną kategorię takich miejsc zakwaterowania stanowią *nosokomeia* – „szpitale", gdzie pielgrzymujący, w intencji powrotu do zdrowia lub uleczenia ułomności, przebywając przez dłuższy czas w bezpośredniej bliskości grobu męczennika (*incubatio*), doznawać mogli uzdrowicielskiego wpływu świętych relikwii[133]. W czasie snu „pacjenta", któremu ziemska medycyna nie mogła już pomóc, święty mógł albo natychmiast dokonać uzdrowienia, albo też przekazać zalecenia skutecznej kuracji[134]. Proces inkubacji wymagał oczywiście odpowiedniego pomieszczenia. Organizowano je albo w bezpośredniej bliskości grobu (ew.

[129] Jednym z niewielu przedchrześcijańskich przykładów miasta nastawionego głównie na obsługę ruchu „pielgrzymkowego" mogą być Delfy i Epidauros z okresu klasyczno-hellenistycznego.

[130] Co do dyskusji na temat wzajemnych przestrzennych relacji pomiędzy samym grobem, ołtarzem i kościołem, por. F.W. Deichman, *op. cit.*, 59 i nn.

[131] Jak zawsze w przypadku kościołów episkopalnych.

[132] Nawet tylko okresowe.

[133] Sam zwyczaj inkubacji, a przynajmniej jego zewnętrzne formy, ma swój pogański jeszcze rodowód. Szczególnie często inkubacja praktykowana była w sanktuariach Asklepiosa – patrz przykłady w: *Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, II (1896), 1969 oraz 1686 i nn.; a także Serapisa i Izydy – patrz przykłady w: R. Merkelbach, *Isis regina – Zeus Serapis*, Stuttgart/Leipzig 1995, 199 i nn.

[134] Dokładny opis jak taki proces uzdrowienia mógł przebiegać, wraz ze świadectwem z epoki (Agathon – 665/681), znajdzie czytelnik przy okazji opisu konsekracji kościoła Benjamina I w klasztorze Abū Makār w Wādî Natrūn, w pracy R.G. Coquin, *Livre de la consécration du sanctuaire de Benjamin*, *BdEC* 13 (1975), 177–85.

Ryc. 11. „Medaliki" z wizerunkiem św. Szymona Stylity. Muzeum w Damaszku. (neg. w zbiorach autora)

relikwi)[135], lub też w postaci osobnego budynku z szeregiem pomieszczeń, w których chorzy mogli przebywać nawet przez dłuższy czas. W swojej najskromniejszej formie, takie miejsce inkubacji mogło być zaledwie murowaną ławą (tzw. *mastaba*) w nawie kościoła lub na zewnątrz niego. Szereg szczegółowych przykładów z terenu Egiptu prezentujących różne formy rozwiązania – od osobnych budynków, po murowane *mastaby* na zewnątrz kościoła, przytacza P. Grossmann[136]. Listę tę uzupełnia Papaconstantinou sugerując, iż kościołowi pod wezwaniem św. Philoxenosa w Oxyrhynchos, rozbudowanemu do znacznych rozmiarów w końcu VI wieku, towarzyszyć mógł także *nosokomeion*[137].

Ruch rzeszy pątników[138] musiał być w jakiś sposób zorganizowany – stąd też niezbędne były odpowiednio szerokie ulice i system placów „rozładowujących tłok", szczególnie w sąsiedztwie bezpośredniego celu pielgrzymek. Taka organizacja ruchu pielgrzymów zaznaczała się również w specyficznym rozplanowaniu samego kościoła, zwłaszcza dojść do krypty lub kaplicy, gdzie znajdowały się święte relikwie, a także w organizacji ruchu wokół baptysterium. Place i ulice, w obrębie ścisłego centrum sakralnego bywały również wyposażane w dodatkowe elementy, zazwyczaj nie spotykane poza ośrodkami kultu religijnego. Zgromadzenia religijne i procesje odbywające się także na zewnątrz kościołów, wymagały wznoszenia różnego rodzaju podiów, trybun, czy stałych podestów.

Ryc. 12. Ampułka pielgrzymia z terenu Palestyny (opracowanie – autor, na podstawie: J. Engemann, *Deutung und Bedeutung frühchristlicher Bildwerke*, Darmstadt 1997, 157, Abb. 133)

Kolejnym elementem towarzyszącym ruchowi pielgrzymkowemu były urządzenia handlowe. Przybywające tłumy nie tylko musiały zaopatrywać się w żywność, ale i w wiele innych równie prozaicznych artykułów codziennego użytku, jak na przykład masowo znajdowane w Abû Mînâ ceramiczne „flaszki" na wodę, o charakterystycznym lekko spłaszczonym kształcie[139]. Był to zapewne niezbędny atrybut każdego pielgrzyma podróżującego, często pieszo, przez pustynię.

Religijny cel pielgrzymek skłaniał dodatkowo do zakupu różnorodnych rekwizytów związanych z samym kultem. Wśród wielu dewocjonaliów i podobnych im

[135] Dobrym przykładem takiego rozwiązania jest niewielki, dwuabsydowy kościół położony w Sīdī Mahmūd (około 15 km na północny zachód od Abû Mînâ) gdzie pomieszczenie dla inkubantów zorganizowano bezpośrednio nad znajdującą się w zachodniej absydzie kryptą grobową. Por. P. Grossmann, F. Khorshid, *The biapsidal church at Sīdī Mahmūd (Burǧ al-'Arab), BSAC* 33 (1994), 79–90; oraz P. Grossmann, F. Khorshid, *Excavation in the church at Sīdī Mahmūd in 1993*, w: *Actes du symposium des fouilles coptes, le Caire 7–9 novembre 1996*, Cairo 1998, 57–66. Plan kościoła publikowany także w: P. Grossmann, *Christliche... op. cit.*, Abb. 13.

[136] Por. P. Grossmann, *Late antique Christian incubation centres in Egypt*, w: H. Brandenburg, Heid, Ch. Markschies (red.), *Salute e guarigione nella tarda antichità. Atti Della giornata tematica dei Seminari di Archeologia Cristiana (Roma – 20 maggio 2004)*, Città del Vaticano 2007, 125–40.

[137] Por. A. Papaconstantinou, *The cults of saints: A haven of continuity in a changing world?*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 361.

[138] Jeszcze w dzisiejszych czasach ruiny pątniczego centrum w Abû Mînâ potrafią, czego autor był osobistym świadkiem, zgromadzić w dzień św. Menasa ponad 20 000 wiernych.

[139] Nie należy ich mylić z tzw. ampułkami św. Menasa, o których piszemy dalej.

przedmiotów daje się przy tym wydzielić dwie odrębne, bardzo liczebne grupy. Pierwsza z nich to *eulogie* (*benedictio*)[140] – pamiątki z pielgrzymki, często o nadprzyrodzonych, podobnych do *filakterium* właściwościach. Pozwalały one, także w drodze powrotnej, a nawet w domu, cieszyć się łaskami[141] i opieką, które oryginalnie dostępne były tylko u celu pielgrzymki. Niemal każde z centrów pielgrzymkowych wykształciło własny, charakterystyczny typ *eulogii* czy też *filakterium*. W wielu przypadkach sprzyjały one dodatkowo rozpowszechnianiu kultu daleko poza granicami rejonu bezpośredniego oddziaływania. Dobrym przykładem takich pamiątek są wykonane ze szklanej masy „medaliki" z wizerunkiem Szymona Stylity (ryc. 11), czy też figurki przedstawiające tego świętego, które według źródeł można było spotkać nawet w domostwach Rzymu[142]. Równie liczne wśród dewocjonaliów były tzw. ampułki pielgrzymie (ryc. 12).

Drugą grupę przedmiotów nabywanych przez pielgrzymów a następnie składanych w świątyni stanowiły wota[143]. Często symbolizowały one intencje, w jakich składano petycje do świętego. I tak na przykład ozdrowieńcy składali jako ofiarę wotywną wizerunki uzdrowionych części ciała – oczu, rąk, czy też nóg. Mogły być one wykonane z pospolitego zupełnie materiału, ale mogły mieć także całkiem wymierną wartość materialną mierzoną nawet wagą kruszcu.

Jako wota składano też ofiary pieniężne – od małych sum, aż po szczodre donacje przeznaczone na ozdobę bądź rozbudowę świątyni. Powszechne były także ofiary w naturze – kwiaty, wosk, olej do lamp, krzyże i kielichy mszalne, ale także i płody rolne oraz zwierzęta. Dla tych ostatnich budowano nawet specjalne okólniki w bezpośredniej bliskości świątyni – tak jak działo się to na przykład w sanktuarium św. Tekli w Seleucji, gdzie powstała nawet specjalna zagroda dla drobiu[144].

Wszystkie te artykuły, poczynając od żywności i dóbr codziennego użytku, a kończąc na przedmiotach związanych z samym kultem religijnym, produkowane były zazwyczaj lokalnie, a handel nimi stanowił często ważny aspekt ekonomicznej podstawy egzystencji wielu miejsc pielgrzymkowych, w tym również Abû Mînâ. Wymagało to istnienia nie tylko odpowiednich warsztatów wytwórczych, ale także licznych sklepów umożliwiających dystrybucję tych towarów wśród rzeszy pątników. Ilość takich urządzeń handlowych musiała być w znaczący sposób większa, niż wynikałoby to z potrzeb tylko lokalnego rynku. Duża koncentracja urządzeń handlowych i ich „nadreprezentacja", były więc kolejnym efektem ruchu pielgrzymkowego. Nie jest wykluczone, iż mogą one stanowić wręcz miernik jego intensywności.

W kolejnym rozdziale postaramy się prześledzić, na ile wszystkie wymienione tutaj funkcjonalne elementy i tendencje, charakterystyczne dla wczesnochrześcijańskich ośrodków pątniczych, znalazły swoje odzwierciedlenie w rozwoju i topografii Abû Mînâ jako centrum pielgrzymkowego w V i VI wieku.

[140] Por. J. Engemann, *Eulogien und Votive*, w: Akten 12. Internationaler Kongreß für Christliche Archäologie, Bonn 1991, 223–33.

[141] Lub przynajmniej ich częścią.

[142] Theodoret, *Historia religiosa*, 26, 11. Autor korzystał z polskiego przekładu K. Augustyniak, *Teodoret Biskup Cyru. Dzieje miłości Bożej. Historia mnichów syryjskich*, Źródła monastyczne 7, Kraków 2007.

[143] Por. J. Engemann, *Eulogien..., op. cit*, 223–33

[144] Por. G. Dagron, *Vie et miracles de sainte Thècle*, Subsidia hagiographica, 62 (1978).

2. Rozwój Abû Mînâ od końca IV wieku do podboju Egiptu przez Arabów (641/42) jako efekt ruchu pielgrzymkowego

2.1. Początki kultu i rozwój zespołu sakralnego

Pierwszym archeologicznym świadectwem rozwijającego się kultu są, pomijając wspomniane już znacznie wcześniejsze hypogeum, pozostałości kenotafu wzniesionego prawdopodobnie jeszcze przed końcem IV wieku[145]. W początkach piątego stulecia ten symboliczny grobowiec otrzymuje nieco bardziej wystawną oprawę w postaci prostokątnej budowli z cegły mułowej. Nikłe zachowane ślady nie pozwalają stwierdzić, czy był to właśnie tetrapylon[146], wspominany przez *Encomnium*, gdzie według tego samego źródła przechowywano szczątki świętego do czasu złożenia ich w przebudowanym na kryptę, wcześniejszym, pogańskim hypogeum. Jest ono jednym z nielicznych śladów wcześniejszej, bliżej nam nieznanej fazy osadniczej, poprzedzającej narodziny kultu św. Menasa. Nie było to zresztą jedyne hypogeum na tym terenie. W 1998 roku, w czasie badań prowadzonych na terenie położonego na północ od miejsca spoczynku relikwii św. Menasa, tzw. *Wielkie Xenodochium*[147], autor natrafił na jeszcze jedno hypogeum, które najpewniej należeć musiało do tej samej nekropoli[148].

Kilka znalezisk sugeruje, iż w pobliżu Abû Mînâ musiała się znajdować wcześniejsza (ptolemejska?) świątynia. Kilka z kamiennych bloków użytych do budowy *Baptysterium* nosi ślady częściowo zatartego, a częściowo pokrytego tynkiem, reliefowania. Na terenie tzw. *Południowego Hemicyclum* znaleziono także fragment posągu z czerwonego granitu, wtórnie użytego jako fundament pod oś wrót bramy skierowanej na południe. W zbiorach Koptyjskiego Muzeum w Kairze znajduje się także, pochodząca z wykopalisk prowadzonych przez Muzeum w Abû Mînâ w 1953 roku, rzeźba z bazaltu[149] datowana na okres ptolemejski[150]. Nie jest nam znane położenie świątyni, z której ewentualnie pochodzić mogły te nieliczne znaleziska[151]. Z pewnością nie była to leżąca na wybrzeżu świątynia w Taposiris Magna, która nie wykazuje żadnych śladów reliefowania.

Rozwijający się szybko kult św. Menasa doprowadza jeszcze w pierwszej połowie V wieku, do powstania

---

[145] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ I*, 13.

[146] Por. J. Drescher, *op.cit.*, 144.

[147] Wszystkie występujące w tekście nazwy własne budynków i ulic są nazwami nadanymi przez prowadzących prace wykopaliskowe i ugruntowanymi już w dotychczasowych publikacjach. W prezentowanej pracy przyjęto zasadę stosowania właśnie takiego nazewnictwa budynków i ulic w Abû Mînâ, które utrwaliło się w niemiecko- i anglojęzycznych opracowaniach. Tłumaczenie tych nazw na język polski jest nie tylko nie zawsze możliwe, ale utrudniłoby czytelnikowi odwoływanie się do literatury przedmiotu. Spolszczeniu uległy jedynie najbardziej oczywiste formy przymiotnikowe, oznaczenia kierunków świata, a także nazwy jednoznacznie identyfikowalnych budynków lub ich zespołów – np. *Kościół Grobowy*, czy *Plac Targowy*.

[148] Trwająca ponad dwa tygodnie, skomplikowana i wymagająca podbijania sąsiednich fundamentów eksploracja szybu o ponad 8-metrowej głębokości musiała jednak zostać przerwana po osiągnięciu poziomu wód gruntowych. Podniósł się on gwałtownie od 1996 roku w wyniku budowy kanałów irygacyjnych i intensywnego nawadniania w bezpośrednim sąsiedztwie Abû Mînâ. Porażka była tym boleśniejsza, iż w zasypie szybu nie stwierdzono ceramiki młodszej niż połowa IV wieku. Hypogeum więc mogło nie być splądrowane i zawierać wiele interesujących znalezisk z okresu odpowiadającego życiu św. Menasa.

[149] Nr inw. H09477.

[150] Z. Kiss, *Une statue ptolémaïque d'Abu Mina*, ET XXI (2007), 52–54.

[151] W 2007 roku, w trakcie prowadzonych wraz z Peterem Grossmannem badań stanowiska archeologicznego leżącego na skraju współczesnej wioski Bahig (według naszych interpretacji *Philoxenite*), natknąłem się na kolejny fragment posągu (?) z czerwonego granitu.

pierwszego kościoła w formie trzynawowej bazyliki z typową dla Egiptu absydą „schowaną" do wnętrza budowli (ryc. 13-1) – tzw. *Małej Bazyliki*[152]. Jej program funkcjonalny obejmuje oczywiście wejście do krypty. Znajdowało się ono w tym czasie na zewnątrz kościoła, po jego wschodniej stronie, niemal na osi absydy.

Dalszy dynamiczny rozwój kultu i związany z nim wzrost liczby pielgrzymów odwiedzających sanktuarium, doprowadza do wielokrotnej przebudowy *Małej Bazyliki*, jeszcze przed końcem V wieku (ryc. 13-2 do 6). Wraz z kolejnymi zmianami obejmującymi także zmianę organizacji ruchu ciągle wzrastającej liczby pielgrzymów odwiedzających kryptę, rozszerza się także program funkcjonalny. Po zachodniej stronie bazyliki powstaje *Baptysterium* (ryc. 13-2 do 7), którego dzisiejszy kształt jest trzecią z kolei fazą budowy pochodzącą z połowy VI wieku (ryc. 13-8). Kolejne przebudowy *Baptysterium* zmierzały nie tylko do prostego powiększenia jego powierzchni, ale przede wszystkim do poprawienia funkcjonowania poprzez dodanie szeregu pomieszczeń, które usprawniały ruch wiernych oczekujących na sakrament.

Ostatnim etapem całej serii V-wiecznych przebudów, które dobrze obrazują jak szybko rosnąca liczba pielgrzymów powodowała kolejne, równie szybkie zmiany w organizacji centrum sakralnego, jest rozbudowa całego zespołu o tzw. *Wielką Bazylikę* (ryc. 13-7), położoną na wschód od opisanej już *Małej Bazyliki* i datowaną na ostatnią ćwierć V wieku. Budowę rozpoczęto prawdopodobnie jeszcze za czasów panowania cesarza Zenona (474–491). W swej pierwotnej formie bazylika ta posiadała bardzo wydłużony, a jednocześnie stosunkowo wąski (ok. 12 m), jednonawowy transept. Poszerzono go do trzech naw w czasie przebudowy bazyliki na przełomie stuleci (ryc. 13-8). Zewnętrzne, wschodnie i zachodnie ściany transeptu I fazy, stały się przy tym stylobatami kolumnad nowego, trzynawowego transeptu, a nowa absyda przesunięta została znacznie w kierunku wschodnim. Przy konstrukcyjnej szerokości nawy głównej przekraczającej 14,5 metra była to jedna z największych wczesnochrześcijańskich bazylik Afryki Północnej i według obliczeń autora mogła pomieścić nawet 5 000 wiernych.

Niemal bezpośrednio po ukończeniu tej wielkiej budowli przystąpiono do przebudowy *Małej Bazyliki*, przekształcając ją za panowania cesarza Justyniana (528–565) w elegancki *Tetrakonch* (ryc. 13-8). Po raz kolejny zmieniono także sposób organizacji ruchu pielgrzymów odwiedzających kryptę, w której złożone były relikwie św. Menasa. Wybudowano nowe, osobne zejście i wyjście umożliwiając w ten sposób bezkolizyjny, potokowy przepływ pątników przez kryptę. Przeniesieniu zejścia do krypty towarzyszyła także likwidacja pastoforiów *Małej Bazyliki*. W jej efekcie, wschodnie zamknięcie *Małej Bazyliki* zastąpiono kolumnadą otwierającą się na również przebudowany narteks *Wielkiej Bazyliki* (ryc. 13-8).

2.2. *Nosokomeion*

Po południowej stronie rozciągającego się w kierunku wschód–zachód na ponad 110 metrów kompleksu głównych budynków sakralnych powstał[153] półkolisty, portykowy plac (tzw. *Południowe Hemicyclum*) o średnicy około 50 metrów, otoczony co najmniej dwukondygnacyjną budowlą *nosokomeion* (ryc. 14-9). Jej charakterystyczną cechą jest układ pomieszczeń radialnie usytuowanych względem geometrycznego centrum półkola. Nawet dziś odwiedzający to miejsce mają silne wrażenie, iż przechodząc z pomieszczenia do pomieszczenia, znajdują się zawsze w mniej więcej tej samej odległości od grobu św. Menasa w krypcie *Małej Bazyliki*. Ten specyficzny układ, a także rozkład i wyposażenie poszczególnych pomieszczeń dobrze służyły podstawowej funkcji tego budynku, gdzie chorzy, w bliskim sąsiedztwie relikwii męczennika, oczekiwali w procesie inkubacji, na poprawę stanu swojego zdrowia[154]. Trudno dokładnie określić liczbę chorych, którzy mogli tutaj jednocześnie przebywać, ale według szacunków autora nie było to zapewne więcej niż około 75–100 osób na kondygnację. Przy założeniu, iż *nosokomeion* św. Menasa miał nie więcej niż dwie kondygnacje[155], byłoby to więc około 150–200 chorych przebywających jednocześnie w całym budynku.

2.3. Pałac i siedziba kleru oraz służby kościelnej

Również po południowej stronie głównego kompleksu eklezjastycznego, bezpośrednio na wschód od *nosokomeion*,

[152] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ I*, 14–15, 23–97. W publikacjach niemieckojęzycznych występuje także nazwa *Gruftkirche*. Odnosi się ona jednak do samej lokalizacji – kościoła z kryptą grobową św. Menasa. Kościół ten w procesie wielokrotnych przebudów zmieniał swój kształt architektoniczny – od *Małej Bazyliki*, poprzez *Tetrakonch*, aż do *Pięcionawowej Bazyliki* w VIII wieku (patrz dalej).

[153] Wg autora w pierwszej połowie VI wieku.

[154] Por. P. Grossmann, W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abu Mina 12. Rap., op. cit.*, 473–6.

[155] Wg autora, oscylująca wokół 40 cm grubość ścian poprzecznych, na których wspierać musiały się belki stropowe większości pomieszczeń, oraz stosowana pseudociosowa technika budowlana, wraz z użyciem lokalnego wapienia o słabej jakości, czynią hipotezę o większej ilości kondygnacji wysoce nieprawdopodobną.

Ryc. 13. Kolejne fazy rozwoju centrum eklezjastycznego, od pierwszej bazyliki (1) do justyniańskiego *Tetrakonchu* (8) (zestawienie – autor, na podstawie P. Grossmann, *Abû Mînâ I*, *op. cit.*, pl. 3, pl. 3A; (1–7); (8) – *idem*, *Christliche Architektur...*, *op. cit.*, Abb. 20

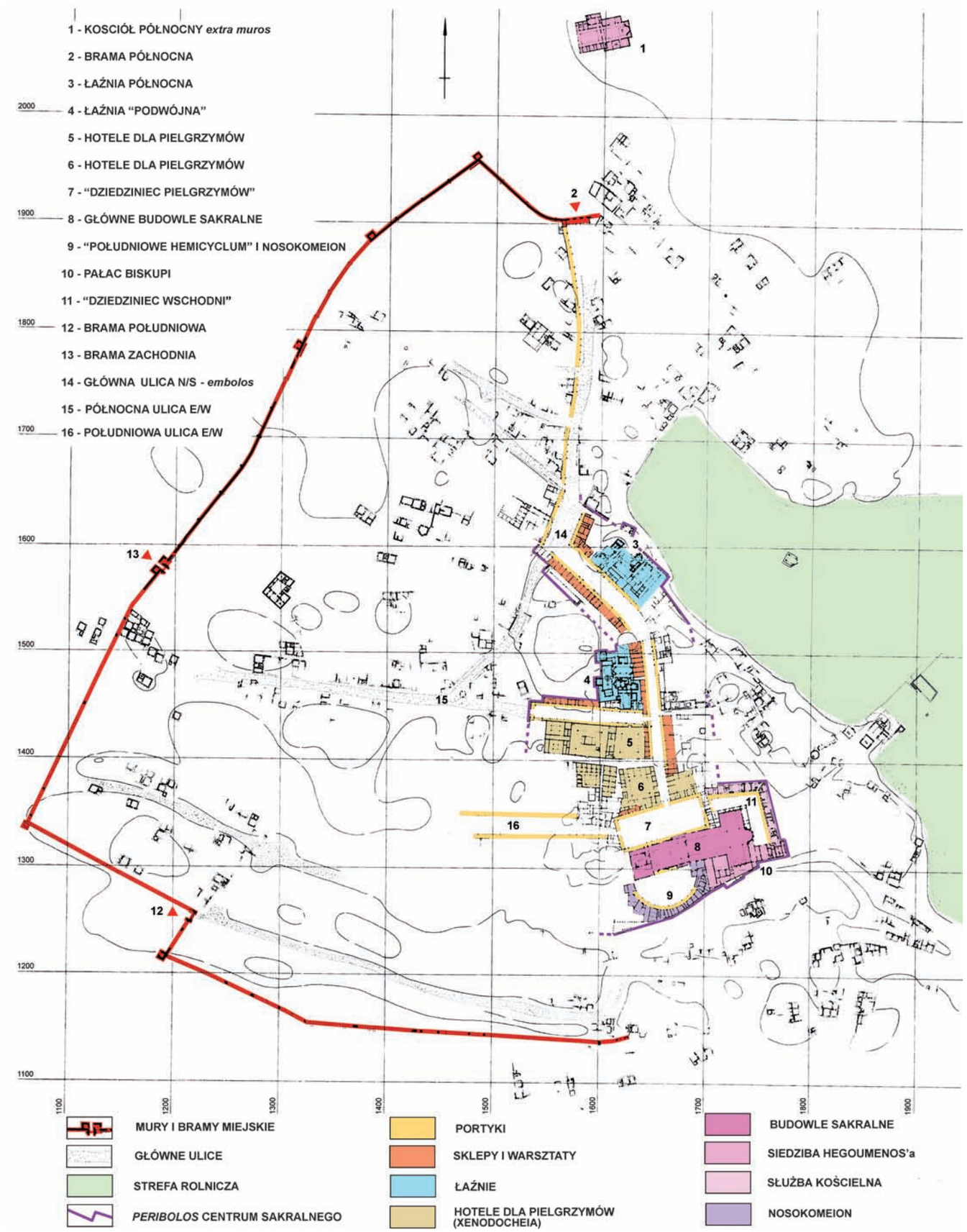

Ryc. 14. Abû Mînâ na początku VII wieku, w przededniu inwazji perskiej (opracowanie – autor, na podstawie: P. Grossmann, *Christliche Architektur..., op. cit.*, Abb. 15)

ulokowany jest kompleks pomieszczeń identyfikowany jako reprezentacyjna część pałacu (ryc. 14-10), gdzie rezydował biskup Abû Mînâ (*heugumenos*)[156]. Szczególnie wyróżniają się tutaj trzy elementy[157]. Dostępny bezpośrednio z bocznej nawy *Wielkiej Bazyliki* perystyl, który poprzedza salę recepcyjną dającą się łatwo zidentyfikować poprzez elegancki *tribelon*, oraz – także dostępne bezpośrednio z wnętrza *Wielkiej Bazyliki* – obszerne *triclinium*, zakończone po południowej stronie absydą. Prywatne pomieszczenia biskupa wraz z towarzyszącymi im pomieszczeniami gospodarczymi, położone były bardziej na wschód, w obrębie kompleksu identyfikowanego początkowo jako fortyfikowane *castellum*[158].

Wielkie centrum pielgrzymkowe z tak licznymi budowlami sakralnymi nie mogło funkcjonować bez wystarczającej liczby kleru i służby kościelnej. Ich siedzibę stanowił prawdopodobnie kilkukondygnacyjny budynek z cegły mułowej otaczający od północy i wschodu plac w kształcie litery L, położony na wschód od prezbiterium *Wielkiej Bazyliki* (ryc. 14-11). Cały budynek zorganizowany jest z powtarzających się dwuizbowych modułów, przedzielanych klatkami schodowymi prowadzącymi na wyższe kondygnacje. Większa izba, z bezpośrednim wejściem z zewnątrz, była zapewne pomieszczeniem dziennym pełniącym być może także funkcje pomieszczenia do pracy. Druga, znacznie od niej mniejsza, mogła służyć jako sypialnia i pomieszczenie do modlitwy[159].

2.4. *Dziedziniec Pielgrzymów* i *xenodocheia*

Zarówno wszystkie opisane powyżej budowle, jak i częste przebudowy koncentrujące się bądź na prostym powiększeniu powierzchni, bądź na poprawie układu funkcjonalnego, bądź wreszcie na artykulacji prestiżu, są świadectwem wzrastającego znaczenia samej świątyni. Dokumentują one także, integralnie z nim powiązany, wzrost liczby pielgrzymów odwiedzających sanktuarium. Analogiczne procesy obserwować możemy także na zewnątrz ścisłego centrum eklezjastycznego.

Po północnej stronie zespołu składającego się z *Baptysterium*, oraz *Małej* i *Wielkiej Bazyliki*, znajduje się otoczony portykami, prostokątny (ok. 30 na 76 metrów) plac – tzw. *Dziedziniec Pielgrzymów* (ryc. 14-7), otwierający się w trzech podstawowych kierunkach bramami Zachodnią, Północną i Wschodnią. W ciągu V i VI wieku, wzdłuż północnej fasady *Dziedzińca Pielgrzymów*, a także dalej na zachód, powstały cztery budynki służące jako hotele dla pielgrzymów – *xenodocheia* (ryc. 14-6).

Łączna powierzchnia ich rzutu przekracza 3.500 m^2, co przy minimum jednej dodatkowej kondygnacji, dobrze zaświadczonej licznymi klatkami schodowymi, daje nam około półtora tysiąca pielgrzymów, którzy mogli znaleźć tutaj stosunkowo wygodne schronienie.

Wiele, w większości niepublikowanych dotychczas obserwacji polowych sugeruje, iż przed prostokątnym placem, którego ostateczną formę datować można na okres po budowie *Wielkiej Bazyliki* (prawdopodobnie początek VI wieku), istniał w tym miejscu znacznie mniejszy plac półkolisty, o wymiarach zbliżonych do tzw. *Południowego Hemicyclum*. Obserwacje te zostały zapoczątkowane odkryciem przez autora wcześniejszej fazy bramy prowadzącej od zachodu na *Dziedziniec Pielgrzymów* oraz ścian o orientacji diagonalnej w stosunku do aktualnego rozplanowania placu[160]. Kolejne fakty sugerujące istnienie półkolistego placu na północ od głównego centrum sakralnego zanotował także W. Hölzle który badał *Południowe Hemicyclum*. Potwierdził to ponownie autor w trakcie badań północnej bramy prowadzącej na *Dziedziniec Pielgrzymów*, odbudowy zniszczonego łęku w jednym z południowych pomieszczeń tzw. *Wielkiego Xenodochium* i badań wschodniej część portyku przed frontem *Wielkiego Xenodochium*. Analogiczne obserwacje odnotował także F. Arnold w czasie studiów nad tzw. *Willą* po północnej stronie *Dziedzińca Pielgrzymów*. Wątpliwą wydaje się jednak możliwość równoległego istnienia dwu półkolistych placów po północnej i południowej stronie *Małej Bazyliki*. W licznych burzliwych dyskusjach, członkowie misji przychylają się raczej do stanowiska P. Grossmanna, iż *Północne Hemicyclum*, jeśli faktycznie kiedyś istniało, zostało przeniesione na stronę południową. W przekonaniu autora, najbardziej dogodnym momentem dla takiej rewolucyjnej zmiany był okres budowy *Wielkiej Bazyliki* – czyli przełom V i VI wieku, ewentualnie początki VI wieku. Decyzja o podjęciu tak daleko idących i bez wątpienia kosztownych przebudów musiała być powodowana istotnym czynnikiem – wzrastającą liczbą pielgrzymów. O ile problem „tłoku" w samym sanktuarium rozwiązać można było stosunkowo łatwo przez budowę *Wielkiej Bazyliki* po wschodniej stronie *Małej Bazyliki*, to w bezpośrednim sąsiedztwie głównego zespołu sakralnego brakowało

[156] Por. P. Grossmann, *Abu Mina Rap. 1997*, 69–73. Więcej na temat terminu *heugumenos* patrz: *Copt.Enc.*, 1215.

[157] Autor pomija szereg pośrednich faz, które doprowadziły do opisywanego tutaj finalnego efektu.

[158] Por. H. Schläger, *Abu Mena 2. Rap.*, *op.cit.*, 124–5, oraz P. Grossmann, M. Meinecke, H. Jaritz, *Abu Mina 7. Rap.*, *op. cit.*, 63–9.

[159] Por. P. Grossmann W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abu Mina 13. Rap.*, *op. cit.*, 407–9, a także P. Grossmann, *The Pilgrimage center of Abû Mînâ*, w: D. Frankfurter (red.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden 1998, 291.

[160] Por. P. Grossmann, J. Kościuk, G. Severin, H.-G. Severin, *Abu Mina 11. Rap.*, *op. cit.*, Abb. 5 i 6.

miejsca dogodnego do zbudowania hoteli dla pielgrzymów, zwłaszcza, jeśli przyjąć – a założenie takie wydaje się bardzo uzasadnione – że półkolisty kształt dziedzińca po stronie północnej uwarunkowany był istnieniem *nosokomeion* zajmującego znaczną część przestrzeni pomiędzy ścisłym centrum sakralnym, a istniejącą już w tym czasie tzw. *Podwójną Łaźnią* na północy (ryc. 14-4)[161]. Zważywszy, iż potok pielgrzymów, w swej zdecydowanej większości, napływał główną ulicą z kierunku północnego[162], zasadnym było poszukiwanie miejsca na hotele w rejonie bezpośrednio poprzedzającym osiągnięcie najważniejszego punktu – sanktuarium św. Menasa. Strefa na południe od kościoła była ograniczona bliskością nekropoli, a dodatkowo, taka lokalizacja powodowałaby niepotrzebne perturbacje w przemieszczaniu się rzesz pielgrzymów, dla których główny zespół sakralny byłby w tym przypadku przeszkodą komunikacyjną odgradzającą ich od reszty miasta. Strefy na wschód i zachód od *Małej Bazyliki* były zbyt wąskie, a dodatkowo „zarezerwowane" na rozbudowę zespołu kościołów i baptysterium. Najdogodniejszą więc lokalizacją dla zespołu hoteli byłby teren pomiędzy *Małą Bazyliką* a łaźnią. Jeśli faktycznie teren ten był już zajęty przez wcześniejszy, północny *nosokomeion*, to dla dobrego funkcjonowania całego zespołu eklezjastycznego należało przenieść całe założenie inkubaryjne. Nowa, oddalona od głównego ruchu lokalizacja – *Południowe Hemicyclum* była zarazem optymalnym miejscem dla takiego założenia.

Jeśli opisana tutaj sekwencja zdarzeń miała faktycznie miejsce, to ta decyzja, istotna z punktu widzenia rozwoju infrastruktury miasta pielgrzymkowego, zaowocowała powstaniem po północnej stronie centrum eklezjastycznego, zwartego zespołu hotelowego, który oprócz opisanych już *xenodocheia* obejmował także trzy, a być może nawet cztery budowle perystylowe tworzące zwarty kompleks i graniczące na północy z podłużnym placem położonym przed *Łaźnią Podwójną* (ryc. 14-5). Te perystylowe budynki składały się z niemal samych tylko niezwykle głębokich portyków wokół wewnętrznych dziedzińców z minimalną liczbą zadaszonych i zamkniętych czterema ścianami pomieszczeń[163]. Według interpretacji P. Grossmanna są to hotele dla uboższych pielgrzymów (*xenodocheia humiliores*), gdzie w cieniu portyków można było znaleźć osłonę przynajmniej przed słońcem i deszczem[164]. Ich łączna powierzchnia[165], podobnie jak w przypadku położonych bardziej na południe *xenodocheia honestiores*, osiąga około 3 500 m^2. Przy założeniu znacznie skromniejszych warunków, bliższych raczej obozowaniu niż „hotelowym" wygodom, całe założenie mogło pomieścić nawet półtora tysiąca pielgrzymów, dając osobne schronienia mężczyznom i osobne kobietom z dziećmi.

2.5. Łaźnie

Na północ od opisanego tutaj zespołu hotelowego znajdowała się łaźnia[166] – tzw. *Łaźnia Podwójna*. Nie znamy dokładnie przyczyn takiej lokalizacji, ale istniejące do dnia dzisiejszego nieckowate obniżenie terenu po północno-zachodniej stronie[167], może mieć naturalne pochodzenie i dla antycznych budowniczych stanowiło wskazówkę dla usytuowania studni zaopatrującej łaźnię w wodę.

Pierwsza, bardzo skromna jeszcze faza budowy *Łaźni Podwójnej* pochodzi prawdopodobnie z drugiej połowy V wieku. Ten niewielki zespół termalny (ryc. 15-1) dostępny był od południa z ciągu komunikacyjnego prowadzącego w kierunku *Zachodniej Bramy* miasta (ryc. 14-13)[168]. Kolejna, druga faza to praktycznie kompletna przebudowa całego obiektu (ryc. 15-2). Powiększono niemal dwukrotnie nie tylko część prefuryjną i *caldarium*, ale także południowy *apodyterion*. Jednocześnie dodano po stronie północnej drugi, nieco mniejszy *apodyterion*, który dostępny był od wschodu, z głównej ulicy łączącej *Północną Bramę* miejską z zespołem eklezjastycznym na południu[169]. Takie podwojenie podstawowych pomieszczeń łaźni, wraz z wprowadzeniem pełnego podziału w części kąpielowej, pozwalało rozwiązać problem korzystania z kąpieli zarówno przez kobiety, jak i przez mężczyzn. Obyczajowość tego okresu nakładała tutaj istotne ograniczenia i zasady[170]. Jest przy tym znamienne, iż przemiany te mające na celu poprawę funkcjonalności, a przede wszystkim zwiększenie „po-

[161] Patrz poniżej.

[162] Patrz poniżej.

[163] Por. P. Grossmann, *Christliche Architektur...*, *op. cit.*, Abb. 24.

[164] Por. P. Grossmann, *The Pilgrimage...*, *op. cit.*, 287. Tamże znajdzie także czytelnik analogie do podobnych budowli z okresu klasycznego jak *Katagogeion* w Epidauros, czy *Leonidaion* w Olimpii.

[165] Tym razem liczona wraz z powierzchnią wewnętrznych dziedzińców.

[166] Por. W. Müller-Wiener, *Abu Mina 3. Rap.*, *op. cit.*, 127–133, oraz W. Müller-Wiener, J. Engemann, F. Traut, *Abu Mina 4. Rap.*, *op. cit.*, 173–80.

[167] Dzisiejsza rzędna dna tej niecki jest o około 4 metry niższa niż otaczający teren, a około 2,5 metra niższa niż poziomy użytkowe sąsiadującej łaźni.

[168] Wzajemne relacje chronologiczne *Zachodniej Bramy* miejskiej i *Łaźni Podwójnej* nie są nam niestety znane.

[169] Właśnie fakt występowania dwu osobnych stref wejściowych i dwu *apodyterionów* był przyczyną nadania temu zespołowi nazwy *Łaźnia Podwójna* przez pierwszych badaczy. Miało to odróżniać ten kompleks od położonej na północ tzw. *Łaźni Północnej*, która w miarę postępu prac wykopaliskowych, tak jak wiele innych zespołów łaziebnych tego okresu, okazała się być także „podwójną".

[170] Por. E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994, 125–26. Autorka na podstawie III-wiecznych, anonimowych *Didaskaliów*, szeroko dyskutuje przemiany obyczajowości związane z uczęszczaniem do łaźni i zasady, którymi powinni kierować się przebywający tam wierni.

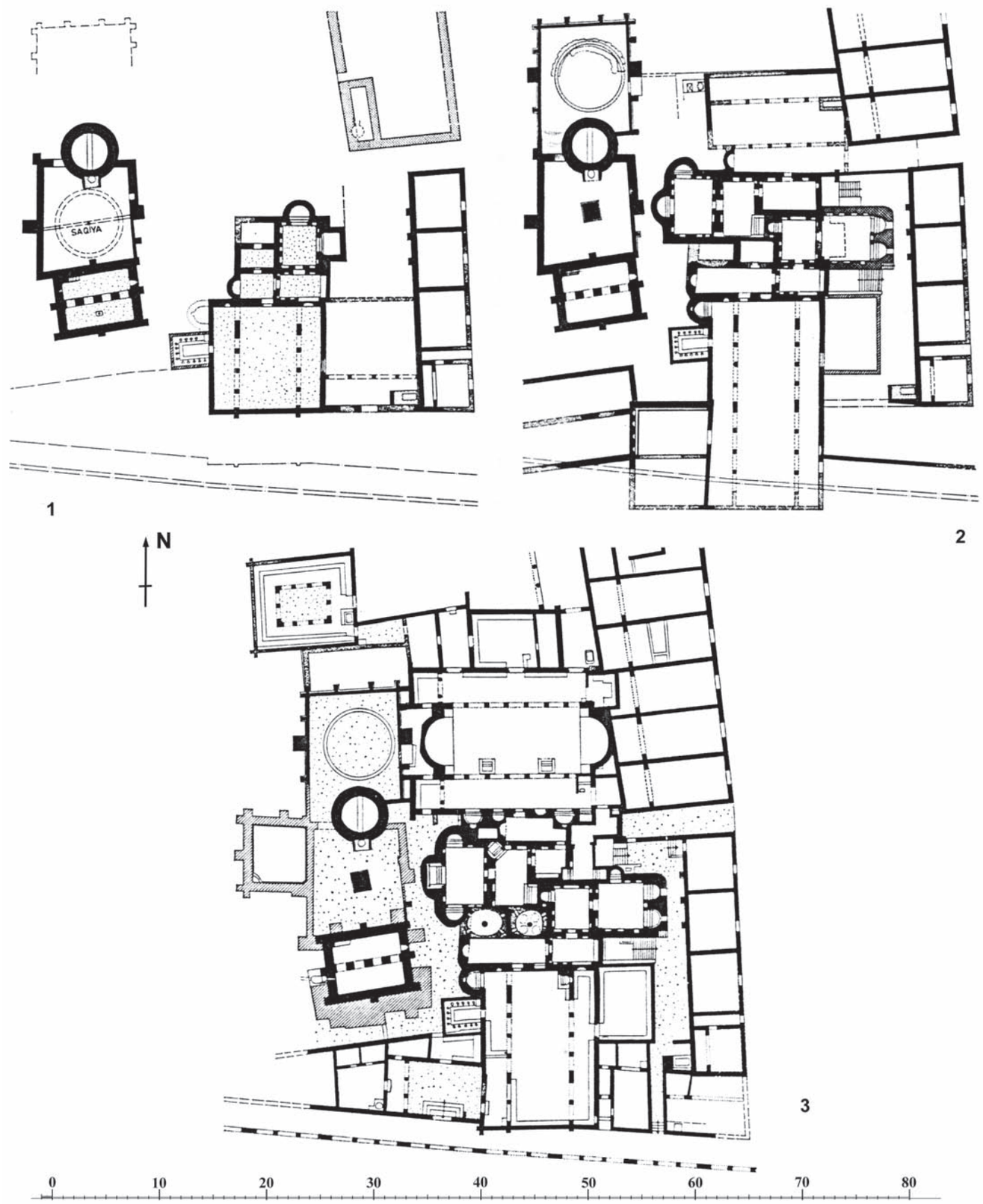

Ryc. 15. Fazy rozwoju *Łaźni Podwójnej* (zestawienie – autor, na podstawie *Abu Mina 4. Rap.,* Abb. 2a, 2b i 3).
1 – faza I (V w), 2 – faza II (przełom V/VI w), 3 – faza III (koniec VI w.)

jemności" zespołu łaziebnego, mają miejsce na przełomie V i VI wieku, a więc w okresie istotnych zmian w ścisłym kompleksie kościelnym. W przekonaniu autora, ta koincydencja odzwierciedla zarówno presję ze strony wzrastającej gwałtownie liczby pątników, jak i bardzo dobrą kondycję finansową centrum pielgrzymkowego.

Trzecia, ostatnia faza rozwoju *Łaźni Podwójnej* (ryc. 15-3) datowana na koniec VI wieku, to okres dalszych znaczących przebudów nie tylko zwiększających jej walory funkcjonalne, ale nadających całemu kompleksowi bardziej reprezentacyjny charakter. Przede wszystkim, w związku z przebudową głównej ulicy, prowadzącej od *Bramy Północnej*[171], ulega likwidacji wschodnie wejście do części północnej. Pozostawiono tutaj jedynie wejście techniczne do podziemnej części prefuryjnej, drugie funkcjonowało równolegle od strony południowej.

Nowe wejście dla użytkowników, a właściwie para wejść, prowadzi teraz poprzez westybule do zupełnie przebudowanego północnego *apodyterium*, które jednocześnie otrzymuje formę dwuabsydowej, bazylikowej auli.

Powiększono także liczbę zbiorników i basenów przeznaczonych zarówno na zimne, jak i na ciepłe kąpiele. Jak wynika ze znalezisk w kanałach odprowadzających zużytą wodę, a właściwie z braku charakterystycznych znalezisk w tej części łaźni[172], była ona przeznaczona dla mężczyzn.

Południową, niewieścią część łaźni także przebudowano, ale finalny efekt był znacznie skromniejszy niż w części dla mężczyzn. Główne wejście zachowano od strony południowej, wprowadzając jedynie funkcjonalne ulepszenia w części westybulowej. Samo *apodyterium* uległo ponownemu skróceniu, przez wprowadzenie portyków przed południową elewacją łaźni. Dodano także kilka zbiorników i basenów w częściach przeznaczonych do kąpieli.

Wszystkie te zmiany i udoskonalenia nie zaspokajały jednak potrzeb wynikających zarówno ze wzrostu liczby pielgrzymów, jak i z towarzyszącego mu rozwoju całej miejscowości. Jeszcze przed końcem V wieku[173], a więc prawdopodobnie niemal równolegle z budową pierwszej *Wielkiej Bazyliki* i II fazą przebudowy *Łaźni Podwójnej*, rozpoczęto budowę drugiego kompleksu termalnego. Leży on około 50 metrów na północ od znanej nam już łaźni, po przeciwnej stronie głównej ulicy, prowadzącej z północy. Wcześniejsi badacze identyfikowali początkowo ten kompleks jako *Brunnenanlage*[174] lub *Palast*(?)[175]. Z czasem, w miarę postępów prac wykopaliskowych, stało się ewidentne, że mamy tutaj do czynienia z kolejnym założeniem łaziebnym, dla którego, w odróżnieniu od poprzednio opisanego założenia, przyjęto nazwę *Łaźnia Północna*. Ostatnie prace wykopaliskowe, których wyniki nie zostały jeszcze opublikowane oraz obserwacje poczynione przez Wojciecha Kołłątaja[176] każą uznać ten kompleks za kolejną łaźnię podwójną ze zdwojonym *adpodyterium*.

2.6. *Embolos*, portyki i sklepy oraz inne główne ulice

Opisywane tutaj wielkie budowle publiczne spięte były oczywiście siecią ulic. Ich oryginalny, pierwotny przebieg nie był jednak wynikiem świadomego planowania w skali urbanistycznej (ryc. 14). Jest to raczej efekt naturalnego, organicznego rozwoju osady wzdłuż głównych szlaków komunikacyjnych. Powstała w ten sposób sieć ulic daleka była od hippodamejskiej regularności. Analizując położenie poszczególnych budynków, odnosi się jednak wrażenie, iż w wielu przypadkach starano się utrzymać fronty budynków w mniej więcej jednej linii. Obowiązywały więc prawdopodobnie jakieś zasady ogólne, tradycja, czy wręcz regulacje wymuszające taki układ. W przeciwnym wypadku mielibyśmy do czynienia z sytuacją znaną z wielu organicznie rozwijających się osad, gdzie ulicę, a raczej trakt komunikacyjny, stanowiła niezabudowana przestrzeń pomiędzy budynkami rozrastającymi się na zasadach aglutynacji[177].

Niemal do końca V wieku nie stwierdzono jednak w Abû Mînâ śladów działań zmierzających do nadania ulicom charakteru typowego dla antycznego *polis*[178] – wyrównania linii zabudowy, wprowadzenia portyków ze sklepami, czy brukowania ulic[179]. Dopiero na przełomie V i VI wieku, najpewniej w ramach opisywanych już

[171] Patrz poniżej.

[172] W kanalizacji części południowej znaleziono liczne perły i fragmenty biżuterii kobiecej, ich brak w części północnej skłania do przyjęcia takiego założenia. Por. W. Müller-Wiener, J. Engemann, F. Traut, *Abu Mina 4. Rap.*, *op. cit.*, 179, przypis 3.

[173] Brak jest szczegółowego datowania dla tej budowli. Na podstawie analogii do mieszanych, ceglano-kamiennych wątków dobrze datowanych w *Małej Bazylice*, przyjmuje się, że budowę rozpoczęto w końcu V wieku, a zakończono prawdopodobnie w początkach VI wieku. Por. *Abu Mina 5. Rap.*, 214 oraz przypis 1.

[174] Por. W. Müller-Wiener, J. Engemann, F. Traut, *Abu Mina 4. Rap.*, *op. cit.*, 183–4.

[175] Por. W. Müller-Wiener, J. Engemann, P. Grossmann, *Abu Mina 5. Rap.*, 209–16.

[176] W czasie kilkukrotnych, roboczych wizyt w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku.

[177] Por. J. Schmidt, *Die agglutinierende Bauweise im Zweistromland und in Syrien*, 1963.

[178] Abû Mînâ nigdy nie osiągnęła statusu *polis*. Brak jest jakichkolwiek danych źródłowych na ten temat.

[179] Nie mamy tutaj całkowitej pewności co do portykowej ulicy (ryc. 14-16) prowadzącej na zachód od *Dziedzińca Pielgrzymów*. Jej datowanie nie jest jeszcze ustalone, a pewne przesłanki wskazują według autora na możliwość V-wiecznej proweniencji. Patrz poniżej.

wielkich akcji budowlanych lub bezpośrednio po nich, rozpoczyna się nadawanie Abû Mînâ bardziej „miejskiego" charakteru. Powstaje główna portykowa ulica N/S – *embolos* (ryc. 14-14), prowadząca od *Bramy Północnej* (ryc. 14-2) do *Dziedzińca Pielgrzymów* (ryc. 14-7). W swej północnej części *embolos* biegnie niemal dokładnie w linii północ-południe, pomiędzy domami mieszkalnymi świeckiej części Abû Mînâ. W ramach „regulacji" przebiegu tej głównej ulicy, nie liczono się szczególnie z istniejącą zabudową. Wcześniejsze a kolidujące z nowym planem budynki z cegły mułowej, zostały przecięte przez tylną ścianę wznoszonego portyku, otrzymując czasami groteskowy – trójkątny kształt. Nie wiemy niestety jak rozwiązano w tym przypadku problemy własnościowe i ewentualny problem stosownych rekompensat. Wcześniejsze regulacje prawne określające zasady prowadzenia prac publicznych, w efekcie których mogą ucierpieć budynki prywatne, niekoniecznie musiały być tutaj przestrzegane[180].

Po około 300 metrach licząc od *Bramy Północnej*, główna ulica N/S skręca raptownie na południowy wschód. Powodem tej nieoczekiwanej zmiany kierunku była istniejąca już w tym czasie *Północna Łaźnia*. Właśnie do orientacji i pozycji jej frontowej (południowo-zachodniej) ściany dopasowano przebieg głównej ulicy. W oczywisty sposób pozwala nam to określić *terminus post quem* – powstanie portykowej ulicy N/S, mogło nastąpić tylko po wytyczeniu i rozpoczęciu budowy *Łaźni Północnej*. Zmiana kierunku ulicy miała także na celu dopasowanie przebiegu *embolos* do sytuacji w leżącym na południu głównym centrum eklezjastycznym. Kontynuacja kierunku zapoczątkowanego w północnej części osady, doprowadziłaby główną ulicę N/S do pozycji daleko na zachód od baptysterium, zamiast bezpośrednio w rejon kościoła grobowego św. Menasa. Kontynuacja taka istnieje zresztą, lecz ten fragment ulicy ma wyraźnie drugorzędny charakter i nigdy nie został wyposażony w portyki a jego funkcja polegała głównie na skomunikowaniu rejonu *Zachodniej Bramy* (ryc. 14-13) z głównym ciągiem komunikacyjnym N/S.

Po kolejnych około 100 metrach *embolos* powraca do swej pierwotnej orientacji północ – południe, tym razem dopasowując swój przebieg do zachodniego frontonu *Łaźni Podwójnej*, która niewiele wcześniej, w wyniku ostatniej przebudowy, otrzymała swój pełny, ostateczny kształt[181].

Na przestrzeni kolejnych ponad 150 metrów główna ulica biegnie po niemal idealnej prostej kierując się dokładnie na kryptę, w której znajdowały się relikwie św. Menasa, by w końcu osiągnąć *Dziedziniec Pielgrzymów* w połowie jego północnej pierzei.

Dodatkowym elementem, artykułującym ważniejsze skrzyżowania *embolos* z poprzecznymi ulicami, jest szereg ozdobnych łuków triumfalnych i bram. Jednocześnie w miarę zbliżania się do głównego placu przed kościołem grobowym i pokonywania kolejnych łuków i bram, szerokość ulicy zmniejsza się – od około 22 metrów przy *Bramie Północnej*, poprzez 14 metrów na wysokości *Łaźni Północnej*, do 9 metrów przed *Północną Bramą Dziedzińca Pielgrzymów*. Według Petera Grossmanna, to odbiegające od klasycznych zasad rozwiązanie, miało wywołać gradację emocji wiernych i poprzez tworzenie „sztucznego tłoku" potęgować nastrój osiągający swój szczyt u pro-

Tabela 2. Długość ulic portykowych w wybranych miastach wschodniej części świata antycznego

Miasto	Przybliżona długość głównej ulicy portykowej [m]	Orientacyjna data powstania
Apamea	1850	II[182] i VI[183] w.
Palmyra	1100[184] 230[185]	II w. pocz. II w.
Damaszek	1350[186]	I/II w.
Bostra (Bosra)	1050	III w.
Gerasa (Jerash)[187]	825	II w.
Abû Mînâ	**600**	**VI/VII w.**
Efez	600[188] 60[189]	IV/V w. V w.
Sergiopolis (Resafa)	500(?)[190]	VI w.
Zenobia (Halabiye)	350	VI w.
Stobi	78[191]	IV–V/VI(?)

[180] Por. *Codex Theodosianus*, 15.1.30 (rok 393).

[181] Patrz powyżej.

[182] Faza rzymska.

[183] Faza justyniańska.

[184] *Great Colonnade*.

[185] *Transversal Colonnade*.

[186] *Via Recta*.

[187] Bez południowego Forum z czasów Dioklecjana.

[188] *Arcadiane*.

[189] *Embolos* pomiędzy Górną Agorą a Świątynią Hadriana.

[190] Na podstawie szacunku autora. System ulic nie jest w tym przypadku dokładnie rozeznany, ponieważ eksploratorzy koncentrowali się niemal wyłącznie na budowlach eklezjastycznych. Odkrycia w ich bezpośrednim sąsiedztwie pozwalają według autora na przyjęcie tezy, iż główna ulica miała portykowy charakter.

[191] *Via Sacra*.

gu *Kościoła Grobowego*. Tę niezwykle ciekawą według autora hipotezę można dodatkowo uzupełnić analizą odległości pomiędzy poszczególnymi bramami i łukami triumfalnymi[192]. Postępując z północy na południe, odcinki *embolos* wyznaczone przez te elementy mają kolejno długości około 260(?), 180, 80, 40(?) i 30 metrów. Jeśli przyszłe prace wykopaliskowe potwierdzą obecność łuków i bram we wszystkich spodziewanych miejscach, będzie to dodatkowy argument wzmacniający sformułowaną przez Grossmanna hipotezę o świadomej reżyserii emocji potęgowanych w miarę zbliżania się wiernych do *sacrum*.

W sumie, licząc od bramy miejskiej na północy, aż do *Północnej Bramy Dziedzińca Pielgrzymów*, długość całej ulicy osiąga niemal 600 metrów, co przynajmniej pod względem samej tylko długości nie tylko stawia ją w rzędzie największych spośród VI wiecznych projektów urbanistycznych tego rejonu, ale i zbliża się do niektórych założeń okresu imperialnego[193]. O ile sama długość jest w przypadku Abû Mînâ godna odnotowania, to na pewno pod względem osiągniętych efektów monumentalnych i prestiżowych, daleko jest tej prowincjonalnej kreacji do któregokolwiek z przykładów zamieszczonych w tabeli 2, a szczególnie już do, jak ją określiła Janine Balty, *...jednej z najbardziej szacownych alei w historii światowej architektury...*[194] – *cardo* w Apamea. W Abû Mînâ interkolumnia portyków po obu stronach *embolos* rzadko tylko przekraczają 2,5 metra. Trzony kolumn, jeśli sądzić z kilku zachowanych reliktów, z trudem przekraczają dwa metry wysokości, a porządek kolumnady to naprzemienny układ prostokątnych filarów i dwóch kolumn.

Całość *embolos*, którego realizacja poprzedzona była zapewne rodzajem spójnego i przemyślanego planu, była efektem długiej, trwającej być może nawet do początku VII wieku i prawdopodobnie nigdy nie ukończonej[195] serii przebudów, w której wykorzystywano wyłącznie dostępne na „wtórnym rynku"[196] detale pochodzące z rozbiórki wcześniejszych budowli.

Warto także zwrócić w tym miejscu uwagę na fakt, że jeszcze w końcu IV wieku praktyka rozbiórki istniejących lub częściowo zrujnowanych budowli, w celu pozyskania detalu architektonicznego, była teoretycznie zabroniona przez prawo. Wielokrotnie wydawane na ten temat cesarskie rozporządzenia nie pozostawiają w tej kwestii żadnych wątpliwości[197]. Skoro jednak pojawiają się one tak często, przypuszczać można, iż praktyka taka była stosunkowo powszechna.

Nie na całym przebiegu głównej ulicy N/S, portykom towarzyszą umieszczone za ich tylną ścianą sklepy i warsztaty – nieodzowne dla nadania jej charakteru głównej ulicy handlowej, czyli właśnie *embolos*. Największy ich kompleks, i to jak się wydaje, wzniesiony wraz z portykiem w ramach tej samej akcji budowlanej, znajduje się w zachodniej pierzei ulicy, na wysokości *Łaźni Północnej*. Kolejny, leży po przeciwległej stronie, bezpośrednio na północ od *Łaźni Północnej*. Także wschodni fronton *Łaźni Podwójnej*, już w drugiej fazie jej przebudowy, otrzymał rząd pomieszczeń, które można identyfikować jako sklepy i warsztaty. Idąc dalej na południe, następne zespoły urządzeń handlowych spotykamy po obu stronach *embolos* na wysokości *xenodocheia humiliores* (ryc. 14-5). Kompleks po stronie wschodniej wydaje się należeć do większej i bardziej skomplikowanej budowli handlowej, posiadającej być może na zapleczu osobną uliczkę do celów gospodarczych. Jej zachodni sąsiad, to pojedynczy trakt sklepów i warsztatów wbudowany we wschodni fronton jednego z hoteli dla pielgrzymów.

Nie są to jednak jedyne zespoły urządzeń handlowych spotykanych w Abû Mînâ końca VI i początku VII wieku. Na zachód od *Łaźni Podwójnej*, w północnej pierzei portykowej ulicy, a właściwie bardzo wydłużonego placu pomiędzy łaźnią a zespołem hoteli dla pielgrzymów, wbudowano pojedynczy trakt pomieszczeń o handlowym przeznaczeniu. Niewielki zespół sklepów znajduje się także w zachodniej części północnej pierzei *Dziedzińca Pielgrzymów* (ryc. 14-7).

W sumie możemy naliczyć ponad 370 metrów portyków, na których zapleczu znajdują się urządzenia handlowe. Front tych pomieszczeń ma zazwyczaj szerokość 2 interkolumniów, co przy typowym rozstawie kolumn odpowiada w przybliżeniu 4,8 metra. Daje to w efekcie liczbę około 77 sklepów i warsztatów[198]. Co charakterystyczne, wszystkie one położone są w części Abû Mînâ wydzielonej odrębnym murem i szeregiem bram. Taki *peribolos* otaczał wspólnym obwodem wszystkie wymienione tutaj główne budowle i zespoły eklezjastycznego centrum (ryc. 14) – *nosokomeion* w *Południowym Hemicyclum* (9), *Pałac* (10), *Wschodni Dziedziniec* (11), zespół sakralny *Baptysterium* wraz z *Kościołem Grobowym* i *Wielką Bazyliką* (8), *Dziedziniec Pielgrzymów* (7), zespoły obu *xenodocheia* (5

[192] Ewentualnie miejscami, gdzie takich elementów należy się spodziewać.

[193] Por. tabela 2.

[194] Por. J. Balty, J.C. Balty, *Apamée de Syrie, archéologie at historie. I. Des origines a la Tetrarchie*, Berlin 1979, 128.

[195] Nigdy np. nie wykonano wschodniego portyku w północnej części *embolos*, bezpośrednio przed *Bramą Północną*. Brakujący odcinek to około 250 metrów.

[196] Szerzej o problemie w: G. & H.-G. Severin, *op. cit.*

[197] Por. *Codex Theodosianus*, 15.1.1 (rok 357); 15.1.14 (rok 365); 15.1.37 (rok 398).

[198] Przyjęcie takiej metody zamiast policzenia wszystkich sklepów i warsztatów było konieczne ze względu na trwające ciągłe prace wykopaliskowe i brak szczegółowych danych co do położenia wielu ścian poprzecznych wyznaczających poszczególne pomieszczenia.

i 6), *Łaźnię Podwójną* (4) i *Łaźnię Północną* (3). Umieszczone w wielu miejscach bramy gwarantowały dostęp do tego wydzielonego okręgu sakralnego. Fakt, że wszystkie urządzenia handlowe oraz łaźnie znajdowały się w obrębie wydzielonej strefy zarządzanej bezpośrednio przez administrację kościelną, dowodzi ścisłego ich związku zarówno z samym ruchem pątniczym, jak i z ekonomicznym aspektem funkcjonowania Abû Mînâ jako centrum pielgrzymkowego. Nadzorowanie przez Kościół budowli publicznych ma także dłuższą tradycję. Prawodawstwo imperialne dawało biskupom prawo i obowiązek między innymi nadzorowania należytego utrzymania murów obronnych, akweduktów, budynków publicznych – w tym łaźni[199].

W południowo-zachodniej części okręgu sakralnego *peribolos* nie został jeszcze dokładnie zlokalizowany (ryc. 14). Nie jest wykluczone, iż w jego obrębie znajduje się także prowadząca na zachód od *Dziedzińca Pielgrzymów* południowa ulica E-W (ryc. 14-16). Jak wykazały wstępne sondaże archeologiczne w zachodniej części Abû Mînâ, oraz ostatnie odkrycia na zachód od *Zachodniej Bramy Dziedzińca Pielgrzymów*[200], ulica ta miała także charakter portykowy i nie jest wykluczone, że za tylnymi ścianami portyków również znajdowały się liczne urządzenia handlowe. W tym przypadku, w granicach prawdopodobnego przebiegu zachodniej części *peribolos*, mógłby się znajdować około 127-metrowy odcinek o charakterze portykowym, co przy założeniach analogicznych do poprzednio uczynionych, dałoby liczbę około 27 kolejnych sklepów i warsztatów. Badania tej ulicy są jednak dopiero w początkowej fazie i byłoby przedwcześnie wyrokować o jej okresie powstania i ewentualnym handlowym charakterze. Pewne przesłanki wskazują jednak, iż południowa ulica E-W mogła być związana z wcześniejszym układem przestrzennym centrum[201] i poprzedzać powstanie *embolos.* Nie jest przy tym do końca pewne, czy obie ulice – *embolos* i południowa ulica E-W – mogły funkcjonować w tym samym czasie jako ulice handlowe, a więc, czy ogólna liczba urządzeń handlowych mogła przekroczyć 100 sklepów i warsztatów.

2.7. Mury i bramy „miejskie"

Jak już wspomniano, brak jest jakichkolwiek świadectw pisanych, iż Abû Mînâ posiadała status miasta (*polis*), wręcz przeciwnie, pewne fakty wskazują raczej, że takie prawa nigdy nie zostały tutaj nadane. Na około dziesięć szczegółowo przebadanych kompleksów mieszkalnych, w czterech przypadkach natrafiono na rodzinne grobowce, w tym dwa wyposażone w prywatne kaplice. Peter Grossmann sugeruje[202], iż teren Abû Mînâ traktowano nie tylko jako cel okresowych pielgrzymek, ale również jako miejsce szczególnie godne pochówku. Wiele rodzin budowało tutaj swoje rezydencje zarówno jako dogodne lokum w okresie pielgrzymki, jak i przyszłe miejsce wiecznego spoczynku w bezpośredniej bliskości grobu świętego. W przypadku miejscowości o formalnym statusie *polis*, pochówki w granicach miasta były jednak zakazane przez prawo[203]. Peter Grossmann[204] traktuje obecność takich pochówków jako dowód, iż Abû Mînâ nigdy nie posiadała prawnie potwierdzonego statusu miejskiego. Nie podważając idei braku praw miejskich w przypadku Abû Mînâ, argumentację taką należy jednak traktować niezwykle ostrożnie, zwłaszcza w świetle znanych przypadków pochówków *intra muros* już od połowy VI wieku i to w miejscowościach ewidentnie posiadających status *polis*[205]. Za doskonały przykład może tutaj służyć forum w Koryncie, które w połowie VI wieku było zupełnie opuszczone i otoczone lokalnym cmentarzem[206]. Podobne tendencje obserwujemy w Tesalonikach, gdzie w VI–VII wieku nekropole *extra muros* przestały funkcjonować, a pochówki przeniosły się na cmentarze położone wewnątrz murów miejskich[207]. Analogiczne procesy obserwujemy też w Konstantynopolu[208]. Powszechność zjawiska doczekała się w końcu prawnego usankcjonowania przez cesarza Leona VI w znowelizowanym przez niego w latach 887–893 Kodeksie Justyniana[209]. W przypadku Abû Mînâ znamienny jest jednak fakt, iż pochówki spotykamy nie na terenie mniej lub bardziej formalnych nekropoli *intra muros*, lecz w obrębie zabudowy mieszkalnej.

---

[199] Por. E. Wipszycka, *The institutional church,* w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 339.

[200] Por. P. Grossmann J. Kościuk, *Abu Mina Rap. 2000*, *op. cit.*, 105–108, a także Fig. 6 i przypis 18.

[201] Por. hipoteza o istnieniu *Północnego Hemicyclum* – patrz powyżej.

[202] Por. P. Grossmann, *The Pilgrimage...*, *op. cit.*, 293.

[203] Por. *Codex Theodosianus*. 9.17.6 oraz *Codex Justinianus* 3.44.12.

[204] Por. P. Grossmann, *The Pilgrimage...*, *op. cit.*, 293, przypis 50.

[205] Por. C. Morrisson, J-P. Sodini, *The Sixth-Century Economy*, w: A.E. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the 7th through the 15th Century*, Dumbarton Oaks 2002, 189; a także H. Saradi-Mendelovici, *The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Medieval City in the Eastern Roman Empire*; Echos du monde classique/Classical Views 32 (1988): 365–401.

[206] Por. E. A. Ivison, *Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth* (c. A.D. 400–700), w: N. Christie, S. T. Loseby, *Towns in Transition: Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages,* Aldershot 1996, 99–125.

[207] Por. CH. Bakirtzis, *The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57, 63.

[208] Por. C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe–VIIe siècles*, Paris 1985, 57–8.

[209] Por. P. Noailles, A. Dain (red.), *Les novelles de Léon VI, le Sage*, Paris 1944, 203–5.

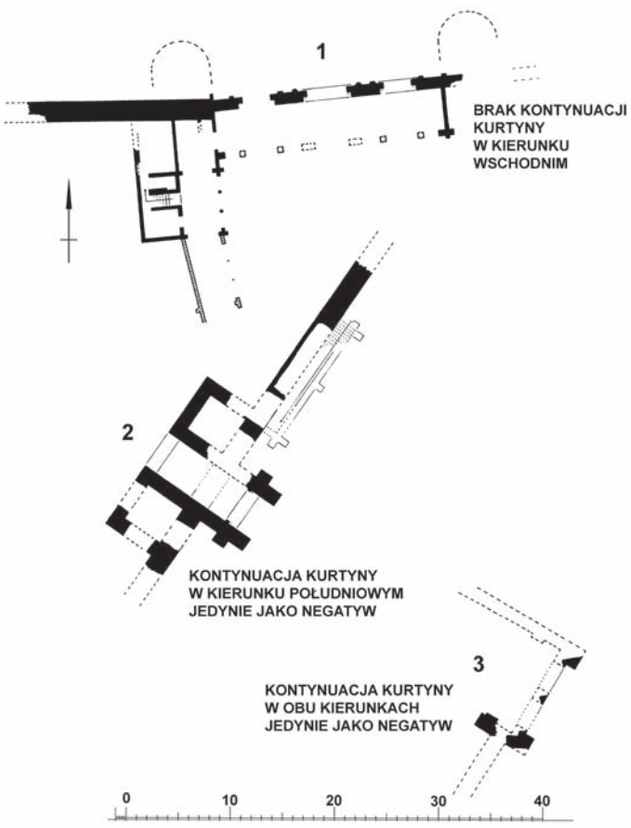

Ryc. 16. Bramy „miejskie" Abû Mînâ.
(opracowanie – autor, na podstawie: P. Grossmann, *Christliche Architektur, op. cit.*, Abb. 190)
1 – *Brama Północna*; 2 – *Brama Zachodnia*;
3 – *Brama Południowa*.

Pomimo tych wszystkich zastrzeżeń, wiele z opisanych już elementów układu urbanistycznego Abû Mînâ, a szczególnie otaczający mur z wieżami i bramami nadaje jej wyraźnie miejski charakter, nawet, jeśli nie był on potwierdzony uregulowaniami formalnymi. Sam fakt istnienia murów „miejskich", do których wznoszenia, w przypadku regularnych *polei*, zobowiązane były władze lokalne oraz sami obywatele[210], świadczyć może o postrzeganiu tej miejscowości jako godnej tego rodzaju inwestycji.

Mury „miejskie" wzniesiono w Abû Mînâ w końcu VI lub nawet na początku VII wieku[211]. Nie objęły one swoim zasięgiem wszystkich istniejących już w tym momencie zabudowań (ryc. 14) i wiele z nich pozostało na zewnątrz obwodu warownego. Sam mur o grubości 180–195 cm wzniesiony został z regularnie przewiązanych, prostopadłościennych bloków lokalnego wapienia o wymiarach 28 x 30 x 55 cm. W przybliżeniu, co 30 metrów mur „wzmocniony" jest masywnymi zewnętrznymi przyporami, którym w większości przypadków odpowiadają nieco mniejszych rozmiarów przypory wewnętrzne[212]. Służyły one prawdopodobnie jako podstawa, na której można było umieścić wysuniętą przed linię murów, zapewne drewnianą, platformę dla straży. Taką funkcje potwierdza rozstaw tych przypór odpowiadający w przybliżeniu skutecznemu zasięgowi rażenia z łuku[213] oraz fakt, iż przypory te nie są konstrukcyjnie przewiązane z murem[214]. W nieco większych odstępach – w przybliżeniu około co 125 metrów – wzniesiono prostokątne wieże. Mają one wymiary około 5 na 7 metrów i są w całości wysunięte na zewnątrz obwodu. Od strony wewnętrznej wieżom towarzyszyły schody umożliwiające dostęp do ganku straży łączącego je z sugerowanymi powyżej platformami.

Całej inwestycji nigdy jednak nie ukończono – być może została ona przerwana przez inwazję perską w 619 roku. Wzniesiony odcinek miał długość niemal 1600 metrów[215] i otaczał jedynie zachodnią część Abû Mînâ. Na północy mury „miejskie" rozpoczynają się w osi głównej ulicy N-S *Bramą Północną* (ryc. 14-2, ryc. 16-1). Od strony zachodniej, w połowie długości zachodniej części obwodu, wzniesiono *Bramę Zachodnią* (ryc. 14-13, ryc. 16-2). Około 15 metrów dalej na południe nikną relikty kurtyny, które do tego miejsca były dobrze widoczne na powierzchni gruntu[216].

Dość długo wydawało się że właśnie w tym miejscu przerwano prace fortyfikacyjne. Dopiero przeprowadzone przez autora w sezonach 1991 i 1993 geofizyczne badania metodą elektrooporową[217], zainicjowane przypadkowym odkryciem fragmentu murów „miejskich" w południowej części miasta[218], udowodniły, iż wybudowano niemal o jeden kilometr więcej fortyfikacji, otaczając nimi także całą południowo-zachodnią część Abû Mînâ. Precyzyjnie pro-

[210] Por. *Codex Theodosianus, 15.1.34* (rok 396).

[211] Por. P. Grossmann, W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abu Mina 12. Rap., op. cit.*, 460 i nn.

[212] Por. P. Grossmann, W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abu Mina 13. Rap., op. cit.*, 395, Abb. 5.

[213] Por. P. Grossmann, W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abu Mina 12. Rap., op. cit.*, 463–5 gdzie H. Jaritz podaje także bibliografię dotyczącą innych znanych przykładów fortyfikacji z terenu Egiptu (Syene) i wschodniej części basenu Morza Śródziemnego (Palmyra, Gerasa, Histria, Resafa, Zenobia, Sebastopolis).

[214] W fortyfikacjach rzymskich jest to często spotykana zasada gwarantująca, że nawet zburzenie takiej przypory, lub też wieży dla których stosowano analogiczne rozwiązanie, nie doprowadzi do uszkodzenia samej kurtyny muru obronnego. Por. *Abu Mina 12. Rap.*, 463, Abb. 5.

[215] Wg pomiaru autora dokładnie 1583 metry.

[216] Por. P. Grossmann, W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abu Mina 13. Rap., op. cit.*, 393–8.

[217] Por. P. Grossmann, J. Kościuk, *Abu Mina Rap. 1991, op. cit.*, 74–78, fig. 2 oraz P. Grossmann, J. Kościuk, *Abu Mina Rap. 1993, op. cit.*, 93–5, fig. 2.

[218] Por. P. Grossmann, *Neue Funde aus Abû Mînâ, Akten des 12. internationalen Kongress für Christliche Archäologie, Bonn 22.–28. Sept. 1991, JBAC, Erg.-Bd. 20, 1–2 (1995)*, Bd II, 825–32.

wadzone pomiary pozornej oporności gruntu, umożliwiły nie tylko prześledzenie przebiegu samych kurtyn, ale i odkrycie dwu wież w południowo-zachodniej części obwodu murów, oraz *Bramy Południowej* (ryc. 14-12, ryc. 16-3).

Wykonane punktowe sondaże archeologiczne w pełni potwierdziły wyniki badań elektrooporowych (ryc. 17). Okazało się przy tym, że cała południowo-zachodnia część obwodu murów „miejskich" zachowała się wyłącznie w formie negatywów. Zarówno kurtyny, jak i wieże oraz bramy rozebrano włącznie z partią fundamentową.

Na szczególne podkreślenie zasługują także możliwości prospekcyjne metody, która okazała się na tyle precyzyjna, iż pozwoliła śledzić nawet niewielkie zmiany oporności pozornej, związane wyłącznie z różnicami w spoistości gruntu pomiędzy zasypem negatywu i otaczającymi warstwami. Uzyskano przy tym dokładność lokalizacji dochodzącą do 25 cm, przy miąższości nadkładu oscylującej wokół 1,75 metra.

Ryc. 17. Negatyw kurtyny w południowo-zachodniej części obwodu murów „miejskich" (neg. DAI Cairo L88185)

2.8. Lokalna produkcja rzemieślnicza

Wpływ funkcji pielgrzymkowej, tak ważnej dla Abû Mînâ, odnajdujemy także analizując jej lokalną produkcję rzemieślniczą, związaną w wielu aspektach z ruchem pątniczym.

Tak jak w innych centrach pielgrzymich[219] kwitł tutaj handel wszelkiego rodzaju pamiątkami, talizmanami i wotami związanymi z kultem świętego – były to przede wszystkim tzw. ampułki św. Menasa (ryc. 18) zdobione wizerunkiem świętego w stroju rzymskiego rycerza, w geście oranta i w otoczeniu dwóch wielbłądów. Ikonografia nawiązywała więc bezpośrednio do znanych nam już opowieści z jego *Martyrium*[220]. Samemu przedstawieniu, na drugiej stronie ampułki, często towarzyszył napis *EULOGIA TOU HAGIOU MĒNA* lub w skróconej formie *TOU HAGIOU MĒNA*[221]. Znacznie bardziej istotna była jednak zawartość. Wewnątrz ampułka przechowywała kroplę oleju pochodzącego z sanktuarium świętego, a wraz z olejem i cząstkę mocy oryginalnych relikwii[222].

Takie ampułki znajdujemy nie tylko w Egipcie, ale i w dużej części basenu Morza Śródziemnego[223], co świad-

Ryc. 18. *Eulogia* – ampułka Menasa (neg. w zbiorach autora)

[219] Patrz rozdział 1.4.3.

[220] Patrz rozdział 1.2.

[221] Por. C.M. Kaufmann, *Zur Ikonographie...*, *op. cit.*, 57 i nn., oraz J. Strzygowski, *Koptische Kunst, Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes de Musée de Caire*, Vienne 1904, 233 i nn., Pl. 21.

[222] Wiecej na ten temat w: P. Grossmann, *Abû Mînâ I, op. cit.*, 64–9, fig. 11, 13.

[223] Bibliografię dotyczącą znalezisk ampułek Menasa poza terenem Egiptu znajdzie czytelnik w: P. Grossmann, *The Pilgrimage...*, *op. cit.*, 299, przypis 71.

Ryc. 19. Wotywna figurka z Abû Mînâ
(neg. w zbiorach autora)

Ryc. 20. Przykłady zdobienia wotywnych figurek z Abû Mînâ
(neg. w zbiorach autora)

Ryc. 21. Stempel na imadle amfory wotywnej (?)
(neg. w zbiorach autora)

czy nie tylko o skali ruchu pątniczego i jego geograficznym zasięgu, ale i o masowej skali, w jakiej produkowane były i sprzedawane takie *eulogie*. Pełniły one zarówno rolę *eulogii*, jak i *filakterium* gwarantującego właścicielowi określone łaski i opiekę.

W świetle aktualnego stanu badań wydaje się, że produkcja tych ampułek, podobnie zresztą jak i innych artefaktów opisywanych poniżej, urywa się wraz z końcem bizantyjskiego panowania w Egipcie i nadejścia ery arabskiej. Nie oznacza to jednak zapewne końca tradycji składania ofiar wotywnych u grobu świętego i końca lokalnej produkcji wyrobów ceramicznych związanej z kultem.

Godna uwagi, choć nie związana bezpośrednio z główną tematyką tej pracy, jest równie dwoista natura ampułek św. Menasa. Jednoczą one w sobie zarówno ikonograficzne wątki obrazowo-zmysłowe (przedstawienie św. Menasa), jak i abstrakcyjne wątki intelektualno-spekulatywne[224] (świadomość zawartości kropli oleju, który pozostawał w bliskim kontakcie z relikwiami męczennika).

Typowo wotywny charakter miały natomiast gliniane figurki przedstawiające niewiasty w brzemiennym stanie (ryc. 19). Natalny charakter petycji jest tutaj wręcz oczywisty. W V/VI-wiecznych warstwach archeologicznych w Abû Mînâ znajdujemy dosłownie tysiące takich figurek. Wiele z nich pokryte jest barwną polichromią przedstawiającą szczegóły anatomiczne i detale stroju (ryc. 20).

[224] Por. J. Sławińska, *Architektura i mity odrodzenia kultury*, Architektura 3 (1988), 60–2.

Duża część takich figurek wyposażona jest w niewielkie otworki ułatwiające ich zawieszanie[225]. Jak stwierdza Peter Grossmann setki śladów gwoździ widoczne na wszystkich (siedmiu!) warstwach tynku pokrywającego ceglaną kopułę w krypcie św. Menasa mogą sugerować, iż figurki takie masowo zawieszano jako wota u grobu świętego[226].

Po poświęceniu u grobu św. Menasa figurki te mogły być także zabierane w podróż powrotną, dając nadzieję na doczekanie się upragnionego potomstwa, szczęśliwy poród, lub pomyślność w miłości[227]. Spotykane są one np. w Aleksandrii[228], można więc przypuszczać, że praktyka zabierania figurek w podróż powrotną była stosunkowo powszechna.

W późniejszych, pochodzących z VIII–IX wieku, warstwach osiedleńczych znaleziono kilka imadeł amfor[229] z odciskiem stempla (ryc. 21) noszącego napis w języku arabskim. Podjęte próby odczytania sugerują napis o treści *durrīya li-sāhibihī*, który można tłumaczyć jako *...potomstwa ofiarodawcy...*[230] Być może, w miarę islamizacji lokalnej społeczności, zrezygnowano z „dosłowności" przedstawień wyobrażających ciężarną niewiastę, na rzecz bardziej abstrakcyjnej formuły napisu – dedykacji.

Potencjalny związek z obrazoburczym charakterem samego islamu[231], a także z równolegle przebiegającą, ostrą fazą ikonoklazmu w samym Bizancjum wydaje się tutaj bardzo prawdopodobny. Dyskusja wykracza jednak nie tylko poza ramy niniejszego opracowania, ale i poza kompetencje autora jako badacza architektury.

Oprócz opisanych tutaj figurek ciężarnych niewiast, wśród lokalnych wyrobów ceramicznych spotykamy bardzo często przedstawienia jeźdźca w charakterystycznej frygijskiej czapce, dzierżącego w lewej ręce tarczę. Jak sugeruje Laszlo Török, był to także rodzaj ofiary wotywnej, która po poświeceniu w świątyni miała zapewniać żołnierzom pomyślność w boju[232]. Te charakterystyczne figurki jeźdźców znajdowane są także poza Abû Mînâ – na przykład w V/VI wiecznych warstwach w Aleksandrii (ryc. 22)[233].

Miejscowa produkcja ceramiczna obfitowała także w różnorodne naczynia o antropomorficznych kształtach, oraz liczne wzory lampek oliwnych, w tym niezwykle

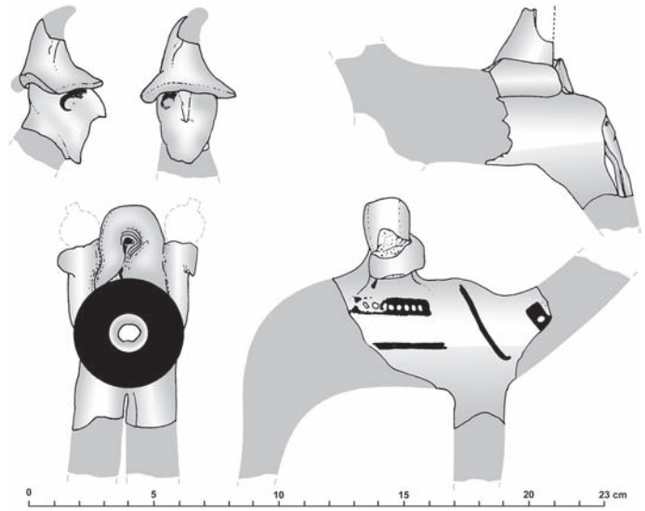

Ryc. 22. Pochodzące z Abû Mînâ figurki jeźdźców znalezione w czasie wykopalisk na Komm el-Dikka w Aleksandrii (opracowanie – autor, na podstawie : M. Rodziewicz, *Les Habitations Romaines Tardives d'Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises à Kôm el-Dikka*, Warszawa 1984, 424, pl. 61, 268–270)

charakterystyczny typ lampki niesionej na głowie przez kobiecą postać[234]. Wiele z nich spotykamy jako importy poza Abû Mînâ, a publikacje nie zawsze prawidłowo łączą ze sobą lampki i figurki kobiece, rozpatrując je często jako osobne artefakty[235].

2.9. Hodowla i lokalna produkcja rolnicza

Licznie znajdowane fragmenty kości zwierzęcych dowodzą, iż mięso stanowiło istotną pozycję w diecie ówczesnych mieszkańców. Zebrany materiał nie został jeszcze naukowo opracowany, ale pobieżne analizy wskazują na obecność kości zwierząt hodowlanych – szczególnie owiec i świń. Były one nie tylko hodowane przez lokalnych farmerów, ale i szczególnie chętnie (zwłaszcza te ostatnie) ofiarowywane świątyni. Teksty opisujące cuda związane ze św. Menasem wielokrotnie wspominają o licznych stadach świń hodowanych w pobliżu kościoła[236]. Kaufmann w jednej z publikacji wspomina nawet dość enigmatycznie o odkryciu „rzeźni", w której rejonie znaleziono szczególnie dużo świńskich czaszek[237]. Mięso

[225] Por. L. Török, *Coptic Antiquities I*, Bibliotheca Archeologica 11, Rome 1993, 30 i nn., pl. 27–37.

[226] Por. P. Grossmann, *The Pilgrimage...*, *op. cit.*, 300.

[227] Por. L. Török, *op. cit.*, 30 i nn.

[228] Por. M. Rodziewicz, *Les Habitations Romaines Tardives d'Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises à Kôm el-Dikka*, Warszawa 1984, 423, pl. 60.

[229] Znaleziska dotychczas nie publikowane.

[230] Autor jest bardzo wdzięczny Dr Han den Heijer za podjęcie trudu przetłumaczenia i pierwszej interpretacji.

[231] W interesującym nas okresie szczególnie za czasów Yazida II (720–724).

[232] Por. L. Török, *op.cit.*, 51 i nn.

[233] Por. M. Rodziewicz, *op. cit.*, 424, pl. 61, nos. 268–70.

[234] Większość znalezisk nie jest publikowana.

[235] Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia w przypadku ekspozycji tych obiektów w Muzeum Grecko-Rzymskim w Aleksandrii.

[236] Cuda nr 14, 18, 20, 21. Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 173 i nn.

[237] Por. C.M. Kaufmann, *Die heilige...*, *op. cit.*, 158.

ubijanych tutaj zwierząt mogło być spożywane zarówno w czasie kommemoratywnych posiłków, które teoretycznie mogłyby się odbywać się w pobliżu grobu świętego[238], jak i być rozdawane najuboższym w dni świąteczne[239]. W przypadku Abû Mînâ nie mamy jednak w tej kwestii żadnych wskazówek. Ani teksty źródłowe, ani badania archeologiczne nie pozwalają na jednoznaczne określenie przeznaczenia zwierząt hodowanych w pobliżu kościoła.

Praktyki ofiar wotywnych w postaci zwierząt i ich hodowli w pobliżu świątyni spotykamy także w innych centrach pielgrzymkowych Orientu. W sanktuarium św. Tekli w Seleucji szczególną popularnością cieszyły się ofiary z wszelkiego rodzaju ptactwa: łabędzi, gęsi, żurawi, gołębi, bażantów itp[240]. We wszystkich tych przypadkach w pobliżu centrum eklezjastycznego musiały istnieć farmy zwierzęce z obszernymi wybiegami, które mogły pomieścić tak liczne stada.

W Abû Mînâ nie znamy niestety dokładnej lokalizacji takiego „zwierzyńca". Być może był on położony bezpośrednio na zachód od *Południowego Hemicyclum* (ryc. 14-9). Teren ten otoczony jest od południa przez *peribolos*, a jednocześnie wstępne sondaże nie ujawniły tutaj istnienia żadnych budowli. Był to więc zapewne rodzaj obszernego dziedzińca, który doskonale mógłby się nadawać do tego typu funkcji.

Abû Mînâ, tak jak i cały region Maryût, była także terenem intensywnej uprawy winorośli i produkcji wina. W najbliższym sąsiedztwie Abû Mînâ znaleziono kilkanaście dobrze zachowanych tłoczni wina, których wielkość świadczy o dużej skali produkcji, przekraczającej znacznie potrzeby lokalnego rynku[241]. Bez wątpienia produkowane tutaj wino przeznaczone było w dużej części na rynki zewnętrzne. Przechowywano je w amforach zamkniętych charakterystycznymi *stoperami* z wizerunkiem św. Menasa[242]. Dwa takie *stopery* wykonane z mułu nilowego, a więc z materiału niedostępnego w rejonie Abû Mînâ, znaleziono w czasie wykopalisk na Elefantynie w Górnym Egipcie[243]. Według Grossmanna może to świadczyć o istnieniu, gdzieś w Dolinie Nilu, *emporium* wyspecjalizowanego w handlu winem pochodzącym z Abû Mînâ. Ikonografia *stoperów* sugeruje ewentualny związek tego handlu z kultem św. Menasa. Jeśli nawet hipoteza Grossmanna o istnieniu *emporium* budzić może pewne wątpliwości, to fakt, iż stopery wykonano z materiału niewystępującego w rejonie Abû Mînâ, świadczyć może przynajmniej o istnieniu w Dolinie Nilu „składu" w którym dokonywano redystrybucji takiego wina, zachowując jednak charakterystyczny dla miejsca pochodzenia „znak firmowy" w postaci wizerunku św. Menasa.

Wskazuje na to między innymi bogata kolekcja greckich i koptyjskich ostrakonów zgromadzona w czasie wykopalisk prowadzonych przez C. M. Kaufmanna, a odczytana przez H. J. Bella i F. G. Kenyona z British Museum. Są to w większości pokwitowania płatności lub dostaw związanych z różnymi aspektami uprawy winorośli i produkcji wina w Abû Mînâ. Kwoty płatności, co może budzić pewne zdziwienie, wyrażone są w złotych solidach Konstantyna[244], a daty, jak to było w zwyczaju, w latach panowania władcy. Wśród interesujących informacji są wzmianki o zatrudnianiu w winnicach inwalidów oraz niższego kleru, sposobach wynagradzania pracowników, a także sezonów winobrania na pustyni libijskiej. Koptyjska część kolekcji zawiera liczne odniesienia do różnorodnych aspektów administracji i życia codziennego kleru i klasztorów w dolinie Nilu[245].

2.10. Podsumowanie

Przytoczone tutaj liczne przykłady wpływu rosnącej liczby pielgrzymów na przemiany Abû Mînâ, dowodzą istnienia mniej, lub bardziej świadomego planowania w skali urbanistycznej, opartego w znacznej mierze o klasyczne wzorce. Jest przy tym godne odnotowania, iż szczególnie przemiany z przełomu V i VI wieku stanowią jedną z ostatnich realizacji późno antycznej myśli urbanistycznej i urbanistycznego planowania w skali całego miasta[246].

Jednocześnie, przykłady produkcji wina oraz lokalnego rzemiosła związanego z kultem św. Menasa w Abû Mînâ, dają nam dobre pojęcie nie tylko o ekonomicznym aspek-

[238] Brak jest bezpośrednich dowodów, iż takie „uczty" faktycznie odbywały się w Abû Mînâ.

[239] Por. E. Lucius, *Die Anfänge des Heiligenkults in der christlichen Kirche*, Tübingen 1904 (reprint 1966), 288 i nn.

[240] Por. B. Kötting, *Peregrinatio Religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche, Forschungen zur Volkskunde*, Regensberg–Münster 1950, 400.

[241] Por. P. Grossmann, *The Pilgrimage...*, *op. cit.*, 298–9.

[242] Por. J. Strzygowski, *op. cit.*, 227, 8977, pl. 21; 239, 9029, pl. 23.

[243] Znaleziska niepublikowane; informacja za: P. Grossmann, *The Pilgrimage...*, *op. cit.*, 299.

[244] A więc monecie obliczeniowej o bardzo dużej wartości.

[245] Informacje w tym paragrafie pochodzą z hasła „*Chrześcijańskie ostrakony*" opracowanego przez K.M. Kaufmanna dla: *The Catholic Encyklopedia*, vol. XI, New York 1911 i zamieszczonego w internecie pod adresem: *www.newadvent.org/cathen/11347c.htm*. Już po przekazaniu niniejszej pracy do druku, ukazało się opracowanie greckich i koptyjskich ostrakonów pochodzących z wykopalisk w Abû Mînâ prowadzonych przez P. Grossmanna w latach dziewięćdziesiątych XX wieku: N. Litinas, *Greek Ostraca from Abu Mina*, Archiv für Papyrusforschung und Verwandte Gebiete – Beihefte, 2008. Według dostępnej autorowi noty bibliograficznej, charakter zawartych tu informacji nie odbiega od powyżej cytowanych.

[246] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ. Eine der letzten Städtegründungen der Antike*, w: *Stadt und Umland. Diskussion zur archäologischen Bauforschung*, vol. 7, Mainz 1999, 287–93.

cie, ale i geograficznym zasięgu ruchu pielgrzymkowego i jego skali. Większość egipskich świętych, do których świątyń pielgrzymowali wierni miała lokalny charakter[247]. Na tym tle Abû Mînâ, zarówno jeśli chodzi o skalę architektoniczną, jak i zasięg, jawi się jako wyjątek.

W kolejnym rozdziale nakreślimy dalsze losy Abû Mînâ po inwazji perskiej (619/21) i podboju Egiptu przez Arabów (639/41). Porównamy także zjawiska zachodzące w Abû Mînâ z rozwojem wybranych miast bizantyjskich pomiędzy V i XII wiekiem.

[247] Por. A. Papaconstantinou, *op. cit.*, 362.

3. Abû Mînâ po inwazji perskiej (619/21) i podboju Egiptu przez Arabów (639/42)

3.1. Przemiany urbanistyczne we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego na przełomie późnego antyku i wczesnego średniowiecza

3.1.1. Obszar i stan badań

W granicach dzisiejszego Egiptu niemal zupełnie brak analogicznych do Abû Mînâ układów urbanistycznych, zwłaszcza pochodzących z najbardziej nas interesującego okresu od początku VII do końca XII wieku, na których dałoby się oprzeć studia porównawcze. Przez analogie będziemy tutaj rozumieli pochodzące z tej samej epoki stanowiska archeologiczne, nie tylko o podobnym do Abû Mînâ stanie zachowania i stopniu rozeznania, ale przede wszystkim o podobnym charakterze tkanki osadniczej. Wśród nielicznych wyjątków, choć ciągle jeszcze niewystarczająco dobrze z naszego punktu widzenia rozeznanych, wymienić należy Wadi Firān[248] na południu Synaju. Publikowane plany[249] ukazują otoczone murem „miasto" z rodzajem akropolu na którym znajdowało się centrum eklezjastyczne. Zabudowa ma wyraźnie aglutynacyjny, organiczny charakter, a ulice, a raczej ciągi komunikacyjne, to niezabudowana przestrzeń pomiędzy skupiskami budynków. Dotychczasowe badania nie pozwoliły na dokładną identyfikację funkcji poszczególnych budynków. W wielu przypadkach ich rozplanowanie przypomina jednak zabudowę mieszkalną z V/VI wieku w Abû Mînâ. Dotychczas nie natrafiono na ślady zespołów zabudowy handlowo-usługowej. Być może takie budynki znajdować się mogły w południowej, nie przebadanej części Firān.

Pewne nadzieje na przyszłość budzą niedawno wznowione badania Athribis (k. Sohag), gdzie oprócz ptolomejskiej świątyni studiami objęto także koptyjski klasztor oraz osadę Atripe[250], która w swej ostatniej fazie wydaje się przypominać typologicznie układy zabudowy znane nam z Abû Mînâ.

Pozostałe potencjalne analogie, jak Karanis[251], Soknopaiou Nesos[252], Qasr Qārūn (Dionysias)[253], Medinet Habu (Djeme)[254], Elefantyna[255], czy coraz lepiej ostatnio rozeznany Asuan (Syene)[256], cechują się bądź to zupeł-

---

248 Por. P. Grossmann, *Early Christian ruins in Wâdî Fayrân (Sinai). An archaeological survey, ASAE* 70, 1984–1985, 75–81; P. Grosmann, M. Jones, Y. Meimaris, *Report of the season in Firān-Sinai (February–March 1995), ByzZ* 91/2, 1998, 345–58; oraz P. Grossmann, *Die antike Stadt Pharan. Ein Archäologisches Führer,* Cairo 1998.

249 Por. P. Grossmann, *Christliche Architektur..., op. cit.,* Abb. 94.

250 Por. Yahya El-Masry, Rafed El-Sayed, J. Kościuk, Ch. Leitz, *Preliminary report on the 1st season of fieldwork of the Joint University of Cologne (Germany) and Supreme Council of Antiquities Mission for the site of Athribis/Sohag,* ASAE (w druku); Yahya El-Masry, Rafed El-Sayed, J. Kościuk, H. Leisen, E. von Plehve-Leisen, Ch. Leitz, *Preliminary Report on the 2nd season of fieldwork of the Joint University of Cologne (Germany) and Supreme Council of Antiquities Mission for the site of Athribis/Sohag,* ASAE (w druku); Yahya El-Masry, Rafed El-Sayed, J. Kościuk, H. Leisen, E. von Plehve-Leisen, Ch. Leitz, *Preliminary report on the third season of fieldwork of the University of Tübingen and SCA Joint Mission for the site of Athribis (Nag' Al-Shaykh Hamad – Sohag),* SASAE, 270, 57–74.

251 Por. A.E.R. Boak, E.E. Peterson, *Karanis, Topographical and architectural report of excavations during the seasons 1924–28,* Ann Arbor 1935, oraz E.M. Husselman, *Karanis excavations of the University of Michigan in Egypt 1928–1935. Topography and Architecture. A summary of reports of the director E.E. Peterson,* Ann Arbor 1979.

252 Por. A.E.R. Boak, *Soknopaiou Nesos,* Ann Arbor 1935.

253 Por. J. Schwartz, *Fouilles Franco-Suisses. Rapports II. Qasr Marun /Dionisias 1950,* Cairo 1969.

254 Por. U. Hölscher, *The Excavation of Medinet Habu, V. Post-Ramassid Remains,* Chicago 1954.

255 Por. F. Arnold, *Elephantine. Die Nachnutzung des Chnumtempelbezirks. Wohnbebauung der Spätantike und des Frühmittelalters* (praca doktorska), Karlsruhe 1999.

256 Por. C. von Pilgrim, K.-Ch. Bruhn, Adel Kelany, *The Town of Syene. Preliminary Report on the 1st and 2nd Season in Aswan, MDAIK* 60 (2004), 119–48.

nie innym – bliższym szachownicowemu – charakterem układu urbanistycznego i zupełnie innym typem wielokondygnacyjnej „miejskiej" zabudowy mieszkalnej, bądź też, ich historia zakończyła się przed lub wraz z podbojem Egiptu przez Arabów. Także publikacje i raporty z badań wymienionych tu stanowisk zawierają stosunkowo mało informacji w interesujących nas kwestiach.

W tej sytuacji najwłaściwszym materiałem porównawczym wydają się być studia nad położonymi poza granicami Egiptu bizantyjskimi miastami i ich architekturą mieszkalną. Ten przez długie lata zaniedbywany aspekt kultury bizantyjskiej[257] doczekał się w ostatnim 25-leciu wielu publikacji – monografii poszczególnych stanowisk, a także prób bardziej syntetycznego ujęcia problemu. Ta ostatnia grupa prac bazuje nie tylko na materiale wykopaliskowym, ale i bizantyjskim piśmiennictwie – tekstach historycznych i literackich, żywotach świętych, podręcznikach wojskowych, opisach pozostawionych przez ówczesnych podróżników, a wreszcie na „prawodawstwie budowlanym" tego okresu. W wielu przypadkach, jeśli będziemy odwoływać się do tego typu źródeł, skorzystamy z pośrednictwa innych autorów.

Wśród stanowisk archeologicznych wnoszących, zależnie od stanu badań i opublikowanych wyników, mniej lub bardziej usystematyzowane informacje dotyczące ogólnej problematyki historii osadnictwa we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego, na przełomie antyku i średniowiecza, można wymienić zarówno stanowiska leżące w europejskiej części Imperium Bizantyjskiego[258], jak i szereg dobrze przebadanych miast małoazjatyckich. Z naszego punktu widzenia, na szczególne zainteresowanie zasługują stanowiska z terenu szeroko rozumianej Syrii, zarówno te miejskie, jak i liczne, często dobrze udokumentowane osady[259]. Ostatnie dziesięciolecia przyniosły także wiele interesujących publikacji z terenu dzisiejszej Jordanii[260] i półwyspu Synaj[261], obejmujących w wielu przypadkach zjawiska arabskiego osadnictwa aż po XI/XII wiek. Ta ostatnia kwestia wymaga dodatkowego uściślenia. Poza obszarem naszego zainteresowania pozostawimy bowiem fenomen regularnych form wczesnej islamskiej urbanizacji – *amṣār*[262]. Transformacja późnoantycznej Abû Mînâ z jej wyraźnie „miejskim" charakterem w niewielką osadę o rolniczym (przynajmniej w znacznej części) statusie[263], skłania nas do zainteresowania się raczej swobodnymi formami osadnictwa, za którymi nie stoją wyraźne regulacje planistyczne. Pod tym też kątem dokonano selekcji cytowanej powyżej literatury przedmiotu.

Wracając do ogólnego omówienia problematyki bizantyjskiego i postbizantyjskiego osadnictwa we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego na przełomie antyku i średniowiecza, należy zwrócić uwagę na charakter danych, którymi dysponujemy. Poniższe zastrzeżenia dotyczą w szczególności dostępnych nam wyników badań terenowych[264]. Jeśli pominąć bizantyjskie fortyfikacje i budowle sakralne, to zdecydowana większość substancji miejskiej zachowała się w postaci, co najwyżej, kilku warstw budulca powyżej fundamentów, lub zgoła samych fundamentów. Dodatkowo, w wielu przypadkach bizantyjskie warstwy osadnicze nie zachowały się do naszych czasów, lub są silnie zaburzone poprzez kolejne fazy osadnictwa, bądź też poprzez XIX i XX-wieczne, nie zawsze dobrze udokumentowane, prace wykopaliskowe. Na ten szczególnie fakt zwraca uwagę w swoim krytycznym pod adresem bizantynistyki artykule Bryan Ward-Perkins[265].

Kolejną trudność stanowi współczesna zabudowa, która w wielu przypadkach kompletnie przykrywa dawne miasta bizantyjskie. Systematyczne prace wykopaliskowe obejmujące całe miasto lub przynajmniej jego znaczącą część należą do rzadkości. Często nasza wiedza oparta jest z konieczności na wynikach tzw. badań ratunkowych prowadzonych w ramach aktualnych inwestycji. Wyniki te są z natury rzeczy bardzo fragmentaryczne, a presja czasu i ograniczenia finansowe sprzyjają tak negatywnym

[257] Na fakt ten zwraca uwagę Cyril Mango krytycznie odnosząc się do sposobu uprawiania historii architektury bizantyjskiej, dającego nam fałszywy obraz cywilizacji budującej wyłącznie kościoły, Por. C. Mango, *Byzantine Architecture*, London 1986, 9; a także Ch. Bouras, *Urban Design and Architecture, JÖB* 31/2, 613, gdzie czytelnik znajdzie także nieco szerszy wywód na temat przyczyn takiego stanu rzeczy.

[258] Odwołania do licznych przykładów znajdzie czytelnik w syntetycznych opracowaniach Ch. Bouras, W. Müller-Wiener, i W. Brandes.

[259] W tym szczególnie te, będące przedmiotem studiów G. Tchalenko. Por. G. Tchalenko, *op. cit.*

[260] Syntetyczne opracowanie stanu badań (pozbawione niestety bibliografii) znajdzie czytelnik w: B. de Vries, P. Bikai, *Archaeology of Jordan*, *AJA* 97 (1993), 457–520.

[261] Por. M. Haiman, *Agriculture and Nomad-State Relations in the Negev Desert in the Byzantine and Early Islamic Periods*, *BASOR* 297 (1995), 29–54.

[262] Liczba mnoga od *miṣr* – obóz wojskowy stanowiący pierwotną formę zorganizowanego, miejskiego – używając dzisiejszych pojęć, osadnictwa ery wczesnego islamu. Por. W.B. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development*, Warszawa 1982. Szerzej na ten temat w: H. Kennedy, *From Polis to Madina: urban change in late antique and early Islamic Syria*, Past and Present 106 (1985); a także w szeregu artykułów w: G.R.D. King, A. Cameron (red.), *The Byzantine and Early Islamic Near East II. Land Use and Settlement Patterns*, Princeton 1994.

[263] Patrz rozdział 4.

[264] Szersze omówienie ograniczeń, na które napotykamy w ramach studiów nad miastami bizantyjskimi znajdzie czytelnik w: Ch. Bouras, *Aspects...*, *op. cit.*, 487–518.

[265] Por. B. Ward-Perkins, *Urban Survival and Urban Transformation in the Eastern Mediterranean*, w: G.P. Brogiolo (red.), *Early Medieval Town in West Mediterranean*, Mantova 1996, 144–8.

zjawiskom, jak niekompletne dane stratygraficzne, czy nieustalone powiązania pomiędzy znaleziskami ruchomymi, a miejscem ich znalezienia. W nielicznych tylko przypadkach mamy do czynienia z kompletnym obrazem bizantyjskiego miasta, lub przynajmniej jego większej części.

W przekonaniu autora, powyższe zastrzeżenia nie podważają jednak wiarygodności syntetycznych opracowań postulowanych w przedmowie do tej pracy. Mają jedynie na celu zwrócić uwagę czytelnika na fakt, iż w interesującym nas obszarze badań mamy ciągle jeszcze do czynienia ze znacznie większą ilością pytań, niż zweryfikowanych, bezspornych odpowiedzi.

3.1.2. Próby chronologicznego ujęcia zjawisk i ogólna charakterystyka zachodzących przemian

Stosunkowo najlepiej zbadana i opracowana jest problematyka ewolucji miast, które w interesującym nas okresie, lub przynajmniej jego części, znajdowały się pod panowaniem bizantyjskim. E. Kirsten[266] w jednym z wczesnych opracowań o charakterze syntetycznym, wymienia cztery okresy, na które da się według niego podzielić historię rozwoju miast bizantyjskich:

– okres wstępny – do czasów Konstantyna I,
– okres I – od początku IV do końca VI wieku,
– okres II – od początku VII do końca XI wieku,
– okres III (faza końcowa) – od początku XII wieku do końca bizantyjskiej władzy w Azji Mniejszej.

Podobne podziały czasowe proponuje także W. Müller-Wiener[267], podkreślając jednocześnie, iż początkową fazę całego procesu stanowiły *poleis* II i III wieku, mające z kolei swoje korzenie w hellenistycznych miastach-państwach IV i III w. p.n.e.[268] Van Minnen z kolei zwraca uwagę na fakt, iż w Egipcie czasy od roku 275 do około 370 to okres upadku miast – ...*pierwszy atak serca*...[269]

W całym procesie, ważną rolę odegrała też reorganizacja państwa przeprowadzona przez Herakliusza, kiedy to dioklecjański system prowincji zastąpiony został przez *themy*[270]. Z naszego punktu widzenia bardziej interesujące są jednak epoki następne – szczególnie okres od połowy VII wieku, stanowiący właściwe[271] przejście od epoki późnego antyku do wczesnego średniowiecza.

Inni autorzy, kierując się odmiennymi przesłankami, lub też nieco dokładniej analizując cały proces, inaczej zakreślają horyzont czasowy poszczególnych okresów. Ch. Bouras[272], nie roszcząc sobie zresztą pretensji do oryginalności i wskazując na zbieżność tak przyjętej chronologii z wcześniejszymi propozycjami D.A. Zakythenosa[273], wyróżnia następujące okresy[274]:

– *Miasta okresu wczesnochrześcijańskiego do połowy VI wieku.*

Okres ten charakteryzuje się równolegle biegnącymi procesami redukcji powierzchni niektórych miast antycznych, przy jednoczesnym rozwoju innych, oraz powstawaniem zupełnie nowych miast.

– *Słabo poznany okres od połowy VI do połowy VIII wieku·*

Miasta przeżywają okres gwałtownej redukcji zajmowanej powierzchni. Wiele z nich to już tylko ufortyfikowana cytadela (*kastron*). Powszechnym zjawiskiem staje się migracja ludności wiejskiej do tak zredukowanych powierzchniowo ośrodków miejskich. Wioski i osady wyludniają się, a jednocześnie następuje „ruralizacja" miast. Zachowują one jednak ciągle swoje podstawowe miejskie funkcje.

– *Okres 'walki o przetrwanie' i powolnego odradzania się miast od połowy VIII wieku do 961 roku.*

Większość ośrodków z trudem zachowuje swój miejski charakter. Nieliczne osiągają względną stabilizację, a nawet wkraczają na drogę powolnego rozwoju.

– *Okres 'renesansu' miast bizantyjskich między 961 i 1071 rokiem.*

Dalszy rozwój wyrażający się wzrostem populacji i częściową rekonstrukcją zarówno samej tkanki urbanistycznej, jak i podstawowych funkcji miasta. Miasta zaczynają ponownie pozytywnie oddziaływać na swoje najbliższe sąsiedztwo.

– *Okres od 1071 do 1204 roku.*

Powolny upadek miast bizantyjskich w Azji Mniejszej i jednocześnie dalszy rozwój w europejskiej części imperium, gdzie bujnie rozwijające się przedmieścia i osady zaczynają otaczać ufortyfikowane miasta szczelnym pierścieniem.

– *Okres frankoński od 1204 do 1282 roku*[275].

Kolejny etap rozwoju miast Azji Mniejszej pod panowaniem dynastii Laskarysów (1204–1261) i niepokojów

[266] E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt*, w: *Berichte zum 11. Internationalen Byzantinistenkongress*, München 1958, V, 3.

[267] W. Müller-Wiener, *Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum*, Gymnasium 93(1986), 436.

[268] *Ibidem*, 437.

[269] Por. P. van Minnen, *The other cities in later Roman Egypt*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 209, przypis 10.

[270] W. Müller-Wiener, *Von der Polis...*, *op. cit.*, 451.

[271] Przynajmniej dla Abû Mînâ.

[272] Ch. Bouras, *City and Village...*, *op. cit.*, 614.

[273] Por. D. A. Zakythenos, *Korreferat zu E. Kirsten, Die byzantinische Stadt*, w: *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress*, München 1985, 49–51.

[274] Podkreśla przy tym różnice pomiędzy zjawiskami zachodzącymi w tym samym czasie w Azji Mniejszej i europejskiej części imperium.

[275] Ten, oraz kolejny okres wykraczają poza ramy (czasowe i merytoryczne) zainteresowania niniejszej pracy i zostały uwzględnione w przedstawionym zestawieniu jedynie dla zachowania kompletności oryginalnego wywodu.

Tabela 3. Porównanie głównych faz przemian urbanistycznych we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego wg opracowań różnych autorów

<table>
<tr><th>Okres</th><th>Fazy wg: E. Kiersten[276], W. Müller-Wiener[277]</th><th>Fazy wg: Ch. Bouras[278], D.A. Zakythenos[279]</th><th>Fazy wg: Ch. Bouras[280]</th></tr>
<tr><td>IV–III w p.n.e.</td><td>Miasta hellenistyczne</td><td rowspan="4"></td><td rowspan="5"></td></tr>
<tr><td>II–III w n.e..</td><td>Poleis</td></tr>
<tr><td>III/IV w</td><td>Okres wczesny</td></tr>
<tr><td>IV w</td><td rowspan="3">I faza</td></tr>
<tr><td>V w</td><td rowspan="2">Miasta okresu wczesnochrześcijańskiego</td></tr>
<tr><td>VI w</td><td rowspan="2">Słabo zbadany okres 'czarnych stuleci'</td><td rowspan="2">Okres kryzysu</td></tr>
<tr><td>VII w</td><td rowspan="5">II faza</td></tr>
<tr><td>VIII w</td><td rowspan="2">Okres 'walki o przetrwanie' i powolnego odradzania się miast</td><td rowspan="2">Początki odradzania się miast</td></tr>
<tr><td>IX w</td></tr>
<tr><td>X w</td><td>Okres 'renesansu' miast</td><td rowspan="3">Szczytowy okres 'renesansu' miast</td></tr>
<tr><td>XI w</td><td rowspan="2">Okres powolnego upadku miast bizantyjskich Azji Mniejszej i dalszego rozwoju w europejskiej części Imperium</td></tr>
<tr><td>XII w</td><td rowspan="4">III faza</td></tr>
<tr><td>XIII w</td><td>Okres frankoński chwilowej prosperity miast Azji Mniejszej i niepokojów oraz braku bezpieczeństwa w Grecji kontynentalnej</td><td rowspan="3"></td></tr>
<tr><td>XIV w</td><td rowspan="2">Okres schyłkowy</td></tr>
<tr><td>XV w</td></tr>
</table>

oraz braku bezpieczeństwa w Grecji kontynentalnej. Powstanie Cesarstwa Trebizondy oraz Despotii Epiru.

– *Okres schyłkowy, od 1282 do 1453 roku*

Powolny proces osłabiania władzy centralnej i zdobywania przez niektóre miasta praw cywilnych. Ogólny brak bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego rzutuje na rozwój miast.

Ten sam autor, choć w bardziej syntetycznej formie, powraca do tego problemu w jednym ze swych ostatnich artykułów[281]. Rozpoczynający się w końcu VI wieku dwustuletni okres, to według Bourasa era upadku miast bizantyjskich, która w skrajnych przypadkach doprowadziła do zniknięcia wielu z nich z „mapy" cesarstwa, a zdecydowanej większości przyniosła ruralizację oraz drastyczną redukcję populacji i zajmowanej powierzchni. Wiele z późnoantycznych ośrodków miejskich, którym udało się przetrwać, to teraz zaledwie ufortyfikowany *kastron* i rozrzucone u jego podnóża osady o wyraźnie wiejskim charakterze. Autor zwraca jednocześnie uwagę na długotrwałość całego procesu, oraz jego niezwykle złożony charakter skutkujący, w przypadku każdego miasta, indywidualną sekwencją i rodzajem przemian. Wspólną, charakterystyczną cechą, zwłaszcza na prowincji, jest jednak całkowite niemal przerwanie antycznej tradycji miejskiego stylu życia i to zarówno w sensie urbanistyczno-przestrzennym, jak i socjologicznym.

Początki odradzania się bizantyjskich miast, choć nie wszędzie ten proces przebiegał równolegle, widzi Bouras w końcu VIII wieku. Proces powolnie nabierał *momentum*, aby osiągnąć swoje apogeum na przestrzeni X, XI i XII wie-

[276] E. Kirsten, *op. cit.*, 3.
[277] W. Müller-Wiener, *Von der Polis...*, *op. cit.*, 436.
[278] Ch. Bouras, *City and Village...*, *op. cit.*, 614.
[279] D. A. Zakythenos, *op. cit.*, 49–51
[280] Ch. Bouras, *Aspects...*, *op. cit.*, 501 i nn.
[281] Por. Ch. Bouras, *Aspects...*, *op. cit.*, 501.

ku stanowiących jednocześnie kulminacyjną fazę rozwoju miast bizantyjskich. Miasta, które w tej lub innej formie wyłoniły się w trakcie ewolucji trwającej w niektórych przypadkach niemal pięć wieków, dzieli Bouras na trzy kategorie[282]:

– Miasta, które przetrwały kryzys bez przerywania ciągłości osadniczej.

Za przykład posłużyć mogą Ateny, Korynt, Teby, Efez, Smyrna, Chalcedon, czy położony na Krymie Chersonez.

– Miasta, w których doszło wprawdzie do przerwania ciągłości osadniczej, ale które odrodziły się ponownie.

Wymienić tutaj można między innymi Pergamon, Patras, Lakedaimon, Milet, Priene i Sardis.

– Nowe miasta powstałe w okresie *'czarnych stuleci'* lub bezpośrednio po nich.

Tę grupę miast reprezentować mogą Monemvasia, Servia, Strobilos i Preslaw na terenie dzisiejszej Bułgarii.

Przedstawiona obok tabela 3 zawiera zestawienie poglądów cytowanych tutaj autorów, na temat głównych faz przemian, którym podlegały miasta bizantyjskie. Reasumując wywody badaczy i starając się przedstawić je raz jeszcze, tym razem w możliwie syntetycznej i spójnej formie, stwierdzić wypada, iż elementem wspólnym, niejedynym zresztą, cytowanych tutaj podziałów chronologicznych, jest przełom VI i VII wieku widziany jako punkt zwrotny na drodze upadku miast późnego antyku. Początkiem tego procesu były zarówno inwazja perska z początków VII wieku, jak i następujące już od pierwszej połowy stulecia, kolejne fale najazdów arabskich. Natomiast według Liebeschuetza[283], to już przełom VI i VII wieku jest momentem, kiedy ginie w Egipcie tradycja miasta w jego klasycznym znaczeniu.

Autorzy nie są zgodni co do roli, jaką odegrała tutaj inwazja perska. W. Müller-Wiener uważa jej wpływ za mało istotny[284], podczas gdy C. Foss przypisuje jej zasadnicze znaczenie[285]. Uzyskane w ciągu ostatniego 30-lecia wyniki badań archeologicznych z terenu wielu miast, wydają się potwierdzać ten ostatni pogląd. Nie bez znaczenia dla całego procesu była także seria epidemii jeszcze za czasów panowania Justyniana i Konstantyna V, które przyczyniły się do znacznego spadku liczby mieszkańców imperium – w samym Egipcie ocenianego na około 25%[286].

Zjawiska następujące po inwazji perskiej będą już miały nieco bardziej zróżnicowany charakter. Przedstawiona tutaj periodyzacja odnosi się głównie do miast kontynentalnej części imperium, oraz tej części Azji Mniejszej, która pozostawała ciągle jeszcze we władzy Bizancjum, ewentualnie, w ostatnim z charakteryzowanych tu okresów, we władzy krzyżowców.

Proponowane w tabeli 3 cezury czasowe mają oczywiście jedynie orientacyjny charakter. Dokładna sekwencja i periodyzacja zdarzeń była w przypadku każdego miasta zależna od różnorodnych czynników, w tym wielu lokalnych, o unikalnym charakterze.

Jak już wykazywaliśmy powyżej, również autorzy prac o charakterze syntetycznym nie są w tym względzie jednomyślni. E. Kirsten, na przykład, widzi okres regresji jako trwający aż do końca X wieku, podczas gdy dla Ch. Bourasa faza powszechnego regresu kończy się u schyłku VIII wieku, a okres do końca X stulecia jest znacznie bardziej zindywidualizowany – jedne miasta wciąż *'walczą o przetrwanie'*, w przypadku innych daje się zauważyć powolny rozwój.

Tabela 4. Redukcja powierzchni niektórych wybranych miast[287]

Miasto	**Powierzchnia miasta późnoantycznego [ha]**	**Powierzchnia miasta wczesnośredniowiecznego [ha]**	**Zredukowana powierzchnia [jako % powierzchni miasta późnoantycznego]**
Ateny	380	27	7
Efez	529	133	25
Korynt	812	238	29
Milet	147	26	18
Priene	72	2	3
Pergamon VII wiek	25	8,5[288]	34
Pergamon XII wiek	25	3,4[289]	14
Sydon	71	29	41

[282] *Ibidem*, 502–3.

[283] Por. J. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001, za: P. van Minnen, *op. cit.*, 209.

[284] W. Müller-Wiener, *Von der Polis...*, *op. cit.*, 452.

[285] Por. C. Foss, *The Persians in Asia Minor and the end of the Antiquity*, Engl. Hist. Rev., 90 (1975), 72 i nn.

[286] Z około 3,5 miliona mieszkańców do około 2,6 miliona. Por. J.C. Russell, *The Population of Medieval Egypt, JARCE* V (1966), 71 i nn.

[287] Opracowanie autora na podstawie publikowanych planów.

[288] Wg K. Rheidt, *Die Stadtgrabung*: *Die Byzantinische Wohnstadt*, w: W. Radt (red.) *Altertümer von Pergamon*, Band XV, Berlin 1991, 237.

[289] *Ibidem*, 238.

Dalsza ewolucja tych miast nie przebiegała już, jak podkreśla to Ch. Bouras, równolegle i zależna była każdorazowo od lokalnych warunków ekonomicznych, socjalnych i politycznych. Zawsze jednak jej najbardziej spektakularnym efektem w pierwszym okresie (do końca X wieku) była redukcja liczby mieszkańców i oczywiście powierzchni miasta. W fazie regresji miasta zajmowały jedynie znikomy procent powierzchni otoczonej antycznymi fortyfikacjami – przeciętnie od kilku do około 25%[290]. Tabela 4 obrazuje redukcję powierzchni niektórych wybranych miast Bizancjum.

Dane te należy jednak traktować z pewną ostrożnością. Odnoszą się one, za wyjątkiem Abû Mînâ, do powierzchni otoczonej murami miejskimi. Na zewnątrz tych umocnień pozostały, bądź też z biegiem lat powstawały, liczne osiedla i osady „satelickie". Przedstawiona w tej tabeli skala redukcji powierzchni miast, z racji różnorodnych lokalnych przyczyn, nie zawsze jest proporcjonalna do redukcji liczby mieszkańców i nie zawsze będzie proporcjonalnie odzwierciedlać upadek tych miast w sensie ekonomicznym i politycznym. Na ten istotny fakt zwraca uwagę w swoim polemicznym artykule B. Ward-Perkins[291]. Stawia on nawet interesującą hipotezę, iż w VII wieku bizantyjski Wschód przyjął być może zupełnie inną koncepcję obrony i fortyfikowania, niż dotychczasowa *rzymska*, zachodnia tradycja. W miejsce ekstensywnych fortyfikacji obejmujących swoim zasięgiem również tereny w danym momencie niezamieszkałe (często w ruinach), fortyfikuje się – na miarę posiadanych środków finansowych i możliwości organizacyjnych – jedynie ścisłe centrum dawnego miasta, pozostawiając na zewnątrz tereny słabiej zaludnione i luźne zespoły zabudowy. Bizantyjski Wschód tworzy w ten sposób silne punkty oporu, gdzie mieszkańcy okolicznych, nie ufortyfikowanych osad, mogą szukać schronienia. Konkluzje B. Ward-Perkins, iż miarą efektywności takiej taktyki może być fakt, że Zachód padł pod ciosami barbarzyńców już w V stuleciu, podczas gdy Wschód pomimo utraty afrykańskich i wschodnich prowincji opierał się inwazjom perskim i arabskim znacznie dłużej[292], wydają się jednak zbytnim uproszczeniem pomijającym całość kontekstu historycznego.

Z oczywistych przyczyn ta skomplikowana i będąca przedmiotem licznych sporów tematyka, nie może być w całości omówiona w tym miejscu. Pewne tło, a w wielu przypadkach jednocześnie i analogię dla wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ stanowić jednak może archeologiczne i architektoniczne świadectwo historii tzw. *Dwudziestu Miast Azji*. Termin ten pochodzi z pracy Konstantyna Porfirogenety (913–959) *De Thematibus* gdzie autor umieszcza następującą listę:

...dwadzieścia miast znajduje się w Azji:

1. Efez
2. Smyrna
3. Sardes
4. Milet
5. Priene
6. Kolofon
7. Thyteira
8. Pergamon
9. Magnezja
10. Tralles
11. Hierapolis
12. Colossea... gdzie znajduje się sławny kościół Św. Michała Archanioła
13. Leodikeja
14. Nyssa
15. Stratonikeja
16. Alabanda
17. Alinda
18. Myrina
19. Teos
20. Lebedus...[293]

Lista obejmuje praktycznie wyłącznie miasta trackiego *theme* i wymienia także 21 miasto – *Philadelphia*, ale według współczesnego stanu wiedzy jest to późniejszy dopisek[294]. Pozostawiając na boku kwestionowaną wiarygodność samego przekazu historycznego Porfirogenety[295], uznać jednak należy, iż wymienione miasta musiały być w czasach tegoż imperatora – a więc osoby stosunkowo dobrze poinformowanej o wszystkich aspektach życia prowincji, powszechnie znane i odgrywać istotną, jeśli nie dominującą rolę w Tracji. Mogą więc one służyć jako model przemian, jakie zachodziły w interesującym nas okresie od inwazji perskiej z początku VI wieku po wiek XII. Analizując historię niektórych z *Dwudziestu Miast*, reprezentatywnych jak się autorowi wydaje dla zjawisk zachodzących w Abû Mînâ, bazować będziemy w ślad za C. Fossem[296] na źródłach archeologicznych i to pomimo sygnalizowanych na początku tego rozdziału wątpliwości co do ich pełnej wiarygodności i reprezentatywności. Dyskutowana na następnych stronach tej pracy problematyka, służyć ma bowiem jako materiał porównawczy dla wyników badań nad wczesnośredniowiecznym osiedlem w Abû Mînâ, gdzie dysponujemy praktycznie wyłącznie wynikami prac

[290] Korynt i Sydon można uważać za wyjątki ze względu na ich szczególne w tym czasie znaczenie.

[291] Por. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, 148.

[292] *Ibidem*, 148.

[293] Constantine Porphyrogenitus, *De Thematibus*, ed. Pertusi, Vatican 1952, 68, cytat w tłumaczeniu autora za: C. Foss, *Archaeology and the „Twenty Cities" of Byzantine Asia*, *DOP 81* (1977), 471.

[294] Por. C. Foss, *Archaeology...*, *op. cit.*, 471.

[295] Por. A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324–1453*, vol.I, Madison 1961, 226.

[296] Por. C. Foss, *Archaeology...*, *op. cit.*

archeologicznych. Jednocześnie starać się będziemy nawiązywać i do źródeł pisanych – z konieczności jednak, za pośrednictwem innych autorów. Tam, gdzie dla zobrazowania zachodzących przemian będzie to niezbędne, omówione zostaną także wcześniejsze fazy rozwoju poszczególnych miast. W wielu przypadkach odwoływać się także będziemy do szczegółowych znalezisk, które będą miały swoje analogie w przypadku Abû Mînâ.

Wybrane jako materiał porównawczy miasta to, według kolejności opisu, Efez, Sardis, Milet, Priene i Pergamon.

Efez[297]

Efez zawsze, zarówno w okresie klasycznym jak i późnego antyku, należał do największych metropolii Azji Mniejszej. Odgrywał także istotną rolę w świecie wczesnego chrześcijaństwa. Tutaj znajdowała się siedziba prokonsula Azji – ważne centrum administracyjne, finansowe i handlowe. Tutaj także, w katedrze pod wezwaniem NM Panny, odbyły się sobory w 431 i 449 roku.

Efez był także ważnym celem rodzącego się ruchu pielgrzymkowego. Dwa miejsca szczególnie przyciągały pielgrzymów. Najważniejszym był oczywiście grób św. Jana Ewangelisty położony na izolowanym wzgórzu poza miastem, w bliskim sąsiedztwie ruin świątyni Artemidy – niegdyś jednego z cudów antycznego świata. Już w czasach Konstantyna powstała w sąsiedztwie grobu niewielka świątynia. W początkach V wieku istnieje już na tym miejscu bardziej okazała bazylika, a wreszcie, jako fundacja Justyniana, pojawia się wspaniała bazylika kopułowa na planie krzyża. Miejsce kultu stało się z czasem zalążkiem nowego centrum osadnictwa, a akwedukt doprowadzający wodę na wzgórze przyspieszył ten proces. Drugim miejscem pielgrzymek, sławnym w okresie wczesnego chrześcijaństwa, była położona na wzgórzu po wschodniej stronie miasta grota Siedmiu Śpiących, która w V wieku stała się przedmiotem adoracji wiernych. W bezpośrednim sąsiedztwie powstaje kaplica i szereg obiektów związanych z kultem zmarłych. Efez był także ważnym centrum kultury. Stąd wywodziły się takie osobistości ówczesnego świata jak filozof Maksimus i biskup Hypatius.

W początkach VII wieku miasto zajmowało taki sam obszar jak za czasów rzymskich. Większość budynków publicznych, pochodzących jeszcze z poprzednich epok, utrzymywano w należytym stanie, a znaczną liczbę wybudowano od podstaw. Mimo że do wznoszenia nowych budowli używano często materiału rozbiórkowego, jakość powstających budowli nie ustępowała tym z epok poprzednich.

Sytuacja zmieniła się raptownie w drugim dziesięcioleciu VII wieku. Około roku 614[298] miasto zostało splądrowane i zniszczone przez armię perską i nigdy już nie odzyskało dawnej świetności. Kompletnie zrujnowane – agora, *embolos* wraz z przyległymi blokami zabudowy, górna agora i reprezentacyjne dzielnice rezydencyjne nigdy nie zostały odbudowane.

Następne stulecia przynoszą drastyczną redukcję powierzchni miasta. Nowe mury miejskie zbudowane w VII i VIII wieku – okresie ciągłego zagrożenia atakami perskimi i arabskimi, obejmują zaledwie połowę (północną część) antycznego miasta. Wewnątrz murów miejskich następują także drastyczne zmiany. Dzielnica portowa wraz z Łaźniami Konstancjusza zostaje intensywnie zabudowana prymitywnymi budynkami mieszkalnymi, w większości kleconymi z materiału rozbiórkowego. Wkraczają one aż na teren dawnej *Arcadiane* – wspaniałej późnoantycznej, wyłożonej marmurem szerokiej ulicy kolumnowej, rozciągającej się na przestrzeni pół kilometra pomiędzy portem a teatrem. Sam teatr zostaje także zabudowany domami mieszkalnymi, a jego część przekształcono w obronny bastion.

Destrukcji i dewastacji ulega również system akweduktów – odtąd egzystencja poszczególnych zespołów zabudowy mieszkalnej zależeć będzie w znacznej mierze od zapasów wody gromadzonych w cysternach. Miasto nie traci jednak całkowicie na znaczeniu. Według Konstantyna Porfirogenety, w VIII–X wieku Efez jest ciągle ważnym centrum handlowo-administracyjnym, stolicą *theme* Tracji i ważną pomocniczą bazą wojskową i morską dla morskiego *theme* Samos[299]. Według Teofanesa, jeszcze w końcu VIII wieku, lokalne targi przynosiły ciągle niebagatelny roczny dochód[300].

Jedną z niewielu znaczących budowli wzniesionych w obrębie nowych murów miejskich jest kościół pod wezwaniem NM Panny wybudowany w miejscu znanej z V-wiecznych soborów bazyliki. Ceglaną, kopułową budowlę, o połowę niemal mniejszą od późnoantycznej, wzniesiono na planie krzyża prawdopodobnie w VIII wieku. Z czasem, najpewniej na przełomie X i XI stulecia, zastępuje ją jeszcze mniejsza bazylika filarowa która staje się także kościołem cmentarnym dla tej części miasta.

---

[297] Wyczerpującą bibliografię dotyczącą Efezu znajdzie czytelnik w: R.E. Oster, *A Bibliography of Ancient Ephesus*, *ATLA Bibliographical Series 19*, New York–London 1987, a dodatkowo najnowsze pozycje literatury dotyczące wczesnochrześcijańskiego Efezu w: R. Harreither, M. Huber, R. Pillinger, E. Renhart, *Bibliographie zu Spätantike und frühem Christentum in Österreich (mit einem Anhang zum christlichen Ephesos)*, *MiChA* 2 (1996), 89–93; MiChA 3 (1997), 77–81.

[298] Taką datę daje się ustalić na podstawie analizy znalezisk numizmatycznych.

[299] Por. Constantine Porphyrogenitus, *op. cit.*, 68, 81 nn.

[300] Por. C. Foss, *Archaeology...*, *op. cit.*, 475.

Na zewnątrz murów miejskich powstają także niewielkie, izolowane osiedla. Wraz ze zmniejszającą się rolą ciągle zamulanego portu, jedno z takich pozamiejskich skupisk – wzgórze Aya Suluk, zyskuje na znaczeniu. Centrum tej osady stanowił wspomniany już kościół św. Jana Ewangelisty, wokół którego ufortyfikowano silnie wydłużony w kierunku północ–południe obszar o powierzchni ok. 5,5 ha. Północną jego część (ok. 1,5 ha) zajmował Kastron – ufortyfikowana twierdza. Fortyfikacje wznoszono w typowej dla tego okresu technice *opus implecton*, gdzie część licową stanowiły *spolia*, często całe dekorowane bloki marmuru, a wnętrze konstrukcji wypełniano luźno spojonym gruzem, także pochodzącym z rozbiórki wcześniejszych budowli.

Obszar wewnątrz ufortyfikowanego terenu zabudowany był intensywnie budynkami mieszkalnymi, sklepami i warsztatami[301]. Z czasem Aya Suluk stało się ważnym, lokalnym centrum. Żywot Łazarza Stylity[302], który osiedlił się w pobliżu Efezu na zboczu Galesion, wymienia wielokrotnie Kastron jako miejsce, gdzie mnisi dokonywali niezbędnych zakupów i załatwiali swoje interesy. W X wieku Efez przedstawia więc, nie licząc mniejszych skupisk domostw, dwa wyraźnie wyodrębnione zespoły osadnicze: miasto portowe, które powstało na ruinach antycznego Efezu i ufortyfikowaną osadę Aya Suluk w głębi lądu, która stanowi centrum administracyjne i sakralne. Następne stulecia przynoszą, wraz z zamknięciem portu na skutek zamulenia, upadek osady portowej i dalszy rozwój Aya Suluk. Zabudowa mieszkaniowa przekracza tutaj linię fortyfikacji i powoli obejmuje całe wzgórze. W roku 1304 Aya Suluk jest ciągle jeszcze ważnym, lokalnym centrum, którego pozycja nie wydaje się zagrożona, nawet w obliczu przemian spowodowanych inwazją turecką.

Sardes[303]

Ze względu na swoje doskonałe położenie i naturalne zasoby Sardes odgrywało zawsze istotną rolę. W okresie późnego antyku było nie tylko stolicą administracyjną i eklezjastyczną[304] Lydii, ale i ważną bazą wojskową – założoną przez Dioklecjana, jedyną w zachodniej Azji Mniejszej, imperialną wytwórnią broni. Późnoantyczne Sardes znane także było z lokalnej szkoły filozoficznej. Na przełomie VI i VII wieku wielkość populacji przekraczała zapewne 20.000 mieszkańców[305].

Na początku VII wieku miasto rozciągało się na przestrzeniu niemal dwu kilometrów w kierunku wschód – zachód, wzdłuż drogi stanowiącej główny trakt komunikacyjny biegnący doliną Hermus. Wzdłuż tej osi usytuowane były główne budynki miasta. Wśród nich wyróżniał się zespół term i gimnazjonu. Późnoantyczne przebudowy zmieniły znacznie ich wygląd dodając trakt sklepów wzdłuż południowej elewacji[306] i zamieniając południową halę flankującą eksedrę gimnazjonu, na wielką i bogato dekorowaną synagogę – największą znaną nam w obrębie Diaspory[307]. Wśród budynków publicznych wyróżniała się także wspomniana już wytwórnia uzbrojenia i justyniańska bazylika. Po wschodniej stronie miasta uwagę zwracały rzymskie termy przebudowywane kilkakrotnie w okresie późnego antyku. Leżąca w południowej części, nad brzegiem Paktolusu świątynia Artemidy, była już w tym czasie zrujnowana i służyła jako lokalny kamieniołom.

Podobnie jak w przypadku Efezu, rozwój miasta przerwany został przez inwazję perską. W 616 roku armia Chosroesa II w znacznym stopniu zniszczyła miasto[308]. Szczególnie ucierpiała najbardziej reprezentatywna zachodnia dzielnica miasta, gdzie znajdowała się większość budowli publicznych. Dodatkowo, trzęsienie ziemi w VII wieku spowodowało osunięcie się zbocza akropolu i zniszczenie wielu budynków publicznych, w tym gimnazjonu. Udokumentowane archeologicznie warstwy spalenizny, popiołów i gruzów, oraz ewidentna przerwa w cyrkulacji monetarnej, nie tylko dobrze datują moment zniszczenia, ale również potwierdzają, iż na stosunkowo długi czas Sardes przestało funkcjonować jako skupisko miejskie.

Pierwsze zakrojone na szerszą skalę próby odbudowy Sardes, podjęto dopiero około roku 660 za panowania Konstansa II (641–668). Główny trakt komunikacyjny biegnący doliną Hermus został odbudowany na całej niemal długości. Co ciekawe, nie podjęto przy tym próby ratowania ocalałych fragmentów późnoantycznej ulicy kolumnowej, a zastąpiono ją nową, o takim samym przebiegu. Jako kamieniołom i źródło marmuru, z którego wypalano wapno niezbędne do wykonania podbudowy nowej ulicy, służył zespół gimnazjonu. Jeden z pieców do wypalania

[301] Por. C. Foss, *Ephesus after Antiquity, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.

[302] Por. *Acta Sanctorum*, Antwerp 1634, Nov. III. 508–88

[303] Wyczerpująca monografia i bibliografia Sardes w interesującym nas okresie zawarta jest w pracy: C. Foos, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge Mass. 1976. Skrótowe kompendium aktualnego stanu badań wraz z najnowszą bibliografią znajdzie czytelnik w pracy: C. Foss, J.A. Scott, *Sardis,* w: A.E. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the 7th through the 15th Century*, Dumbarton Oaks 2002, 615–22.

[304] Siedziba biskupstwa.

[305] Próby szacowania ludności Sardes na poziomie 60 000, a nawet 100 000 uważane są za nierealistyczne. Por. przypis 19 w: C. Foss, J. A. Scott, *Sardis*, *op. cit*., 617.

[306] Por. J. S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis,* Cambridge, Mass. 1990.

[307] Por. C. Foss, J.A. Scott, *Sardis*, *op. cit*., 615.

[308] Por. C. Foss, *The Destruction of Sardis in 616 and the Value of Evidence*, *JOBG* 24 (1975), 11–22.

wapna, usytuowano bezpośrednio w łaźni należącej do gimnazjonu[309]. Imponujących rozmiarów piec o średnicy 4,85 metra wykonany został z palonej cegły bezpośrednio na mozaikowych posadzkach łaźni. U podstawy, po północnej stronie pieca znajdował się otwór, przez który dokładano do paleniska. Zły stan zachowania, zaledwie 40 cm powyżej poziomu posadowienia, uniemożliwił niestety ustalenie pozostałych szczegółów konstrukcyjnych.

Równolegle z odbudową głównego ciągu komunikacyjnego ufortyfikowano szczyt akropolu. Także tutaj mury wznoszono głównie z materiału pozyskanego z rozbiórki późnoantycznych budowli. Teren objęty fortyfikacjami był wystarczająco rozległy[310], aby pomieścić również niewielkie osiedle. Tak mocno ograniczone powierzchniowo Sardes nie pełni już funkcji stolicy regionu. Staje się zaledwie jednym z obronnych przyczółków trackiego *theme*, do którego należy teraz w ramach nowego podziału administracyjnego imperium. Pozostaje jednak ciągle siedzibą biskupstwa.

W 716 roku miasto pada ofiarą najazdu arabskiego. Źródła archeologiczne potwierdzają znaczne zniszczenia w twierdzy na szczycie akropolu i następującą bezpośrednio po nich przerwę w ciągłości osadniczej. Do spadku populacji przyczynić się też mogła plaga zarazy, która nawiedziła cesarstwo w połowie VIII wieku[311].

Niewiele wiadomo na temat następnych stu lat historii Sardes. W IX wieku rozpoczyna się, trwający do XI wieku, proces stopniowego odradzania się miasta. Ówczesne Sardes to przede wszystkim rozległa twierdza na szczycie akropolu. W jej obrębie znajduje się kaplica, cysterny i nieregularna, ciasno zorganizowana zabudowa mieszkalna. U podnóża twierdzy, na terenie dawnego – późnoantycznego miasta, istnieją także luźno rozrzucone, nieufortyfikowane osiedla. Jedno, związane z lokalnym kamieniołomem, w który zmieniła się dawna świątynia Artemidy[312] w południowej części miasta, drugie, w rejonie starej bazyliki nad Paktolusem i trzecie, na terenie dawnych rzymskich term we wschodniej części miasta. Według badaczy osiedla wydają się być samowystarczalne – posiadają własne zasoby wody i produkują na własny użytek wystarczającą ilość podstawowych produktów. Rozwija się także lokalna produkcja rzemieślnicza: garncarstwo, kowalstwo oraz wyrób szkła.

Brak jednak w tym okresie śladów aktywności budowlanej na większą skalę. Budynki publiczne obracają się z wolna w ruinę lub pełnią funkcję zgoła odmienną od pierwotnej. W ruinach gimnazjonu ciągle jeszcze pracują wapienniki, w których wypala się na wapno marmurowy detal architektoniczny[313]. W tym samym rejonie powstają także piece garncarskie, prawdopodobnie związane z produkcją glazurowanej ceramiki[314].

W kolejnych stuleciach Sardes egzystuje zasadniczo w niezmienionej formie. Dopiero w okresie względnej prosperity imperium pod rządami Laskarisa, odnajdujemy ślady pierwszej poważniejszej od czasów Justyniana aktywności budowlanej, w postaci pięciokopułowego, ceglanego kościoła wzniesionego nad Paktolusem[315].

Milet[316]

Milet, choć nigdy nie był siedzibą władz prowincji lub przynajmniej biskupstwa, w okresie późnego antyku cieszył się względnym dobrobytem. Na początku VII wieku miasto zajmowało zasadniczo ten sam obszar jaki przewidywał hippodamejski plan i posiadało wystarczające zasoby, aby nie tylko utrzymywać we względnym porządku publiczne budowle antyku, ale nawet prowadzić na skromną skalę własną działalność budowlaną. Jeszcze za czasów tetrarchii powstała na głównym placu wielka bazylika wraz z wiodącym do niej propylonem. W tym samym okresie przywrócono także świetność sławnej potrójnej bramie prowadzącej na południowy rynek[317], a także teatrowi i stadionowi.

W IV wieku przeprowadzono w Milecie wielkie prace irygacyjne mające przeciwdziałać ustawicznemu zamulaniu portu przez Meander oraz zrekonstruowano Łaźnie Faustyny[318]. Na początku VI wieku ponownie rekonstruuje się także bramę prowadzącą na południowy rynek. W tym samym okresie, na głównym placu miasta, w miejsce świeckiej bazyliki powstaje bogato dekorowany kościół w układzie bazylikowym wraz z baptysterium[319]. Wśród omawianych tutaj dwudziestu miast Azji Mniejszej, jest to ostatnia wielka inwestycja budowlana poprzedzająca okres inwazji perskiej i następujących niemal bezpośrednio po niej najazdów arabskich[320]. W ich przededniu miasto ciągle wprawdzie zajmuje niemal tę samą powierzchnię jak za czasów klasycznych, ale jego charakterystyczny, hippodamejski plan jest coraz bardziej nieczytelny. Szczególnie jest to widoczne w północnych

[309] Por. C.H. Greenewalt, jr., *The Fiftinth Campaign at Sardis (1972)*, *BASOR* 211 (1973), 27–28, fig. 9.

[310] Jedna z największych fortec w tym regionie imperium.

[311] Por. C. Foss, J.A. Scott, *Sardis*, *op. cit.*, 618.

[312] Cela świątyni została w tym czasie zamieniona na cysternę.

[313] Por. C. Foos, *Byzantine...*, *op. cit.*, 70–6.

[314] *Ibidem*.

[315] Por. C. Foos, *Byzantine...*, *op. cit.*, 82–4.

[316] Por. syntetyczna monografia Miletu, G. Kleiner, *Die Ruinen von Miletus*, Berlin 1968, gdzie znajdują się także odwołania do poszczególnych raportów wykopaliskowych.

[317] Por. H. Knackfuss, *Milet 1,7: Der Südmarkt*, Berlin 1924, 151.

[318] Por. A. von Gerkan, F. Krischen, *Milet 1,9: Thermen und Palästen*, Berlin 1928, 92–94, 164–6.

[319] Por. G. Kleiner i inni, *Milet 1972*, *IstMitt* 23–24 (1973–1974), 131–7.

[320] Por. C. Foss, *Archaeology...*, *op. cit.*, 478.

i zachodnich dzielnicach, gdzie prymitywne domostwa zabudowują ulice, portyki i powoli wypełniają wszystkie, dotąd ogólnodostępne, niezabudowane obszary miasta.

Chronologia zdarzeń w następnych stuleciach, istotnych dla radykalnych transformacji późnoantycznego miasta, nie jest do końca pewna. Nie ma natomiast wątpliwości, co do charakteru samych przemian. Powierzchnia miasta uległa w tym czasie drastycznej redukcji do około jednej czwartej dawnego obszaru. Nowe mury miejskie objęły jedynie centralną część miasta oraz *kastron* zbudowany na terenie teatru[321]. Powstały one zapewne w tym samym czasie, co datowany na VII wiek *kastron*[322], w obrębie którego wyrosło z czasem niezależne osiedle z domami usytuowanymi na dawnej widowni oraz kościołem i cysterną w obrębie *orchestry*. Nie jest jednak wykluczone, że już w IX wieku Milet był praktycznie zredukowany do tego właśnie osiedla. Taka sytuacja miała bez wątpienia miejsce po trzęsieniach ziemi w X i XI wieku i w rezultacie ówczesny Milet składał się, zgodnie z będącą ówcześnie w użyciu nazwą – *to kastron*, z obwarowanej cytadeli z osiedlem na miejscu antycznego teatru i szeregu rozproszonych, nie ufortyfikowanych[323] zabudowań w obrębie dawnego miasta.

Równolegle, w sąsiedztwie Miletu, wokół ufortyfikowanej dawnej świątyni Apollina w Didymie, powstało osobne osiedle. Już w połowie VII wieku osada – Hieron była zupełnie niezależna od Miletu i stanowiła siedzibę biskupa. To nowe *polis* składało się z zamku i położonej u jego stóp osady[324]. Jedyną publiczną budowlą był kościół, a wielkość lokalnej społeczności mierzona dzisiejszymi kryteriami odpowiadała raczej parafii niż biskupstwu.

Priene[325]

Położone po drugiej stronie zatoki, niemal naprzeciwko Miletu, Priene znajdowało się w fazie regresu już od czasów późnohellenistycznych. W okresie późnego antyku zajmowało nie więcej niż połowę powierzchni pierwotnego miasta. Większość budowli publicznych stosunkowo wcześnie przestała pełnić swoją funkcję. Teatr stał się kamieniołomem, a częściowo zastał zabudowany domami mieszkalnymi skupionymi wokół kaplicy. Na gruzach gimnazjonu powstają bazylikowy kościół, łaźnie, sklepy i domy prywatne.

Osobny zespół osadniczy stanowił ufortyfikowany w VII wieku akropol. Prawdopodobnie tutaj koncentrowało się życie osady od połowy VII wieku do niemal końca wieku X. Dolne miasto, na skutek ciągłego zagrożenia najazdami arabskimi, wydaje się całkowicie opuszczone – tak przynajmniej sugerują analizy znalezisk numizmatycznych[326].

Ponowne osadnictwo na terenie dolnego miasta datuje się na koniec X wieku i trwa do wieku XIII, kiedy to Priene przeżywało krótki renesans jako stolica prowincji *Sabbas Asidenos* – tworu, który powstał po IV wyprawie krzyżowej. W tym czasie miasto, a właściwie już raczej tylko osada, składało się z zabudowy mieszkalnej wokół zamku zbudowanego na ruinach świątyni Zeusa, kilku kaplic wraz z cmentarzami, oraz wspomnianej już cytadeli na akropolu.

Pergamon[327]

Niemal do końca III wieku Pergamon kontynuował swój rozwój zapoczątkowany jeszcze w okresie, kiedy był stolicą hellenistycznego królestwa. W okresie hellenistycznym miasto obejmowało swoim zasięgiem ufortyfikowane wzgórze i jego południowe zbocze. W II wieku n.e. środek ciężkości miasta zaczął się przesuwać w kierunku równin zapewniających lepszy dostęp do zasobów wody i dogodniejszą lokalizację dla nowych budynków publicznych i rezydencji[328]. Atak Gotów położył kres czasom prosperity.

Dzielnice na południowym zboczu ufortyfikowanego wzgórza niemal zupełnie opustoszały (ryc. 23). Większość położonych tutaj budynków mieszkalnych rozebrano już około 270 roku, traktując je jako źródło budulca dla wznie-

---

321 Por. W. Müller-Wiener, *Das Theater-kastell von Milet*, *IstMitt* 17 (1967), 279–90.

322 Pierwotnie datowano je na czasy Justyniana sugerując się inskrypcją znalezioną przy bramie placu targowego, którą także ufortyfikowano dodając jej wieżę obronną. Według współczesnego stanu wiedzy inskrypcja dotyczy jednak samej bramy, a nie murów miejskich. Por. C. Foss, *Archeologia...*, *op. cit.*, 478.

323 Mury cytadeli restaurowano wielokrotnie, podczas gdy fortyfikacje obejmujące centrum dawnego miasta popadły z czasem w ruinę.

324 Por. L. Robert, *Didimes à l`époque byzantine*, Hellenica 11–12 (1960), 495–520.

325 Priene w okresie późnoantycznym, Por. Th. Wiegand, *Priene*, Berlin 1904, 477–85. Priene w okresie bizantyjskim, Por. W. Müller-Wiener, *Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien*, *IstMitt* 11 (1961), 81–9.

326 Por. K. Regling, *Münzen von Priene*, Berlin 1927, 186.

327 Podstawowe pozycje bibliograficzne dotyczące Pergamonu w interesującym nas okresie to: M. Klinkott, *Die Stadtmauern. Die byzantinischen Befestigungsanlagen*, Berlin 2001; W. Radt, *Die byzantinische Wohnstadt von Pergamon*. Diskussionen zur archäologischen Bauforschung 3 (1978); K. Rheidt, *Byzantinische Wohnhäuser des 11. bis 14. Jahrhunderts in Pergamon*, *DOP* 44 (1990); K. Rheidt, *Die Stadtgrabung...*, *op. cit.*; K. Rheidt, *Pergamon and the Byzantine Millennium*, w: H. Koester (red.), *Pergamon, Citadel of the Gods*, Harrisburg 1998; K. Rheidt, *The Urban Economy of Pergamon*, w: A.E. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks 2002, 623–9.

328 Por. K. Rheidt, *Die Stadtgrabun...*, *op. cit.*, 41 i nn.; U. Wulf, *Der Stadtplan von Pergamon*. *IstMitt* 44 (1994), 156 i nn.

Ryc. 23. Późnoantyczny i bizantyjski Pergamon (opracowanie – autor, na podstawie: K. Rheidt, *Die Stadtgrabung..., op. cit.*, mapa topograficzna na wkładce)

sienia pierścienia fortyfikacji mających chronić miasto przed atakiem Gotów[329]. W okresie późnego antyku miasto nie odgrywało istotnej politycznej, militarnej, czy handlowej roli, choć w IV wieku ciągle jeszcze funkcjonowało jako ważne centrum intelektualne.

W okresie późnorzymskim i wczesnobizantyjskim centrum Pergamonu leżało u stóp ufortyfikowanego wzgórza. Jednocześnie dzielnice rezydencyjne, które powstały w centrum miasta okresu rzymskiego (gdzie w okresie późniejszym wybudowano kościoły), rozrosły się w kierunku niziny[330]. Znaleziska archeologiczne z obszaru dolnego miasta wskazują na zasiedlenie tej części miasta co najmniej do VI wieku i jednocześnie na wielokrotne przebudowy[331]. Powierzchnia wczesnobizantyjskiego Pergamonu (wyłączając akropol) dochodziła do 230 ha, a liczba mieszkańców musiała przekraczać 35 000[332].

Już w IV i V wieku, dwa wspaniałe bizantyjskie kościoły stanowiły charakterystyczne punkty w panoramie miasta. Jeden z nich – obszerną bazylikę z dwukondygnacyjnymi nawami bocznymi – wbudowano w leżącą na równinie dawną świątynię Serapisa. Drugim była bazylika wzniesiona na hellenistycznej dolnej agorze.

W tym okresie akropol tracił powoli swoje znaczenie. Zrujnowane jeszcze w III wieku dzielnice na południowym zboczu ufortyfikowanego wzgórza niemal zupełnie opustoszały. Pomimo tego w VI wieku[333] ekonomiczny potencjał Pergamonu był jeszcze wystarczający, aby wznieść potężne umocnienia w poprzek południowego zbocza całego wzgórza pozostawiając rozległe dzielnice leżące poniżej poza ich obwodem. W ten sposób akropol i południowe tarasy zbocza stały się bezpiecznym schronieniem dla dużej części lokalnej populacji. Tutaj koncentrowało się życie miasta i główna aktywność budowlana. Wiele z wcześniejszych budynków publicznych zostało zamienionych na budynki mieszkalne, na ruinach innych powstawała nowa zabudowa, często nie związana z pierwotnym rozplanowaniem. Większość portyków i placów zachowała jednak swój charakter.

Ten powolny rozwój zakłócony został najpierw przez inwazję perską, a następnie dwukrotnie przez ataki Arabów. Miasto zostało zdobyte w 663 roku i ponownie w roku 716. W rezultacie wielkość populacji Pergamonu spada dramatycznie. Nie ufortyfikowana, położona na równinie część Pergamonu była najbardziej narażona na nadciągające ze wschodu ataki i z tego powodu została stopniowo opuszczona przez mieszkańców. Znaleziska numizmatyczne[334] wskazują, iż w latach siedemdziesiątych VII wieku, otoczony wczesnobizantyjskimi fortyfikacjami akropol był ponownie zasiedlony. Służył jako tymczasowe schronienie dla mieszkańców dolnego miasta, a być może także jako baza militarna. Na początku VIII wieku, wielkość lokalnej populacji zmniejszyła się jednak do tego stopnia, że nawet zredukowany obwód warowny nie mógł być efektywnie broniony. W roku 716 Maslama ibn Abd al-Malik zdobywa miasto wraz z *kastronem* i urządza tu swoje leże zimowe[335].

Aż do pierwszej połowy XI wieku miasto było opuszczone przez mieszkańców, choć wydaje się, iż pod koniec IX wieku i w ciągu wieku X na ufortyfikowanym wzgórzu stacjonowała jednostka wojskowa. Nie stwierdzono śladów poważniejszej aktywności budowlanej w tym okresie. Pierwsze archeologiczne świadectwa ponownego osadnictwa pochodzą z ostatniej ćwierci XI wieku.

W połowie X wieku ogólny obraz miasta nie przedstawiał się imponująco. Większą część wzgórza zajmowały domy mieszkalne wzniesione niemal wyłącznie z wtórnie użytego materiału pochodzącego z wcześniejszych budowli, spojonego często ziemią[336], a w nielicznych przypadkach słabej jakości zaprawą. Wśród tej zabudowy mieszkalnej zlokalizowanych jest kilka pieców wapiennych – bez wątpienia przepalających na wapno bloki wapienia wydobyte z antycznych ruin.

Na terenie dolnego miasta, w miejscu dawnego gimnazjonu funkcjonuje odrębne osiedle *extra muros*, a na miejscu późnoantycznej bazyliki powstaje niewielki kościół.

Dopiero w połowie XII wieku miasto wkroczyło w okres bardziej dynamicznego rozwoju. Za panowania Manuela I Kommnenesa (1143–80), po raz pierwszy po długotrwałej przerwie, Pergamon odzyskuje dominującą pozycję w regionie, a ufortyfikowany akropol staje się stolicą nowozorganizowanej *theme* Neokastra. Manuel umacnia przy tym fortyfikacje Pergamonu[337]. Ceramika i znaleziska numizmatyczne dowodzą, iż w obrębie górnego zamku powstaje nowe osiedle. W jego centrum, na ruinach dawnej świątyni Ateny, wzniesiono kościół, który wkrótce otrzymał status metropolitalny[338].

W następnych stuleciach nowe osiedle rozwijało się dynamicznie i około połowy XIII wieku zajmowało niemal całe południowe zbocze wzgórza. Liczba mieszkańców tego małego rolniczego osiedla może być zrekonstruowana

[329] Por. K. Rheidt, *The Urban...*, *op. cit.*, 623.

[330] U. Wulf, *Der Stadtplan von Pergamon*. IstMitt 44 (1994), 160 i nn.

[331] K. Rheidt, *The Urban...*, *op. cit.*, 624.

[332] K. Rheidt, *Die Stadtgrabung...*, *op. cit.*, 237.

[333] Por. K. Rheidt, *The Urban...*, *op. cit.*, 624. Inni badacze sugerują, iż wzniesienie tych murów nastąpiło nie wcześniej niż w VII wieku. Por. M. Klinkott, *op. cit.*, 19 i nn.

[334] Por. C. Morrisson, *Die byzantinischen Münzen*. Pergamenische Forschungen 8 (1993), 10 i nn.

[335] Por. H. Gelzer, *Pergamon unter Byzantinern und Osmanen*, Berlin 1903, 49 i nn.

[336] Tzw. „sucha murarka".

[337] Por. K. Rheidt, *Chliara: Ein Beitrag zur spätbyzantinischen Topographie der pergamenischen Landschaft*, IstMitt 36 (1986), 225 i nn.

[338] Por. K. Rheidt, *The Urban...*, *op. cit.*, 625.

na podstawie gęstości zabudowy i liczby budynków odkrytych do dnia dzisiejszego. Grupy budynków tworzyły mniej lub bardziej izolowane kompleksy, oddzielone od siebie pustymi przestrzeniami. Szacuje się, że poszczególne domostwa mogło zamieszkiwać do 8 mieszkańców, co przy około 300 domostwach daje nam maksymalną liczbę 2400 mieszkańców zaludniających Pergamon w tamtym okresie[339].

Za czasów panowania Michała VIII Paleologa (1261–1282), izolowane od siebie fragmenty osiedla zlały się w jeden organizm pokrywający intensywną zabudową południowy skłon wzgórza. Dodatkowo, niewielkie wiejskie osiedla pojawiły się w ciągle jeszcze dobrze zachowanych ruinach dolnego miasta. Pomimo iż ta część osiedla nie była wystarczająco chroniona przez stare mury miejskie, pochodzące jeszcze z czasów rzymskich, budowę nowych murów rozpoczęto nie wcześnie,j niż za panowania Andronika II (1282–1328). Te fortyfikacje, wzmocnione potężnymi wieżami obronnymi, miały otoczyć całe miasto. Ich budowy nigdy jednak nie ukończono[340]. Jak można wnioskować ze znacznego wzrostu znalezisk numizmatycznych pochodzących z tego okresu, lokalna populacja cieszyła się bez wątpienia wsparciem finansowym ze strony władzy centralnej. Trzęsienie ziemi w 1296 roku nie wywarło negatywnego wpływu na dalszy rozwój miasta[341]. Dobrą sytuację ekonomiczną miasta zaświadczają liczne modernizacje istniejących, częściowo zrujnowanych budynków. Pojawiają się nowe kamienne posadzki i starannie wznoszone ceglane paleniska. Lokalna populacja musiała pod koniec XIII wieku sięgać 3000 mieszkańców[342].

Pomimo tego, miastu daleko było do standardów wyznaczonych przez klasyczny antyk. W połowie XIII wieku, odwiedzający Pergamon Teodor Laskaris, jest wstrząśnięty przepaścią, która dzieli rozmach i jakość ciągle jeszcze widocznych ruin antycznych budowli od współczesnej mu zabudowy. Tę ostatnią porównuje do mysich nor wydłubanych we wspaniałym domu[343].

W początkach XIV wieku, cała Azja Mniejsza, za wyjątkiem kilku najsilniej ufortyfikowanych miast, znajduje się już pod panowaniem tureckim. Jak zwykle w takich przypadkach, w obliczu zagrożenia okoliczna ludność rolnicza szukała schronienia za murami. Analogiczna sytuacja panuje w Pergamonie. Wzrastająca gwałtownie liczba mieszkańców szybko doprowadza do przeludnienia, głodu i epidemii wewnątrz murów miejskich. Aby sprostać rosnącym potrzebom mieszkaniowym, stosunkowo obszerne niegdyś domostwa dzielone są na coraz to mniejsze i mniejsze części. W tym czasie wielkość zaludnienia Pergamonu przekraczać musiała znacznie 4000 mieszkańców[344].

Nowe fortyfikacje wzniesione przez Andronika II nie zdołały jednak powstrzymać inwazji tureckiej. Około 1315 roku Pergamon zostaje zdobyty przez Turków. Górne miasto zostaje kompletnie opuszczone i popada w ruinę a w końcu XIV wieku całe wzgórze zostaje na zawsze opuszczone[345].

Ten przygnębiający nieco obraz bizantyjskich miast jaki możemy sobie wyrobić na podstawie dostępnej, cytowanej tutaj literatury złagodzić nieco wypada przytaczając opinię B. Ward-Perkinsa, który VII-wieczne fortyfikacje Aya Suluk pod Efezem, oraz obwarowania akropolu w Sardes i Pergamonie zalicza do najwspanialszych dzieł tego okresu nie mających sobie równych w zachodniej części dawnego imperium, ani pod względem sztuki budowlanej, ani pod względem estetycznym[346].

Nieco inaczej przebiegać musiały przemiany bizantyjskich miast, które w wyniku podbojów rozpoczętych w pierwszej połowie VII wieku, na trwale znalazły się pod panowaniem arabskim. W interesującym nas obszarze badań dotyczy to szczególnie terenu Syrii, Egiptu oraz Libii.

Mimo różnorodności lokalnych zjawisk i towarzyszących im dróg ewolucji można wskazać na tendencje, które zdają się być wspólne i typowe dla zmian zachodzących w tym okresie. Pogląd taki wyrażany jest przez wielu badaczy reprezentujących różnorodne dyscypliny naukowe i dochodzących do podobnych konkluzji na podstawie niezależnych źródeł. Do wniosków takich dochodzi także C. Foss we wspomnianym już studium[347], analizującym na gruncie archeologii tzw. *Listę Dwudziestu Miast Azji* skomponowaną przez Konstantyna VII Porfirogenetę (913–957). Podobne konkluzje znajdziemy także już we wczesnych pracach A.P. Každana[348]. Bazując na analizie zachowanych źródeł pisanych, a także numizmatów, do zbliżonych wniosków dochodzi także M. Hendy[349]. Oczywiście poszczególni badacze przykładają mniejszą lub większą wagę do poszczególnych tendencji, różnorodnie rozkładając akcenty i uwypuklając raz te, raz inne aspekty. Przedstawiając tę problematykę nie będziemy szeregować jej więc według stopnia ważności.

---

339 Por. K. Rheidt, *Die Stadtgrabung...*, *op. cit.*, 238 i nn.

340 Por. M. Klinkott, *op. cit.*, 87 i nn.

341 Por. K. Rheidt, *The Urban...*, *op. cit.*, 625.

342 *Ibidem*, 626.

343 Por. Theodore Lascaris, Epistula 80, wyd. N. Festa, Florence 1898, 107 i nn. Cytowanie podano za C. Foss, *Archaeology...*, *op. cit.*, 481.

344 Por. K. Rheidt, *The Urban...*, *op. cit.*, 626.

345 Por. K. Rheidt, *Die Stadtgrabung...*, *op. cit.*, 232 i nn.

346 Por. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, 148.

347 Por. C. Foss, *Archaeology...*, *op. cit.*, 470–86.

348 Por. А.П. Каждан, *Византийские города в VII–IX веках*, *Советская Археология*, 21 (1954), 164–83, a także А.П. Каждан, *Деревня и город в Византии IX–X вв*, Moskwa 1960.

349 M. Hendy, *Byzantium, 1081–1204: an Economic Reappraisal*, Transactions of the Royal Historical Society 20 (1970), 35–6.

Jedną z powszechnie uznawanych cech ewolucji miast bizantyjskich interesującego nas okresu jest brak jakichkolwiek śladów planowania w skali urbanistycznej. Rozwój przestrzenny oparty był jedynie o naturalne zasady „organicznego" wzrostu. Ch. Bouras wyraża nawet ten pogląd niezwykle dobitnie pisząc *...nie znajdziemy jednego nawet przykładu jakichkolwiek śladów planowania w skali całego miasta. Milczenie tekstów źródłowych na temat planowania miast bizantyjskich w pełni harmonizuje ze stanem faktycznym...*[350] Wydaje się jednak, co postaramy się dowieść w rozdziale poświęconym topografii oraz placowi targowemu w Abû Mînâ, że mimo braku zasad planowania w skali całego założenia, mogły istnieć w owym czasie pewne mechanizmy „planistyczne" działające w skali mniejszych fragmentów miasta czy osiedla. Sądząc z efektów takiego działania należy przypuszczać, że ich natura znacznie wykraczała poza (używając dzisiejszych terminów) generalne regulacje prawa budowlanego, których istnienie w tym okresie Ch. Bouras[351] dopuszcza, aczkolwiek poddaje w wątpliwość występowanie ich na prowincji,

Do takich regulacji można zaliczyć, ponownie posługując się dzisiejszą terminologią, ustanawianie stref ochronnych wokół szczególnie uciążliwych budynków. W pewnym stopniu, dzisiejsze pojęcie stref ochronnych nie było całkiem obce urbanistyce bizantyjskiej. Traktat prawny z 912 roku[352], oraz traktat Juliana z Askalonu[353] wymieniają zasady, którym należy podporządkować lokalizację obiektów, szczególnie tych uciążliwych ze względu na emisję dymu lub nieprzyjemnych zapachów, bądź niebezpieczeństwo ognia. I tak na przykład, posługując się współczesnymi miarami, serowarzy musieli lokować swoje budynki minimum 655 metrów od granic miasta lub osiedla. Wapienniki mogły być lokowane nie bliżej niż około 47 metrów od najbliższych zabudowań mieszkalnych, a piece do wypału gipsu około 11 metrów. Piece garncarskie, które w tamtym regionie ze względów klimatycznych funkcjonowały głównie w lecie, musiały zachować minimalną odległość 14 metrów do zabudowań mieszkalnych. Strefowaniu podlegały też farbiarnie i funkcjonujące głównie w nocy piekarnie (ok. 3 metry), a także kuźnie i tłocznie oleju (ok. 1,5 metra)[354]. Nawiasem mówiąc, podobne zasady strefowania obowiązywały także w prawodawstwie rabinicznym – przynajmniej w V–VI wieku. Wszelkie uciążliwe instalacje (piece, gołębniki, klepiska do młócki zboża, itp.) musiały być lokowane w określonej odległości od budynków mieszkalnych[355].

Tkanka urbanistyczna wczesnośredniowiecznych miast bizantyjskich nie posiadała jednak specyficznie zdefiniowanej formy, charakterystycznej jeszcze dla późnego antyku. Była raczej końcowym efektem długotrwałego procesu inicjowanych najczęściej *ad hoc* zmian, przekształceń i przebudów – działań, które były natychmiastową, „organiczną" odpowiedzią na szybko zmieniające się lokalne warunki społeczne, gospodarcze i polityczne.

Tego typu formy aktywności budowlanej chętnie wykorzystywały oczywiście istniejące relikty zabudowy antycznej – tam gdzie było to jeszcze możliwe – poprzez ich włączenie do nowopowstających budowli, lub traktując antyczne ruiny jako poręczne źródło taniego materiału budowlanego.

Pomimo spadku liczby mieszkańców, redukcja powierzchni miast miała także dodatkowy efekt w postaci wzrostu gęstości zabudowy, a chaotyczny charakter „dzikiej" działalności budowlanej potęgował jeszcze to zjawisko. Proces ten rozpoczyna się prawdopodobnie znacznie wcześniej i daje się zaobserwować już w IV wieku[356]. Wydaje się, że właśnie w ten sposób można interpretować zapisy w *Kodeksie Teodozjańskim* zabraniających tego typu praktyk. Skoro bowiem istniały zakazy i kary, musiało istnieć i samo „przestępstwo". Nie były one zapewne obce i na terenie Egiptu, a może nawet były bardziej dla niego charakterystyczne – zgodnie z reputacją Egiptu jako prowincji *...insciam legum...*[357] Ten często powtarzany pogląd nie znajduje jednak pełnego uzasadnienia w świetle najnowszych badań – przynajmniej jeśli chodzi o okres władzy bizantyjskiej[358].

Wśród regulacji znanych z *Kodeksu Teodozjańskiego* i w większości powtórzonych w *Kodeksie Justyniana*, można tutaj wymienić tylko te najbardziej typowe. Już z 326 roku pochodzi zapis nakazujący zburzenie wszystkich budynków powstałych wokół państwowych spichlerzy i magazynów w niezabudowanej strefie, która miała je chronić przed pożarem[359]. Taki sam rozkaz przywrócenia wolnych przestrzeni wokół spichlerzy został powtórzony w roku 398[360]. Tendencje do „dzikiej zabudowy"

---

[350] Ch. Bouras, *City and Village...*, *op. cit.*, 638, tłumaczenie autor.

[351] Ibidem.

[352] Por. J. Koder (red.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, *CFHB* 33 (1991).

[353] Por. C. Saliou, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon, VIe siècle*, TM, Monographies 8 (1996), 58–60.

[354] Za M. Mundel Mango, *The Commercial Map of Constantinople*, *DOP* 54 (2000), 191.

[355] Za Y. Hirschfeld, *Farms and Villages in Byzantine Palestine*, *DOP* 51 (1997), 64–5.

[356] Podobną opinię, choć przytaczając nieco inne argumenty reprezentuje także B. Ward-Perkins. Por. B. Ward-Perkins, *op. cit.*, 148 i nn.

[357] Termin pochodzi z tytułu rozdziału pracy Tacyta opisującego Egipt w swoich *Historie* jako m.in. prowincję *...niedostępną... nie respektującą norm prawnych i nie mającą doświadczonych urzędników...* Por. Tacitus, *Histories*, Księga 1, Rozdział 11.

[358] Por. J. Beaucamp, *Byzantine Egypt and imperial law,* w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 271–87.

[359] *CT* 15.1.4.

[360] *CT* 15.1.38.

musiały być więc permanentne. Powszechność takich praktyk na terenie Egiptu, oraz pewnego rodzaju bezsilność władzy centralnej, która decyduje się nawet usankcjonować prawnie taką samowolę, ilustruje zapis z roku 362[361]. Cesarz Julian zwraca się do prefekta Egiptu, aby ten wobec nagminności zjawiska, zagwarantował mieszkańcom, którzy zbudowali już swoje domy nad stanowiącymi publiczną własność miejskimi portykami, prawo do ich niezakłóconego użytkowania. Jest to być może jedyny przypadek, kiedy władza cesarska „legalizuje" samowolę mieszkańców. Stoi on nawet w pewnej sprzeczności z innymi przepisami. Z roku 383[362] pochodzi rozkaz wydany prokonsulowi Orientu nakazujący zburzenie we wszystkich miastach wszelkich prywatnych budynków wzniesionych na forum lub w obrębie jakiejkolwiek innej przestrzeni publicznej. Analogiczne zapisy, odnoszące się tym razem do ulic i portyków zaanektowanych przez prywatne budynki, znajdujemy w roku 398[363] oraz ponownie w odniesieniu do jakichkolwiek przestrzeni publicznych w roku 409[364]. Podobny problem pojawia się także w regulacji z roku 406[365], nakazującej zburzenie wszystkich prywatnych budynków stykających się z budowlami publicznymi. Jednocześnie wprowadza się przepis nakazujący dla przyszłych budynków prywatnych zachowanie minimum 15 stóp (ok. 5 metrów) niezabudowanej przestrzeni pomiędzy nimi, a budowlami publicznymi. Ten sam zapis nakazuje także usunąć z portyków wszelkie drewniane podziały i przepierzenia.

Listę tę można uzupełnić także licznymi V-wiecznymi regulacjami prawnymi z Konstantynopola, gdzie trwała ustawiczna walka pomiędzy władzami a sprzedawcami ustawiającymi prowizoryczne kramy w portykach miejskich[366]. Z podobnymi, zapewne nie odosobnionymi, problemami borykały się także w końcu V wieku władze Edessy[367].

Jak więc widać z przytoczonych powyżej przykładów, naturalna tendencja do wykorzystania dla celów prywatnych każdego dostępnego skrawka przestrzeni miejskiej, istniała już znacznie wcześniej, niż opisywany tutaj kryzys *czarnych stuleci*. Silna władza centralna starała się jednak przeciwdziałać tym negatywnym zjawiskom. Nasiliły się one zdecydowanie wraz z osłabieniem władzy centralnej oraz siły ekonomicznej i politycznej miast w połowie VII wieku.

Te negatywne z punktu widzenia klasycznej (antycznej) tradycji zjawiska, legły jednak u podstaw istotnych zmian w topografii urządzeń handlowych we wczesnośredniowiecznych miastach wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. W miastach pozostających pod wpływami arabskimi, w miejsce *embolos* pojawia się nowa forma organizacji urządzeń handlowych – *sūq*. Już w 1934 roku Jean Sauvaget sformułował hipotezę, według której prowizoryczne kramy ustawiane początkowo w portykach, a następnie i na samej jezdni, dały początek bardziej trwałym budowlom. Doprowadziły one w efekcie do przeobrażeń szerokich antycznych ulic kolumnowych w wąskie, równoległe uliczki handlowe tworząc charakterystyczny dla Orientu model bazaru – *sūq*[368]. Ta hipoteza uzyskała z czasem pełne potwierdzenie w licznych badaniach terenowych, w tym między innymi w pracach polskich badaczy w Palmyrze[369] i Gerasie (Jerash)[370]. Jednocześnie okazało się, iż cały proces rozpoczął się, nie jak przypuszczał Sauvaget w X wieku, ale, na co też zwracaliśmy już uwagę w tym rozdziale, znacznie wcześniej, jeszcze przed arabskimi podbojami w pierwszej połowie VII wieku. Pogląd taki reprezentuje między innymi Hugh Kennedy[371]. W cytowanym tutaj artykule formułuje on interesujący pogląd, iż transformacja antycznej ulicy portykowej w *sūq* była przejawem znacznie szerszego procesu przemiany klasycznego, regularnie rozplanowanego miasta, w być może nieco chaotyczne, ale w jego opinii bardziej dynamiczne miasto wczesnośredniowieczne. Koncentracja sklepów i warsztatów w obrębie *sūqu* w centrum miasta[372] odpowiadała właśnie potrzebom dynamizującej się wymiany handlowej[373].

Należy jednak zaznaczyć, co podkreślają inni badacze, że istniał równolegle nurt przeciwny. Był on widoczny zarówno w świecie cywilizacji islamu z jego regularnie rozplanowanymi miastami opartymi na rygorystycznie przestrzeganych pomysłach planistycznych – że wymienię tu tylko takie miasta jak Mshatta, Qasr al-Hayr al-Sharqi czy 'Anjar[374] – jak i w kręgu kultury bizantyjskiej[375].

---

361 *CT* 15.1.9; *CJ* 8.11.3–4

362 *CT* 15.1.22; *CJ* 8.11.6

363 *CT* 15.1.39; *CJ* 8.11.14

364 *CT* 15.1.47; *CJ* 8.11.17

365 *CT* 15.1.46; *CJ* 8.10.9

366 Por. E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e–7e siècles*, Paris 1977, 59–61.

367 Por. D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, München 1969, 45.

368 Por. J. Sauvaget, *Le plan de Laodicée-sur-Mer,* Bulletin d'études orientales, 4 (1934), 81–114.

369 Por. Khaled al-As'ad, F.M. Stępniowski, *The Umayyad Sūq in Palmyra*, DM 4 (1989), 205–23.

370 M. Gawlikowski, *op. cit.*

371 Por. H. Kennedy, *op. cit.*, 3–27.

372 W odróżnieniu od koncepcji *emboloi* wzdłuż których sklepy były rozrzucone mniej więcej równomiernie.

373 Por. H. Kennedy, *op. cit.*, 25.

374 Por. D. Whitcomb, *The Miṣr of Ayla: Settlement at Al-'Aqaba in the Early Islamic Period*, w: G.R.D. King, A. Cameron (red.), *The Byzantine and Early Islamic Near East II. Land Use and Settlement Patterns*, Princeton 1994, 155–69.

375 Por. zestawienie późnoantycznych *emboloi* i ich przemian w okresie bizantyjskim, w: J. S. Crawford, *op. cit.*, 107–23.

3.2. Przemiany urbanistyczne w Abû Mînâ od początków VII do końca XI wieku

W rozdziale 2 streściliśmy pokrótce historię rozwoju Abû Mînâ do początku VII wieku, który w przypadku Abû Mînâ, może być uznany jako moment przełomowy pomiędzy późnym antykiem, a wczesnym średniowieczem. Właśnie ten ostatni okres będzie głównie przedmiotem naszego zainteresowania w następnych rozdziałach.

Bez większego ryzyka możemy stwierdzić, iż bogaty materiał, który dostarczają nam archeologiczne badania Abû Mînâ tego okresu, jest odzwierciedleniem zmian zachodzących wówczas w sytuacji politycznej i ekonomicznej. W bogatej i burzliwej historii Egiptu epoki wczesnego średniowiecza, najbardziej brzemienną w skutki, z punktu widzenia rozwoju Abû Mînâ, była drastyczna redukcja liczby pielgrzymów przybywających do świątyni Menasa. W przeszłości, właśnie ruch pielgrzymkowy stanowił główną podstawę ekonomicznej egzystencji miasta. Od momentu, kiedy Egipt znalazł się na stałe pod panowaniem arabskim, a nawet nieco wcześniej, bo już w momencie inwazji perskiej, ta sytuacja zaczęła się zmieniać. Stopniowo malejący ruch pielgrzymkowy odgrywał coraz to mniejszą rolę ekonomiczną. Jednocześnie, z uwagi na izolację położenia, brak siły roboczej i zaniedbania w utrzymaniu w należytym stanie lokalnego systemu irygacyjnego, mieszkańcy mieli coraz większe trudności w znalezieniu alternatywnych podstaw swej ekonomicznej egzystencji. W końcowym efekcie, to niegdyś kwitnące centrum pielgrzymkowe, które swoim zasięgiem obejmowało nie tylko Egipt, zostało zredukowane do rozmiarów i formy niewielkiej osady rolniczej – najpewniej podobnej do setek innych rozsianych po całym Egipcie.

W świetle prowadzonych przez autora badań[376], historię wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ daje się podzielić na cztery główne fazy:

1. Okres 619/20–639/42 – zniszczenia związane z inwazją perską i krótki okres odbudowy przed podbojem Egiptu przez Arabów.

Jak już wspominaliśmy, momentem przełomowym który położył kres rozwojowi późnoantycznej Abû Mînâ, była inwazja perska z roku 619/620. Znaleziska numizmatyczne z tego okresu jasno dowodzą, że w obliczu niebezpieczeństwa mieszkańcy porzucili swoje domostwa, a ponowne zasiedlenie na większą skalę, nastąpiło nie wcześniej, niż w 629 roku, kiedy to armia perska wycofała się z Egiptu[377]. Powracający mieszkańcy zastali miasto w stanie ruiny. Jak zaświadczają liczne ślady, większość budynków, w tym całe eklezjastyczne centrum, zniszczyły pożary. Najpilniejszą więc potrzebą było rozpoczęcie najbardziej niezbędnych prac remontowych. Ze względu na nikłe i nie zawsze dające się jednoznacznie zidentyfikować ślady, okres ten nie jest dokładnie rozpoznany. Nie ulega jednak wątpliwości, iż nie wprowadzono wówczas żadnych rewolucyjnych zmian w układzie przestrzennym miasta. Były to raczej, używając dzisiejszej terminologii, prace interwencyjne prowadzone w najbardziej tego wymagających miejscach. Ich ślady w postaci przemurowań, napraw, wzmacniających przypór lub cokołów u podstawy zagrożonych murów, znajdujemy rozsiane w obrębie centrum Abû Mînâ. Należy przy tym zaznaczyć, iż wśród najistotniejszych dla funkcjonowania centrum pielgrzymkowego budynków, ślady takich reperacji znajdujemy jedynie w *Kościele Grobowym – Małej Bazylice*[378]. Ten krótki okres odbudowy przerwało nadejście Arabów (639/642) i cały proces restauracji nigdy nie został ukończony. Brak jest śladów jakichkolwiek reperacji w *Wielkiej Bazylice* i w obu łaźniach. Nie zostały one już nigdy odbudowane, a budynki łaźni służyły w późniejszych czasach jako wysypisko śmieci, poręcznie zlokalizowane w bliskości osiedla,.

2. Okres od 639/42 do połowy IX wieku – faza wtórnego użytkowania późnoantycznych budynków zakończona gwałtownym podniesieniem się rzędnej poziomu użytkowego.

Kolejna faza historii Abû Mînâ, to okres wtórnego użytkowania ciągle istniejących późnoantycznych budynków, zakończona znacznym podniesieniem się rzędnej poziomu użytkowego – w niektórych przypadkach nawet o 1 metr powyżej V i VI-wiecznych posadzek. Cały proces rozpoczął się krótko po 639/42 roku i trwał do połowy IX wieku. Jego początek, jak wskazuje na to wiele faktów, zbiegł się z emigracją z miasta większości greckich i grecko-egipskich rodzin oraz napływem do niego – a właściwie jego pozostałości – lokalnej ludności rolniczej z okolicznych osad, która stworzyła nową, dominującą większość populacji[379]. Trudno jest przesądzać, czy przyczyną tego procesu była większa atrakcyjność częściowo opuszczonego miasta, zwiększone poczucie bezpieczeństwa oferowane przez większe skupisko ludności, względy ekonomiczne związane z wprawdzie zdziesiątkowanym, ale ciągle jeszcze trwającym ruchem pielgrzymkowym, czy wreszcie względy religijne – pragnienie zamieszkania w bezpośredniej bliskości grobu świętego.

Zjawiska charakterystyczne dla tej fazy historii Abû Mînâ, są zarazem typowe dla okresów regresu ekono-

[376] Autor prowadził te badania w latach 1982–2007.

[377] Por. H.-Ch. Noeske, *Die Münzfunde des ägyptischen Pilgerzentrums Abu Mina und die Vergleichfunde aus dem Dioecesen Aegyptus und Orients vom 4.–8. Jahrhundert n.Chr,* w: *Studien zu Fundmünzen der Antike (SFMA),* Vol. 12, *Münzfunde aus Ägypten I*, Berlin 2000, 186 i nn.

[378] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ I..., op. cit.*, 151 i nn., Abb. 42.

[379] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ*, w: M. Krause (red.), *Ägypten in spätantik-christlicher Zeit,* Sprachen und Kulturen des christlichen Orients 4 (1998), 269–293, szczególnie 274 i nn.

micznego i braku silnej władzy przeciwdziałającej zachowaniom dezintegrującym miejski charakter tkanki osadniczej. Był to bardziej okres *walki o przetrwanie*, niż etap przemyślanego rozwoju miasta. Ocalałe jeszcze kolumnady nielicznych portyków zostały zamurowane, a sama przestrzeń portyków podzielona na mniejsze pomieszczenia. Budynki mieszkalne i produkcyjne, takie jak na przykład tłocznie wina, wznoszono w obrębie ulic i placów publicznych. Śmietniska pojawiają się w każdym dogodnym dla mieszkańców miejscu, a nawet w centrum[380]. Nowe budynki są rzadkością, a aktywność budowlana ogranicza się praktycznie do prób adaptacji pozostałości V i VI-wiecznych budynków do nowych funkcji – głównie jak się wydaje mieszkalnych.

W tym okresie *nosokomeion* położony po południowej stronie głównego kompleksu sakralnego zostaje podzielone na wiele niedużych budynków mieszkalnych z wejściowymi dziedzińcami urządzonymi zazwyczaj w obrębie portyku tzw. *Południowego Hemicyclum* (ryc. 24). Są to przypuszczalnie mieszkania dla niższego duchowieństwa i służby kościelnej. Cały ten zespół związany jest zapewne z dużym, prostokątnym budynkiem[381], zlokalizowanym na południowy wschód od absydy *Wielkiej Bazyliki*. Przez krótki okres bezpośrednio po inwazji arabskiej, budynek ten służył prawdopodobnie w dalszym ciągu jako siedziba administracji kościelnej. Jeszcze przed połową IX wieku prymitywne domostwa wzniesione w obrębie *Południowego Hemicyclum* zostały opuszczone, a ich ruiny posłużyły jako wysypisko gruzu i śmieci.

Na północ od centrum sakralnego, ślady ówczesnej aktywności budowlanej w obrębie położonych tam hoteli dla pielgrzymów, są bardziej liczne, ale także ograniczają się do niezbędnych reperacji, podziału większych pomieszczeń na mniejsze izby, oraz zamurowań kolumnady portyku od strony tzw. *Dziedzińca Pielgrzymów*. Na kamiennych posadzkach pomieszczeń adaptowanych do nowych potrzeb, brak jest śladów jakichkolwiek nawarstwień związanych z ich użytkowaniem. Stan ten utrzymuje się jeszcze na początku VIII wieku i trwa być może aż do jego połowy, gdyż z tego właśnie okresu pochodzą pierwsze wczesnośredniowieczne warstwy akumulowane bezpośrednio na V i VI wiecznych kamiennych posadzkach *Wielkiego Xenodochium*. Zanika więc zwyczaj sprzątania kamiennych posadzek, co staje się przyczyną stopniowego podnoszenia się poziomu użytkowego. Raz rozpoczęty proces szybko nabiera rozpędu i w połowie IX wieku owocuje niemal metrowej grubości warstwą. Składa się ona z sekwencji 1–4 centymetrowej grubości warstw silnie ubitej gliny, z niewielkimi domieszkami popiołów i resztek organicznych. Warstwy te oddzielone są często cienkimi soczewkami popiołów kuchennych, piasku lub gruzu.

W ciągu całego tego okresu, który trwał w sumie około dwóch stuleci sytuacja ekonomiczna Abû Mînâ musiała się zmieniać wielokrotnie. Możemy obserwować zarówno ślady aktywności budowlanej, które da się powiązać z okresami względnego rozkwitu, jak i fazy regresu. Te ostatnie są szczególnie charakterystyczne dla pierwszej połowy IX wieku. Liczne ślady prymitywnych palenisk, a nawet zwykłych ognisk sytuowanych bezpośrednio na posadzkach lub polepach pomieszczeń sugerują, iż niejednokrotnie mieszkańcy wręcz koczowali w ruinach. To właśnie w tym okresie dochodzi do zaniechania zwyczaju sprzątania posadzek i usuwania śmieci z ulic.

3. Okres od połowy IX wieku do końca XI wieku – wczesnośredniowieczne osiedle rozwijające się na ruinach późnoantycznego miasta.

Następny okres trwający od około 850 roku do końca XI wieku jest najważniejszym etapem historii wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ. Na ruinach późnoantycznego miasta powstaje nowe osiedle zmieniając radykalnie jego charakter i sposób funkcjonowania. Cały ten proces był oczywiście powolny i długotrwały, ale już jego początki zaznaczyły się pracami budowlanymi, prowadzonymi na dużą skalę w obrębie centrum eklezjastycznego.

Około 850 roku na *Dziedzińcu Pielgrzymów* zdeponowano grubą warstwę gruzu kamiennego, zaprawy, potrzaskanych marmurowych kolumn i detalu architektonicznego oraz fragmentów mozaik pochodzących bez wątpienia z sąsiadujących z placem kościołów[382]. Całość wiążemy ze zniszczeniem miasta przez Persów około 619 roku, a więc przez ponad dwa stulecia gruzowisko wymieszane z dużą ilością spalenizny, popiołów i węgla drzewnego musiało zalegać wewnątrz kościołów. Dużą jego część ulokowano także w obrębie opisywanych już małych budynków mieszkalnych na terenie tzw. *Południowego Hemicyclum*.

Zdeponowanie tak wielkiej ilości gruzów doprowadziło do znacznego podniesienia się poziomu użytkowego i zakończyło okres reutylizacji późnoantycznych budynków, położonych na północ od zespołu sakralnego. Rozpoczęło to jednocześnie zupełnie nową fazę historii Abû Mînâ. Siedzibę administracji kościelnej przeniesiono na północ od *Wielkiej Bazyliki*, do nowego kompleksu (tzw.

[380] W okresie późnoantycznym śmietnisko znajdowało się po stronie zawietrznej, na południowy wschód od miasta, w znacznej od niego odległości. Rozmiary śmietniska, a jednocześnie brak archeologicznych śladów składowania śmieci na terenie miasta sugerują, iż od wczesnych początków istnienia Abû Mînâ dość rygorystycznie przestrzegano zakazu wyrzucania śmieci w obrębie miasta.

[381] Por. P. Grossmann, *Abu Mina Rap. 1998*, *op. cit.*, 75–84, szczególnie 78 i nn., fig. 2.

[382] Por. P. Grossmann, *Abû Mînâ I*, *op. cit.*, 15 i nn.

Ryc. 24. Tak zwane *Południowe Hemicyclum* w I połowie IX wieku (opracowanie – autor)

Willa) wzniesionego w północno-wschodnim narożu *Dziedzińca Pielgrzymów*[383]. Charakterystyczną cechą tego nowego założenia jest organizacja wszystkich pomieszczeń wokół wewnętrznego dziedzińca. Grossmann w jednej ze swoich ostatnich prac sugeruje, iż *Willa* powstała pomiędzy 629 a 639/42 rokiem[384], ale sytuacja stratygraficzna[385] wskazuje raczej na połowę IX wieku.

Dawne *Xenodochia*, leżące na północ i północny wschód od *Willi*, zostały otoczone wspólnym murem (ryc. 25). Nie tylko odgradzał on od reszty osiedla rozległy teren o powierzchni około 0,6 hektara, ale jednocześnie wzmacniał zewnętrzne, mocno już nadwątlone, mury *Xenodochiów*. Wewnątrz tego obwodu wzniesiono, wykorzystując relikty wcześniejszej zabudowy gdziekolwiek to było jeszcze możliwe, szereg niewielkich domów mieszkalnych. Wielkością i sposobem rozplanowania przypominały one opuszczone już teraz budynki leżące w rejonie tzw. *Południowego Hemicyclum*. Były to nowe domy mieszkalne niższego kleru i służby kościelnej, które teraz skupiły się wokół *Willi*. Dawna siedziba administracji kościelnej położona na południowy wschód od *Wielkiej Bazyliki* pozostawała nadal w użyciu, ale służyła teraz funkcjom produkcyjnym – ulokowano tutaj tłocznię wina. Z czasem budynek ten został zupełnie opuszczony. W jego zagruzowaną część wbudowano wapiennik, a relikty tłoczni wina połączono długim kanałem z cysterną ulokowaną we wschodniej części *Willi*. Było to jedno z ostatnich przedsięwzięć budowlanych na tym terenie. Kanał został wykonany ze spadkiem w kierunku *Willi* i mógł służyć do transportu wody z cysterny, położonej pomiędzy południowym skrzydłem transeptu *Wielkiej Bazyliki*, a dawną siedzibą administracji kościelnej.

Ponieważ nowa *dzielnica eklezjastyczna* otoczona została murem, dostęp do niej był zapewne ograniczony tylko dla osób upoważnionych; jak przypuszczamy, kleru i służby kościelnej. Umożliwiały go trzy niewielkie bramy od strony północnej i trzy zlokalizowane po stronie południowej. Dobrze zachowane węgary i wysokie kamienne progi sugerują, iż bramy te zaopatrzone były w solidne wrota. Układ wąskich, wewnętrznych uliczek oraz umiejscowienie wejść do poszczególnych budynków sugerują, iż *dzielnica eklezjastyczna* podzielona była na dwie części dokładnie na linii zachodniej ściany obwodowej dawnego *Wielkiego Xenodochium*. Obie części łączyła tylko jedna szeroka brama wyposażona w dwuskrzydłowe wrota. Brak jest jakichkolwiek wskazówek pozwalających na wyjaśnienie takiego podziału *dzielnicy eklezjastycznej*. Mógł być to podział według płci, statusu (świecki *versus* kościelny), czy też rangi (niższe duchowieństwo *versus* hierarchowie).

Źródłem materiału budowlanego dla opisywanej tu działalności budowlanej były opuszczone VI-wieczne budowle. Bezpośrednio od strony północnej nowa część wczesnośredniowiecznego osiedla graniczy z terenem gdzie późnoantyczne budynki zostały niemal zupełnie rozebrane, często włącznie z fundamentami.

W tym samym czasie zmiany dotykają także i zachodniej części dawnego miasta. W wielu miejscach proces ten rozpoczął się prawdopodobnie już wcześniej – przed połową IX wieku, ale dopiero wzrost aktywności budowlanej, który miał miejsce w drugiej połowie IX i na początku X wieku, doprowadził do całkowitego przekształcenia tej części miasta.

W odróżnieniu od ścisłego centrum, gdzie wznosiły się zbudowane z kamiennych bloków budowle eklezjastyczne, zachodnia część późnoantycznej Abû Mînâ składała się głównie z budynków mieszkalnych wzniesionych z cegły mułowej. Wewnątrz tych budynków tylko sporadycznie natrafiano na ślady zniszczeń, które można by przypisać inwazji perskiej z 619 roku. Należy więc wnioskować, że ta część Abû Mînâ przetrwała kataklizm w znacznie lepszym stanie i mogła w dalszym ciągu służyć swoim mieszkańcom. Nie bez znaczenia jest także fakt, iż wzniesione z cegły mułowej budynki znacznie łatwiej poddawały się bieżącym naprawom – nawet wykonywanym, tak jak to się dzieje do dnia dzisiejszego w wielu egipskich wioskach, przez samych mieszkańców. Dodatkowo, wzniesione z rodzimej gliny konstrukcje z suszonej na słońcu cegły nie przyciągały tak łatwo poszukiwaczy materiału budowlanego. Cegła mułowa jest bardzo trudna do odzyskania w procesie rozbiórki – praktycznie uzyskuje się tylko pokruszone kawałki, które dopiero po pełnym rozdrobnieniu nadają się do produkcji nowych cegieł. Znacznie więc łatwiej było w dowolnym niemal miejscu ukopać potrzebny materiał[386], niż podejmować trud rozbiórki wcześniejszych budynków.

Ten splot korzystnych okoliczności spowodował, że większość budynków mieszkalnych położonych w zachodniej części Abû Mînâ, funkcjonowała znacznie dłużej w swojej oryginalnej VI-wiecznej formie, niż kamienne budowle ścisłego centrum. Kiedy jednak budynki te nie mogły już dłużej pełnić swoich funkcji, zmiany, które nastąpiły, miały charakter podobny do przekształceń we wschodniej części osiedla. Opuszczone budynki stawały

[383] Por. P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Abû Mînâ Rap. 1995*, *op. cit.*, 83–98, szczególnie 90 i nn., fig. 3.

[384] Por. P. Grossmann, *Early Christian architecture in Egypt and its relationship to the architecture of the Byzantine world*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 130.

[385] Fundamenty *Willi* wydają się późniejsze lub co najwyżej współczesne warstwie gruzów zdeponowanej na *Dziedzińcu Pielgrzymów* w połowie IX wieku.

[386] Cegły określane tutaj tradycyjnie jako mułowe są w istocie formowane z rodzimej gliny, która grubym pokładem zalega na całym tym terenie.

Ryc. 25. Wschodnia, eklezjastyczna część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ (opracowanie – autor)

Ryc. 26. Zachodnia, świecka część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ (opracowanie – autor).

się najpierw dogodnym miejscem do wyrzucania wszelkich odpadków i śmieci, a następnie ocalałe jeszcze ściany burzono, a teren niwelowano przygotowując go pod nowy budynek. Taki proces powodował oczywiście znaczne podniesienie się poziomu użytkowego. Interesujący jest przy tym fakt, iż nowe budynki wznoszono z wtórnie użytych bloków kamiennych, a nie, co wydawałoby się najbardziej naturalne, ponownie z cegły mułowej. Kamienne konstrukcje cieszyły się jak widać, znacznie większym uznaniem, niż budowle z cegły suszonej. Ponieważ budynki w zachodniej części Abû Mînâ nie oferowały dostatecznej ilości kamiennych bloków do wtórnego wykorzystania[387], ważnym problemem stało się znalezienie źródła tego materiału. Ruiny wspomnianych już powyżej kamiennych budynków położonych na północ od nowopowstałej *dzielnicy eklezjastycznej*, nie mogły być wykorzystane jako źródło budulca. Po pierwsze znajdowały się za daleko. Po drugie zaś, co było bardziej istotne, leżały wewnątrz dawnego centrum eklezjastycznego i stanowiąc własność Kościoła, używane były głównie do budowy wschodniej – eklezjastycznej części osiedla. Biskup nie miał prawa sprzedaży nieruchomości należących do Kościoła[388]. Zakaz ten miał imperialny status i pochodził jeszcze z czasów bizantyjskiej władzy w Egipcie. Nie mamy pewności, czy przestrzegany był także po podboju Egiptu przez Arabów, oraz czy obejmował również ruiny takich nieruchomości.

Świeccy mieszkańcy osiedla musieli poszukać innego źródła dla pozyskania kamienia budowlanego. Transport nowych bloków z oddalonych o około 17 kilometrów – w linii powietrznej – kamieniołomów nad brzegiem jeziora Maryût[389] nie wchodził w rachubę ze względów ekonomicznych. Wątpliwe zresztą, czy kamieniołomy te były w tym czasie jeszcze czynne. Jako dogodne źródło budulca dla świeckiej części wczesnośredniowiecznego osiedla, wybrano więc mury miejskie otaczające Abû Mînâ od zachodu i południa. Zostały one rozebrane aż do ostatniego ciosu, wliczając w to również fundamenty[390]. Co interesujące, te prace rozbiórkowe nie pozostawiły po sobie, jak moglibyśmy się tego spodziewać, typowych hałd kamiennego gruzu i pokruszonej zaprawy. Nasuwają się w tym momencie dwa istotne, jak się wydaje, spostrzeżenia. Po pierwsze, prace rozbiórkowe prowadzono bardzo metodycznie, gdyż uzyskiwany materiał był bardzo cenny. Faktycznie, w budynkach położonych we zachodniej części osiedla, jako budulec wykorzystywano nawet większe kawałki zaprawy. Mniejsze fragmenty zaprawy i kamienny gruz mogły być ponownie przepalane w wapiennikach, których kilka znaleziono we wschodniej części wczesnośredniowiecznego osiedla. Druga, równie prawdopodobna hipoteza tłumacząca niemal zupełny brak typowej warstwy rozbiórkowej zakłada, iż mury miejskie nigdy nie zostały wzniesione w pełnej wysokości. Wykonano być może jedynie fundamenty i co najwyżej kamienny cokół, wyniesiony na pewną wysokość powyżej poziomu otaczającego terenu. Reszta, jeśli w ogóle została kiedykolwiek wykonana, mogła być wzniesiona z cegły mułowej. Rozbiórka takiego muru o grubości dochodzącej do 1,5 metra powinna jednak także pozostawić czytelne ślady w postaci warstwy rozbiórkowej składającej się z rozdrobnionego materiału ceglanego i zaprawy. Nie stwierdzono jednak śladów takiej warstwy.

Tabela 5. Redukcja powierzchni Abû Mînâ na tle niektórych wybranych miast bizantyjskich[391]

Miasto	**Powierzchnia miasta późnoantycznego [ha]**	**Powierzchnia miasta wczesnośredniowiecznego [ha]**	**Zredukowana powierzchnia [jako % powierzchni miasta późnoantycznego]**
Abû Mînâ	42,5	4,67	11
Ateny	380	27	7
Efez	529	133	25
Korynt	812	238	29
Milet	147	26	18
Priene	72	2	3
Pergamon VII wiek	25	8,5[392]	34
Pergamon XII wiek	25	3,4[393]	14
Sydon	71	29	41
Średnia[394]			18,5

[387] W Abû Mînâ w V i VI-wiecznych budynkach z cegły mułowej kamień wykorzystywano jedynie sporadycznie w części cokołowej, a czasami i w narożach zewnętrznych ścian budynków.

[388] Por. E. Wipszycka, *The institutional church*..., *op. cit.*, 335.

[389] Na północ od współczesnej wioski Bahig.

[390] Por. P. Grossmann, J. Kościuk, *Abû Mînâ Rap. 1991*, *op. cit.*, 74–8.

[391] Opracowanie autora na podstawie publikowanych planów.

[392] Wg K. Rheidt, *Die Stadtgrabung*..., *op. cit.*, 237.

[393] *Ibidem*, 238.

[394] Do obliczenia średniej, w przypadku Pergamonu, przyjęto jedynie dane z XII wieku.

Niezależnie od stanu faktycznego, którego nie uda się już zapewne nigdy ustalić, znamiennym jest jednak fakt, iż mieszkańcy, choć czasy nie należały do szczególnie spokojnych, zrezygnowali z potencjalnej ochrony, którą zapewniały im mury miejskie. Potwierdzać to może wspomnianą już hipotezę, iż fortyfikacje miejskie nigdy nie zostały ukończone i w związku z tym były praktycznie bezużyteczne. Zdziesiątkowana już wówczas lokalna społeczność, nie miała jednak zapewne wystarczających środków finansowych, aby dokończyć budowę starych murów, albo wznieść nowy system obrony. Zabrakło też zapewne silnej władzy lokalnej zdolnej do zorganizowania takiego przedsięwzięcia.

Proces formowania się zachodniej części osady zakończył się w początkach X wieku i zaowocował powstaniem owalnego, mocno wydłużonego w kierunku wschód – zachód świeckiego osiedla o wyraźnie rolniczym charakterze. Obie części, eklezjastyczna i świecka zajmowały łączną powierzchnię około 4,7 hektara, a więc zaledwie 11% powierzchni Abû Mînâ w VI wieku. W porównaniu z innymi omawianymi na początku tego rozdziału przykładami redukcji powierzchni miast, nie jest to wielkość odosobniona. Tabela 5 raz jeszcze przytacza te dane, tym razem uwzględniając Abû Mînâ.

4. Przełom XI i XII wieku – upadek wczesnośredniowiecznego osiedla.

Znaleziska numizmatyczne, a szczególnie tzw. *early islamic glass weights* zaświadczają, iż Abû Mînâ była ciągle jeszcze zasiedlona w XI wieku. Dystrybucja tych znalezisk, niemal wyłącznie w zachodniej części osiedla, może wskazywać, że wschodnia, eklezjastyczna część została opuszczona wcześniej, podczas gdy wiejskie osiedle w części zachodniej funkcjonowało nieco dłużej.

W końcowym etapie, w ostatniej ćwierci XI wieku mieszkańcy zaczęli powoli emigrować. Proces ten uległ przyspieszeniu na przełomie stuleci. Nikłe ślady zasiedlenia z początków XII wieku potwierdzają, iż ostatni mieszkańcy nie wyprowadzili się przed tym momentem. Wkrótce jednak wczesnośredniowieczne osiedle, które powstało na miejscu jednego z największych centrów pielgrzymkowych późnego antyku zupełnie opustoszało i nigdy już się nie odrodziło. W świetle nielicznych znanych nam faktów[395] za bezpośrednią przyczynę upadku Abû Mînâ należy uznać malejący ruch pielgrzymkowy i związany z tym spadek ekonomicznych przychodów Kościoła, pochodzących z darowizn. Bez nich, tak jak to miało miejsce w wielu innych przypadkach, gdzie głównym czynnikiem generującym osadnictwo były funkcje religijne[396], Abû Mînâ nie była w stanie przetrwać samodzielnie. Próby bazowania na rolnictwie (uprawie winorośli?) jako ekonomicznej podstawie egzystencji, jak widać nie powiodły się. Przyczyną mogła być silna zależność upraw od utrzymania w należytym stanie lokalnego systemu irygacji, w postaci sztucznie usypanych wzgórz zatrzymujących w okresie zimowych deszczów spływ powierzchniowych wód opadowych. Były one następnie magazynowane w cysternach wykutych w rodzimym gliniastym gruncie[397]. System taki, tak jak każdy inny, wymagał jednak dużych nakładów pracy dla utrzymania go w należytym stanie. Malejąca lokalna populacja, przy jednoczesnym braku silnej władzy centralnej, wymuszającej obowiązkowe świadczenia w ramach robót publicznych, nie była w stanie podołać temu zadaniu.

3.3. Topografia wczesnośredniowiecznego osiedla

Przedstawione w poprzednim rozdziale skrótowe omówienie głównych etapów rozwoju Abû Mînâ, wymaga uzupełnienia o bardziej szczegółowy opis topografii ostatniej fazy osadnictwa na tym miejscu – wczesnośredniowiecznego osiedla, które powstało na ruinach późnoantycznego miasta.

3.3.1. Rekonstrukcja zasięgu wczesnośredniowiecznego osiedla

Wczesnośredniowieczne osiedle rozwinęło się w południowej części późnoantycznego miasta, a ściślej, na północ i zachód od centrum sakralnego obejmującego *Kościół Grobowy*, *Baptysterium* i ruiny *Wielkiej Bazyliki*. Średniowieczna warstwa w wielu miejscach zaburzona jest przez wcześniejsze wykopaliska prowadzone w początku stulecia przez C.M. Kaufmanna[398] i mnichów z pobliskiego klasztoru *Mari Mina*, traktujących ruiny jako wygodne źródło materiału budowlanego. Pomimo tego, daje się stosunkowo dokładnie określić zasięg wczesnośredniowiecznego osiedla w fazie jego największego rozwoju.

Drobiazgowe obserwacje były szczególnie pomocne tam, gdzie oryginalna substancja archeologiczno-architektoniczna była silnie zaburzona, lub w szczególnych przypadkach przestała w ogóle istnieć. Podstawową cechą pozwalającą na identyfikację średniowiecznych reliktów jest charakterystyczna technika murarska, dająca się zidentyfikować nawet w ramach badań powierzchniowych.

[395] Por. rozdział 3.4.

[396] Por. E. Wipszycka, *Les aspects économiques de la vie de la communauté des Kellia*, w: (praca zbiorowa), *Le site monastique copte des Kellia. Sources historiques et explorations archéologiques*, Genève 1986, 117–44.

[397] Jeszcze niedawno zachowane, jak na przykład cysterna położona opodal *Wschodniego Kościoła*, zaskakiwały swoimi rozmiarami.

[398] Szczególnie w centralnej części dawnego *Wielkiego Xenodochium* oraz V i VI-wiecznych zespołów położonych na zachód od niego.

Ryc. 27. Położenie i zasięg wczesnośredniowiecznych wysypisk śmieci (opracowanie – autor)

Ryc. 28. Zasięg prac wykopaliskowych K.M. Kaufamnna wg fotografii lotniczej RAFu z około 1943 roku (opracowanie – autor, na podstawie J. Drescher, *op. cit.*, pl. III)

Jako materiał budowlany służyły *spolia*[399] z wcześniejszych faz spajane zaprawą glinianą lub ziemną[400] łatwo odróżnialne od „pseudociosowego" wątku stosowanego do początków VII wieku[401], a także, często wznoszonych również z kamienia, partii fundamentowych budynków z cegły mułowej, pochodzących z V i VI wieku[402].

Kolejną wskazówką pozwalającą ustalić zasięg osiedla jest położenie śmietników zawierających średniowieczną ceramikę[403] (ryc. 27). Znajdujemy je na północ od wschodniej bramy prowadzącej na *Dziedziniec Pielgrzymów*, na północ od *Wielkiego Xenodochium* i innych VI-wiecznych budynków położonych na zachód od niego, na północ i zachód od zespołów budynków VIII i IX, na północ od regionów I, II i IV i w końcu na południe od zespołów VI i XIV[404].

Dodatkową pomocą, zwłaszcza w rejonie wykopaliskowej aktywności C.M. Kaufmanna, której ślady z biegiem lat uległy niejednokrotnie zatarciu, było zdjęcie lotnicze wykonane około 1943 roku przez lotnictwo RAFu[405] (ryc. 28).

Pomocne w ustalaniu zasięgu osiedla, szczególnie w rejonach gdzie średniowieczna zabudowa została wyeksplorowana przez C.M. Kaufmanna, okazało się także spostrzeżenie, iż wcześniejsze V i VI-wieczne mury w wątku *pseudociosowym*, są znacznie lepiej zachowane wewnątrz średniowiecznego osiedla niż poza jego granicami, gdzie w poszukiwaniu kamienia zostały wyrabowane, często wraz z fundamentami, przez średniowiecznych budowniczych. Na zewnątrz tego pierścienia terenu, służącego jako „lokalny kamieniołom", stan zachowania V i VI-wiecznych budowli jest natomiast nieco lepszy. Ostatnie spostrzeżenie dotyczy także murów miejskich, zachowanych w północnej i północno-zachodniej części obwodu, a wyrabowanych wraz z fundamentami po stronie południowej i południowo-zachodniej, zatem w bezpośrednim sąsiedztwie średniowiecznego osiedla[406].

Ustalony w ten sposób kształt średniowiecznego osiedla, to owal, silnie wydłużony w kierunku wschód – zachód. W jego wschodnim fragmencie znajduje się zespół sakralny, a główna część osiedla położona jest na zachód od niego. Całość mierzy około 380 metrów w kierunku wschód–zachód, 250 metrów w kierunku północ–południe i zajmuje powierzchnię około 4,67 ha.

3.3.2. Wschodnia część osiedla i tzw. *Południowe Hemicyclum*

Badania wschodniej części osiedla nie są jeszcze zakończone. Z tego też względu w niniejszej pracy ograniczymy się tylko do ogólnych informacji przedstawionych już w rozdziale 3.2. Szczegółowe wyniki badań, zwłaszcza w odniesieniu do okresu od połowy IX wieku do końca funkcjonowania tej części osiedla, będą przedmiotem osobnej monografii

Natomiast na terenie tzw. *Południowego Hemicyclum* ślady aktywności osadniczej, jak już wspomniano w poprzednim rozdziale, kończą się właśnie w połowie IX wieku. Po tym okresie teren ten służy już tylko jako wysypisko gruzu i śmieci.

3.3.3. Zachodnia część osiedla

Opis zachodniej, świeckiej części wczesnośredniowiecznego osiedla ograniczony zostanie do układu komunikacyjnego i głównych zespołów zabudowy. Szczegółowe opisy poszczególnych budynków mieszkalnych oraz sklepów i warsztatów, będą przedmiotem osobnej publikacji. Dla ułatwienia posługiwania się planami Abû Mînâ publikowanymi dotychczas w opracowaniach angielskojęzycznych zachowujemy tutaj konsekwentnie angielskie nazewnictwo ulic, zgodne z tym, które stosowane jest w naszych raportach wykopaliskowych. Przyjęcie takiego założenia pozwoli także na zachowanie spójności pomiędzy przedstawianym tutaj opisem, a dziennikami prac polowych i bazami danych stratygraficznych, które także posługują się tym samym systemem anglojęzycznego nazewnictwa.

3.3.3.1. Układ ulic, komunikacja i główne zespoły zabudowy

Wydłużony w kierunku wschód-zachód narys, oraz wzajemne położenie zespołu sakralnego i zabudowy

[399] Tylko w nielicznych przypadkach pozyskany materiał rozbiórkowy był ponownie ociosywany do bardziej prostopadłościennego kształtu.

[400] W przypadku uboższych budynków lub murów o drugorzędnym znaczeniu stosowano także technikę tzw. *suchej murarki* polegającą na układaniu kamieni na sucho i przesypywaniu ich ziemią.

[401] Na temat V i VI-wiecznych technik budowlanych w Abû Mînâ Por. P. Grossmann, *Holzbewehrung im römischen und spätantiken Mauerwerk in Ägypten*, w: A. Hoffmann, E.-L. Schwandner, W. Hoepfner, G. Brands (red.), *Bautechnik der Antike*, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung, Band 5, Mainz am Rhein 1991, 56.

[402] W obu przypadkach stosowano zaprawę wapienną.

[403] Tę i wszystkie następne informacje odnoszące się do datowania ceramiki uzyskał autor dzięki uprzejmości J. Engemanna, który umożliwiał stały wgląd w niepublikowany jeszcze materiał.

[404] Ostatnia z wymienionych lokalizacji nie jest jeszcze w wystarczającym stopniu potwierdzona przez sondaże archeologiczne.

[405] Za: J. Drescher, *op. cit*, pl. III.

[406] Por. P. Grossmann, J. Kościuk, *Abu Mina Rap. 1991*, *op. cit.*, 74–78; oraz: P. Grossmann, J. Kościuk, Mohamed Abdal-Azis Negm, *Abu Mina Rap. 1993*, *op. cit.*, 93–5.

mieszkalnej sugerują, iż „główna oś" komunikacyjna osiedla miała również układ równoleżnikowy, i że dominujący ruch odbywał się z zachodu na wschód, a nie jak to miało miejsce w fazie miasta późnoantycznego – z północy na południe. Faktycznie, na planie osiedla (ryc. 29) dają się zidentyfikować dwie główne, połączone siecią podrzędnych, ulice, prowadzące z zachodu ku położonemu w części wschodniej centrum eklezjastycznemu.

Pierwsza z nich – *Northern Marginal Street*, położona bardziej na północ, biegnie przez pierwsze około 85 metrów skrajem osiedla – pomiędzy wspomnianym już powyżej śmietniskiem, a usytuowanymi na południe od niego regionami II i IV. We wschodniej części swego przebiegu, ulica obudowana jest po obu stronach i przebiega pomiędzy położonym po południowej stronie regionem XI i regionami VIII oraz X po stronie północnej. Po kolejnych około 90 metrach, ulica osiąga *Zachodnią Bramę Dziedzińca Pielgrzymów*. Ten odcinek, podobnie zresztą jak i poprzedni, nie ma właściwie charakteru typowej ulicy w sensie urbanistycznym. Jest to raczej teren, który pozostał niezabudowany umożliwiając w ten sposób komunikację[407]. Cecha ta szczególnie uwidacznia się na wysokości budynków SK 10 i PH 30–31[408].

Druga z dwu głównych ulic osiedla – *Central Street*, rozpoczyna się także w jego zachodniej części i biegnie początkowo ku południu pomiędzy regionami I i II, a następnie, po około 45 metrach, na wysokości budynku WA 27, skręca pod kątem prostym na wschód. Nie odbiega ona od organicznego charakteru opisywanej powyżej *Northern Marginal Street*, chociaż można tu zauważyć pewne dążenia do nadania jej bardziej uporządkowanego i zorganizowanego przebiegu. Północny kraniec ulicy, pomiędzy budynkami WA 25 i WA 28, posiadał prawdopodobnie rodzaj bramy – w poprzek szerokiego w tym miejscu na ponad 5 metrów traktu, postawiono mur zwężający światło ulicy. Jego zachodni kraniec, w postaci niewielkiej przypory, jest organicznie związany ze wschodnią ścianą budynku WA 28. Część wschodnia, której pozostałością jest długi na około 2 metry relikt, dobudowana jest do zachodniej ściany budynku WA 25. Szerokości pozostawionego dla ruchu, wolnego przejścia nie da się w tej chwili ustalić, lecz nie ulega wątpliwości, iż celem tego działania była chęć przymknięcia zbyt szerokiego otwarcia ulicy i nadania jej bardziej wewnętrznego charakteru. Zapewne podobną funkcję pełnił długi na około 22 metry, łukowato wygięty mur, zamykający niezabudowaną przestrzeń pomiędzy regionami I i III.

Kolejny, równoleżnikowo już przebiegający fragment ulicy, poczynając od budynku WA 31, staje się coraz węższy. Jego maksymalna szerokość, pomiędzy budynkami WA 23 i SA 18, wynosi jeszcze około 12,5 metra, ale już 25 metrów dalej na wschód, na wysokości budynków WA 13 i SA 17, ulica zwęża się gwałtownie do szerokości zaledwie 2,5 metra.

Zarówno północna jak i południowa „pierzeja", ta ostatnia także na przestrzeni kolejnych 40 metrów licząc na wschód, tworzą w tym miejscu niemal ciągłą linię, wyraźnie podporządkowaną ukształtowaniu terenu. Południowa „pierzeja" przerwana jest w dwóch miejscach wylotami niewielkich zaułków, umożliwiających dostęp do budynków położonych wewnątrz regionu VI. Pierwszy z zaułków zlokalizowany pomiędzy budynkami SA 15 i SA 17 służy głównie zespołowi SA 16, drugi, leżący około 45 metrów bardziej na wschód, obsługuje budynki SA 9–12.

Po pokonaniu wąskiego przesmyku pomiędzy budynkami WA 13 i SA 17, *Central Street* rozdwaja się na dwie odnogi[409] – *Northern Branch* i *Southern Branch*. Północna, trawersując pod ostrym kątem południowe zbocze niewielkiego wzgórza, po pokonaniu na przestrzeni około 50 metrów różnicy poziomów sięgającej niemal 3 metrów, osiąga *Plac Targowy* pomiędzy regionami VII i XIII. Stąd, kierując się na północny wschód pomiędzy zespołami XI i XII, łączy się z opisywaną już *Northern Marginal Stree*t na wysokości budynku KK 3 i wraz z nią podąża ku *Zachodniej Bramie Dziedzińca Pielgrzymów*[410]. Południowa odnoga ulicy – *Southern Branch* wspina się na zapleczu regionu XIII na to samo zbocze co i *Northern Branch*, ale kierując się dalej na wschód kończy się po około 140 metrach w okolicach południowo-zachodniego naroża *Baptysterium*[411]. Na wysokości budynku SA 6 ulica ma dodatkowo połączenie z *Placem Targowym*, stanowiące w istocie przedłużenie jego wschodniej pierzei.

Oba opisane, główne ciągi komunikacyjne połączone są, jak już wspomnieliśmy, siecią ulic drugorzędnych, które wraz ze swoimi odgałęzieniami dzielą zabudowę zachodniej części osiedla na mniej, lub bardziej zwarte regiony. Pierwsza z tych ulic, licząc od zachodu – *1st N-S Street*, łączy północne i południowe obrzeże osiedla, mniej więcej w połowie odległości pomiędzy jego zachodnim krańcem a Placem Targowym, biegnąc wschodnim skra-

[407] Jest to typowa cecha dla osiedli, których rozwojem rządzą naturalne prawa *organicznego wzrostu*, a nie reguły budowlane, czy urbanistyczne.

[408] Ze względu na pozostawioną jeszcze przez Kaufmanna hałdę urobku wykopaliskowego nie udało się określić w tym rejonie przebiegu południowej „pierzei" ulicy.

[409] Zniszczenia spowodowane przez przepływające tu okresowo wody opadowe uniemożliwiają bardziej szczegółową interpretację.

[410] Dokładny przebieg nie został w tym miejscu w pełni zidentyfikowany ze względu na przecinające się tutaj wykopy Kaufmanna i pozostawiony przez niego urobek wykopaliskowy.

[411] Dokładniejsza identyfikacja nie jest możliwa ze względu na wyeksplorowanie interesujących nas warstw w trakcie wcześniej prowadzonych tu prac archeologicznych.

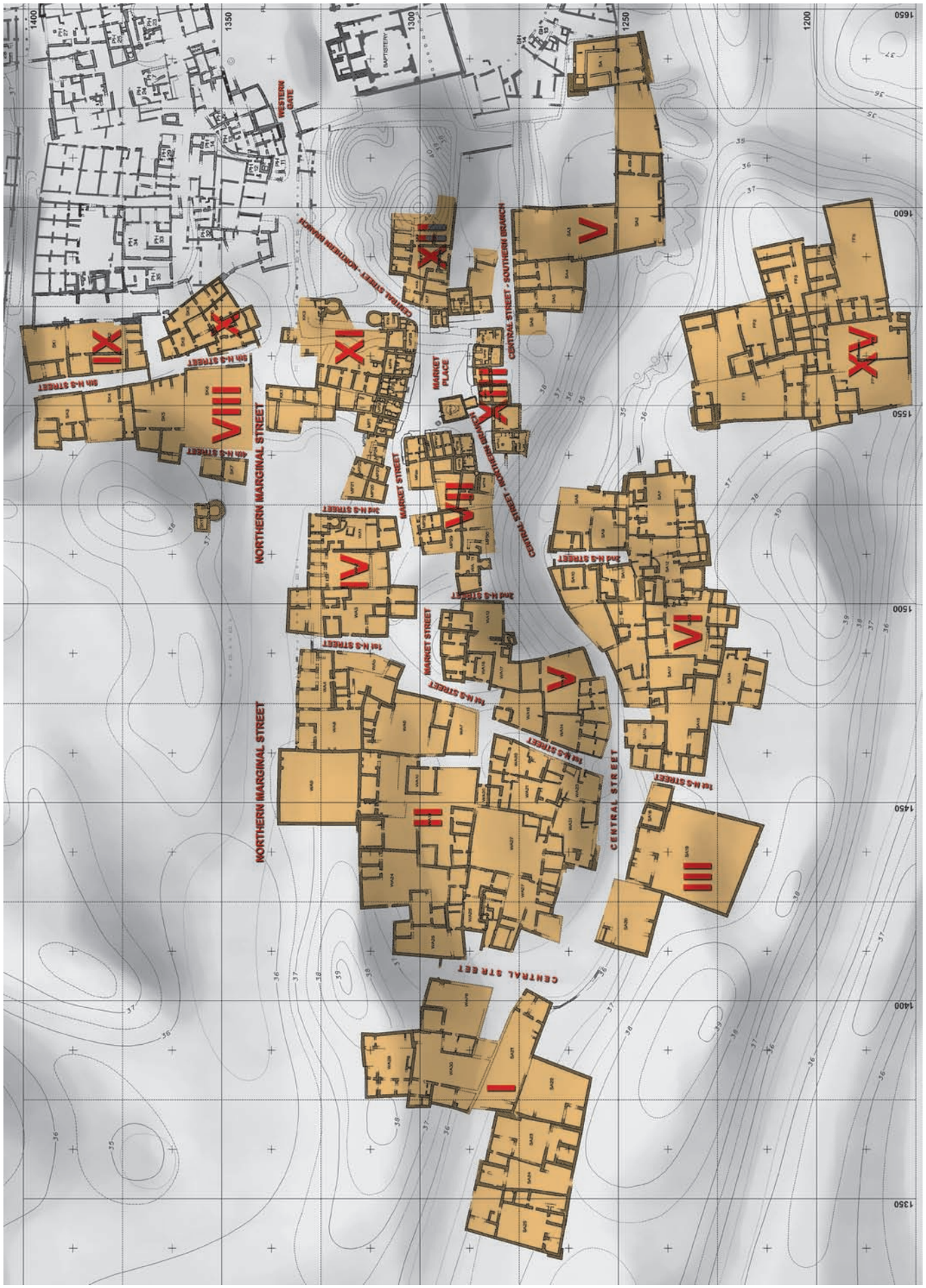

Ryc. 29. Układ ulic i zespołów zabudowy (regionów) w zachodniej części osiedla (opracowanie – autor)

jem regionów II oraz III i oddzielając je od położonych na wschód regionów IV, V i VI. Północny koniec *1st N-S Street* znajduje się pomiędzy budynkami WA 3 i WA 4, a południowy pomiędzy SA 16 i SA 19, ułatwiając w ten sposób komunikację pomiędzy terenami położonymi po północnej i południowej stronie osiedla. Niewielki zaułek w kształcie odwróconej litery „T" odgałęziający się na zachód w połowie długości uliczki, na wysokości budynku WA 7, umożliwia dodatkowo dostęp do budynków WA 9–10 i WA 19–22 położonych wewnątrz regionu II. Nieco dalej na północ, *1st N-S Street* łączy się z nieregularnym, wydłużonym w kierunku wschód–zachód, niezabudowanym terenem – *Market Street*, którego wschodni kraniec przybiera formę wąskiej uliczki i łączy się z Placem Targowym w jego północno-zachodnim narożu. Dwie wąskie uliczki, położone pomiędzy *1st N-S Street* a *Placem Targowym* i biegnące kolejno na południe między regionami V i VII – *2nd N-S Street* i na północ pomiędzy regionami IV i XI – *3rd N-S Street*, łączą dodatkowo ten trakt z głównymi ciągami komunikacyjnymi – *Northern Marginal Street* i *Central Street*.

Na północ od *Northern Marginal Street*, we wschodniej części jej przebiegu, dwie kolejne ulice o układzie północ–południe (*4th N-S Street* i *5th N-S Street*) wyznaczają składający się z czterech budynków (SK 3÷6) odrębny zespół zabudowy – region VIII. Na zachód od *4th N-S Street* położone są dwa izolowane budynki: SK 11 i SK 07 tworzące zachodnią „pierzeję" tej szerokiej na niewiele więcej niż 2 metry uliczki. Znacznie od niej dłuższa ulica *5th N-S Street* jest także nieco szersza. Jej wymiary oscylują wokół 3 metrów – od 2,4 metra w najwęższym miejscu, do 3,8 metra w najszerszym. Po jej wschodniej stronie leżą dwa bloki zabudowy – region IX i region X. Pierwszy z nich składa się z dwu zaledwie budynków (SK 01 i SK 02) i graniczy od wschodu z otoczoną murem wschodnią częścią osiedla. Drugi z zespołów zabudowy – region X (SK 08÷10) oddzielony jest od regionu IX wąskim zaułkiem i ma nieco inny charakter. Nie ma tutaj obszernych dziedzińców tak charakterystycznych dla niemal wszystkich budynków w zachodniej części osiedla. Ponieważ w trudnym do precyzyjnego określenia momencie południowa część *5th N-S Street* została na wysokości budynku SK 05 zamknięta poprzeczną ścianą, a wlot tej ulicy od strony *Northern Marginal Street* został także przymknięty poprzecznym murem z bramą, wydaje się, iż region X, w pewnym okresie swojej historii, mógł należeć do wschodniej części osiedla, do której dostęp dla osób postronnych był ograniczony.

Pomimo nadania mu numeracji jak dla zachodniego, świeckiego osiedla, w dalszych rozważaniach będziemy ten region traktować jako należący do eklezjastycznej części wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ.

Pomiędzy zachodnią a wschodnią częścią osiedla znajduje się niewielki, niemal prostokątny plac o wymiarach około 15,0 (24,0) na 26,0 (30,0)[412]. We wszystkich jego pierzejach zlokalizowane są niewielkie budynki, zidentyfikowane jako sklepy, ew. warsztaty, a w jego centrum młyn. Całość, to bez wątpienia *Plac Targowy* wczesnośredniowiecznego osiedla. W bezpośredniej jego bliskości znajdujemy także szereg innych budynków handlowych (ryc. 30). W sumie, w całym tym rejonie odkryto 31 sklepów i warsztatów, 5 piekarni i 1 młyn.

Osobnego omówienia wymaga także położony na południe od *Placu Targowego* i nieco izolowany od innych, region XV. Składa się on z siedmiu kompleksów mieszkalnych. Wszystkie, z wyjątkiem FF 04, wyposażone są w obszerne dziedzińce charakterystyczne dla większości domostw w zachodniej części osiedla, identyfikowanych przez nas jako farmy. Zespoły mieszkalne regionu XV posiadają jednak pewne cechy szczególne, na które warto zwrócić bliższą uwagę. Jest on nie tylko wyraźnie oddalony od sąsiednich zespołów zabudowy, ale charakteryzuje się także stosunkowo zwartą linią zabudowy. Każdy kompleks mieszkalny otoczony jest przy tym własnym murem. Wprawdzie prowadzono tutaj tylko badania powierzchniowe, ale ich wyniki wskazują na istnienie przynajmniej dwu wież wbudowanych w linię takich murów[413]. Dodatkowo, wewnętrzne rozplanowanie poszczególnych domostw wyraźnie preferuje łamanie osi pomiędzy wejściem do całego zespołu a wejściem do pomieszczeń mieszkalnych, tak, aby uniemożliwić bezpośredni wgląd „z ulicy". Jest to cecha charakterystyczna dla arabskiej tradycji rozplanowania domostwa. Biorąc pod uwagę wszystkie wymienione tu okoliczności, a więc oddalenie od innych zespołów, *quasi* fortyfikacje i sposób rozplanowania domostwa, można przypuszczać, iż region XV mógł być zasiedlony przez arabską mniejszość zamieszkującą Abû Mînâ. Fakt, iż lokalna społeczność wyznawców islamu istniała w Abû Mînâ jest potwierdzony przez źródła pisane wymieniające istnienie w tym okresie meczetu w ścisłym centrum eklezjastycznym[414].

Możliwość osiedlania się Arabów na stałe i to w formach osadnictwa sugerujących prowadzenie gospodarki rolniczej nie jest wykluczona na gruncie historycznym po połowie IX wieku, na który to właśnie okres datujemy powstanie tego kompleksu zabudowy. W VII-wiecznej fazie podbojów i bezpośrednio po niej Arabom osiedlającym się w Egipcie zakazane było uprawianie ziemi[415], natomiast

---

412 Wobec nie ortogonalnych narysów zarówno poszczególnych budynków, jak i całych kompleksów, we wszelkich opisach stosować będziemy konwencję polegającą na podawaniu wymiarów zarówno minimalnych jak i maksymalnych (w nawiasach).

413 Budynki FF 01 i FF 06.

414 Por. rozdział 3.4.

415 Por. Ch. Décobert, *Le mendiant et le combattant. L'institution de l'islam*, Paris 1991, 67–73.

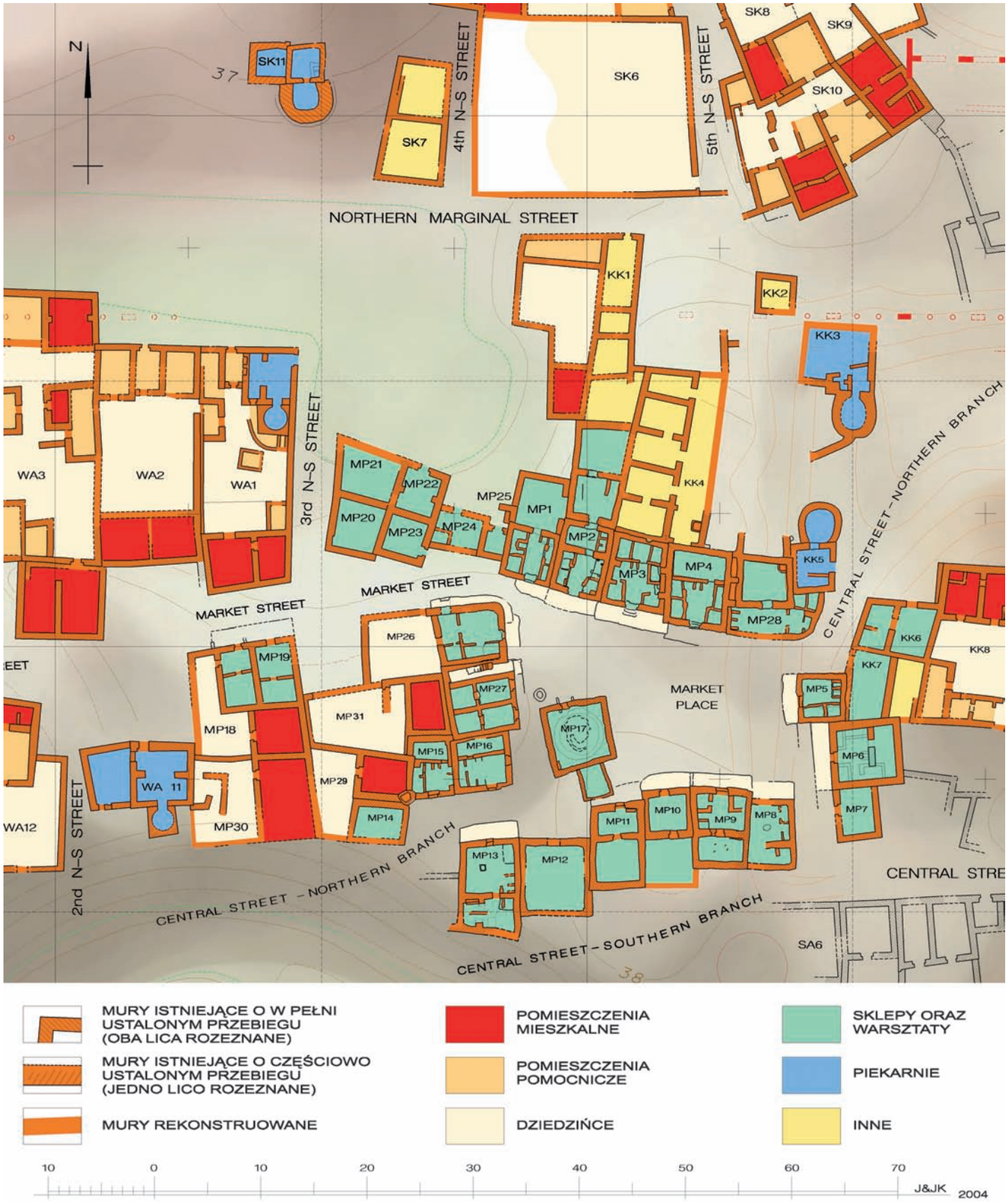

Ryc. 30. *Plac Targowy* w Abû Mînâ i jego bezpośrednie sąsiedztwo (opracowanie – autor)

Tabela 6. Zestawienie powierzchni poszczególnych regionów w zachodniej części osiedla

Region	**Powierzchnia [m²]**	**Liczba budynków**	**Średnia powierzchnia budynku[416] [m²]**	**Główne funkcje budynków i uwagi**
I	2 062	8	258	farmy
II	3 896	17	229	farmy
III	933	3	311	2 duże farmy i budynek SA 18 o nietypowej wielkości i układzie
IV	765	3	255	farmy
V	897	6	149	farmy
VI	2 455	11	223	farmy
VII	621	11	–	farmy, 7 sklepów i 1 piekarnia
VIII	930	4	232	nie ujęto budynku SK 07
IX	397	2	199	farmy
X	–	–	–	nie należy do zachodniej części osiedla
XI	982	18	–	region częściowo zniszczony, głównie sklepy i piekarnie
XII	496	6	–	3 sklepy; granice budynku KK 09 częściowo rekonstruowane
XIII	258	6	–	6 sklepów; bez budynku MP 17
XIV	918	5	184	farmy; nie ujęto budynku SA 01
XV	2 225	7	318	farmy
izolowane budynki nienależące do regionów[417]	493	5	–	różnorodne funkcje, 1 piekarnia i 1 młyn
SUMA	**17 836**	**112**	**236**	

już w drugiej ćwierci wieku VIII władza centralna przyznawała ziemię Arabom-Beduinom i zachęcała ich do jej uprawiania poprzez system specjalnych opłat[418].

W ten sposób będąca tu głównym przedmiotem rozważań zachodnia część osiedla składa się z 14 zespołów zabudowy[419] skupiających łącznie 112 budynków o różnorodnych funkcjach. Powierzchnia tych 14 regionów, liczona po zewnętrznym obwodzie całego osiedla, a więc wraz z położonymi wewnątrz ciągami komunikacyjnymi i niezabudowanymi przestrzeniami wynosi ok. 26 152 m². Natomiast sumaryczna powierzchnia samych tylko regionów to 17 836 m². Współczynnik gęstości zabudowy nie przekracza więc 0,68. Szczegółowe dane liczbowe, wraz

[416] Obliczono tylko dla regionów farm i innych kompleksów mieszkalnych.

[417] Budynki SA 01, SK 07, SK 11, MP 17 i PH 31.

[418] Por. Ch. Décobert, *Maréotide médiéwale. Des Béduins et des Chrétiens*, *Etudes alexandrines* 8 (2002), 131.

[419] Regiony I–XV z pominięciem regionu X.

z ogólną charakterystyką dominujących funkcji, przedstawia tabela 6.

Dodatkowo zestawiliśmy tutaj powierzchnie wszystkich regionów oraz liczbę budynków (kompleksów mieszkalnych) w każdym regionie wyliczając średnią wielkość budynków (kompleksów) mieszkalnych.

3.3.4. Organiczny rozwój jako główny czynnik kształtujący rozwój wczesnośredniowiecznego osiedla

Nie ulega wątpliwości, co podkreślano już kilkukrotnie, iż rozwój wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ miał organiczny charakter kształtowany przez procesy osadnicze niezakłócone żadnymi zewnętrznymi regulacjami. Interesujące jest jednak, na ile te procesy, pomimo swojego spontanicznego charakteru, mogły się rządzić jakimiś ogólnymi prawidłami wymuszającymi określone normy przestrzenne. Wśród takich norm, jeśli w ogóle takie istniały, najciekawsze wydawać się mogą te, które dotyczyły lokalizacji obiektów potencjalnie uciążliwych, zwłaszcza takich, których istnienie leżało we wspólnym interesie mieszkańców.

Trudno oczywiście przypuszczać, że imperialne regulacje z VI i X wieku, o których wspominaliśmy w rozdziale 3.1, a tym bardziej prawo rabiniczne, miały jakikolwiek wpływ na przestrzenne ukształtowanie Abû Mînâ – wczesnośredniowiecznego osiedla niemal na marginesie ówczesnej cywilizacji, w Egipcie, który od połowy VII wieku przestał na zawsze stanowić część Bizancjum. Mimo to, podjęto próbę naniesienia na plan obu części wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ lokalizacji wszystkich potencjalnie uciążliwych obiektów.

W okresie późnoantycznym miejskie śmietnisko zlokalizowane było na południowy wschód od miasta. Należy przypuszczać, iż wówczas, tak jak i obecnie, dominowały wiatry z północnego zachodu. Jeśli założyć, na co jednak brak jest jakichkolwiek dowodów, iż w interesującym nas okresie warunki klimatyczne nie uległy zasadniczym zmianom, to zgodnie z dobrą antyczną tradycją, śmietniska wczesnośredniowiecznego osiedla – obiekty niewątpliwie uciążliwe, powinny być zlokalizowane także po zawietrznej, na południowo-wschodnim skraju osiedla. Tymczasem (ryc. 27) usytuowane są one z każdej niemal strony osiedla. Podstawowym kryterium ich lokalizacji była więc wygoda dnia codziennego – możliwie bliskie położenie w stosunku do zabudowy. Potencjalne uciążliwości – zapachy, insekty i kurz nie odgrywały tu jak widać istotnej roli.

Kolejnym potencjalnie uciążliwym dla sąsiadów obiektem mogły być piekarnie. Na terenie naszego osiedla znajduje się pięć takich budowli (ryc. 30 oraz ryc. 31). Postępując od zachodu są to: WA 11, WA 01, SK 11, KK 05 i KK03. Poszukiwania pomieszczeń mieszkalnych[420] zlokalizowanych najbliżej piekarni dały rezultaty, które przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Odległości pomiędzy piekarniami, a najbliżej zlokalizowanymi pomieszczeniami mieszkalnymi

Piekarnia	**Budynek – pomieszczenie**	**Odległość [m]**
WA 11	MP 18 – pomieszczenie 184	7,40
WA 01	WA 02 – pomieszczenie 25	7,67
SK 11	SK 07 – pomieszczenie 71	5,65
KK 05	KK 06 – pomieszczenie 61	5,33
KK 03	KK 02 – pomieszczenie 20[421]	6,58
Średnia odległość		**6,53**

Są to więc odległości co najmniej dwukrotnie większe od 2,8 metra zalecanych przez bizantyjskie regulacje[422]. Co jednak bardziej zastanawiające, choć ze statystycznego punktu widzenia, liczebność próby jest daleko niewystarczająca, wszystkie one oscylują wokół podobnego dystansu około 6,5 metra.

Uciążliwe niewątpliwie sąsiedztwo stanowiły także piece garncarskie. Na terenie Abû Mînâ odnaleziono dotychczas dwa takie piece, które prawdopodobnie funkcjonowały w interesującym nas okresie. Oba znajdują się we wschodniej części osiedla. Pierwszy z nich położony jest na północ od dawnego *Wielkiego Xenodochium* i został wbudowany w ruiny pochodzącego z VI wieku portykowego założenia interpretowanego jako *xenodocheia humiliores*[423]. Drugi piec odkryto w południowo-zachodnim narożu *Dziedzińca Pielgrzymów*. Nie był on dotychczas przedmiotem szczegółowych badań i być może pochodzi z wcześniejszego okresu pomiędzy połową VII a połową IX wieku. Pomimo to, w obu przypadkach postąpiliśmy jak

[420] W każdym przypadku wyznaczano najmniejszą odległość pomiędzy zewnętrznym licem pieca chlebowego a zewnętrznym licem budynku lub pomieszczenia mieszkalnego.

[421] Budynek KK 02 zachował się w bardzo złym stanie i nie jest pewne czy pomieszczenie KK 02–20 było faktycznie pomieszczeniem mieszkalnym. W każdym razie leży ono najbliżej pieca chlebowego ze wszystkich możliwych.

[422] Za M. Mundel Mango, *op. cit.*, 191.

[423] Por. rozdział 2.4.

Ryc. 31. Odległości uciążliwych obiektów od najbliższych pomieszczeń mieszkalnych (opracowanie – autor)

poprzednio, wyznaczając najmniejszą odległość pomiędzy zewnętrznym licem pieca garncarskiego a zewnętrznym licem budynku lub pomieszczenia mieszkalnego. Wyniki pomiarów przedstawiono w tabeli 8.

Tabela 8. Odległości pomiędzy piecami garncarskimi a najbliżej zlokalizowanymi pomieszczeniami mieszkalnymi

Piec	**Budynek – pomieszczenie**	**Odległość [m]**
Piec na północ od *Wielkiego Xenodochium*	farma PH 21 na północ od *Wielkiego Xenodochium*	18,94
Piec w południowo-zachodnim narożu *Dziedzińca Pielgrzymów*	budynek PH 11[424]	8,5

Jedyny piec garncarski, co do którego mamy w pełni wiarygodne dane, zlokalizowany był więc znacznie dalej niż zalecane w bizantyjskich przepisach 14 metrów[425].

Ostatnia kategoria uciążliwych obiektów, z którymi spotykamy się w Abû Mînâ, to wapienniki. W ich przypadku bizantyjskie regulacje mówią o zachowaniu odległości 46,80 metrów od najbliższych budynków mieszkalnych[426]. Dwa znalezione we wczesno-średniowiecznej Abû Mînâ piece wapiennicze zlokalizowane są ponad 30 metrów na wschód od południowego skrzydła transeptu *Wielkiej Bazyliki*, ponad 70 metrów od najbliższych zabudowań mieszkalnych i to na dodatek na zawietrznej. Można więc zaryzykować twierdzenie, iż odmiennie niż w przypadku śmietników, lokalizacją zarówno piekarni, jak i pieców garncarskich(?) oraz wapienniczych, mogły rządzić jakieś ogólne prawidła.

Powyższe obserwacje należy jednak traktować z wielką ostrożnością. Skąpa liczba przykładów, ograniczonych do jednego zaledwie osiedla, nie pozwala na wyciąganie zbyt daleko idących wniosków uogólniających. Przypadek Abû Mînâ może jedynie stanowić ciekawy punkt wyjścia do dyskusji, jak dalece antyczne, a później bizantyjskie regulacje prawne, oparte były na praktyce dnia codziennego i „zdrowym rozsądku". W tym sensie, można by zaryzykować stwierdzenie, iż zaobserwowane w Abû Mînâ, zgodne z prawodawstwem imperialnym „strefowanie", mogłoby co najwyżej dobrze świadczyć o samych prawodawcach – ustanawiane przez nich regulacje były na tyle zdroworozsądkowe i oczywiste, iż niezależnie od ich aktualności, czy nawet świadomości ich istnienia, bywały intuicyjnie przestrzegane nawet w zwykłych wiejskich osiedlach daleko od ówczesnych granic imperium.

Przedstawione powyżej zasady „strefowania" mogą także świadczyć, iż rozwój Abû Mînâ nie odbywał się w sposób całkowicie pozbawiony jakiejkolwiek kontroli, i że mieszkańcy osiedla cieszyli się być może względną zamożnością. To ostatnie stwierdzenie opieramy na założeniu, iż przestrzeganie w imię wspólnego dobra pewnych norm i zasad możliwe jest jedynie w społecznościach żyjących powyżej minimum stabilizacji ekonomicznej[427]. Poniżej tego minimum, w sytuacji ciągłej walki o ekonomiczne przetrwanie, do głosu dochodzą zwykle egoistyczne interesy poszczególnych jednostek lub grup.

Wydaje się, że w odróżnieniu od omawianego tutaj okresu, takimi właśnie zasadami *'walki o przetrwanie'* jako głównego czynnika kształtującego tkankę osadniczą, mógł się charakteryzować raczej okres przejściowy od połowy VII do połowy IX wieku, poprzedzający rozwój wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ.

3.4. Wczesnośredniowieczne osiedle w świetle arabskich źródeł pisanych

Wśród arabskich źródeł pisanych dotyczących Abû Mînâ wydzielić można dwie zasadnicze grupy: prace arabskich historyków (w tym arabskojęzycznych historyków Kościoła Aleksandryjskiego), oraz prace arabskich geografów. Interesować nas one mogą z dwu co najmniej powodów. Po pierwsze, jako źródła informacji dotyczących historii miejscowości, a szczególnie jej ostatniego okresu wraz z próbą odpowiedzi na pytania, kiedy ustał ruch pielgrzymkowy do Abû Mînâ i kiedy osadę opuścili ostatni mieszkańcy? Po drugie, jako ewentualne źródło informacji dotyczących funkcjonowania Abû Mînâ w interesującym nas okresie i panujących tam warunków[428]. W większości jednak są to jedynie wzmianki o Abû Mînâ i dotyczą okresu od połowy VIII wieku, kończąc się w początkach wieku XIII. Analizując wybrane[429] arabskie źró-

[424] Najbliższy budynek mieszkalny – PH 11 pochodzi ze znacznie późniejszej fazy rozwoju Abû Mînâ i nie istniał jeszcze w momencie kiedy funkcjonował piec garncarski położony w południowo-zachodnim narożu *Dziedzińca Pielgrzymów*.

[425] Za M. Mundell Mango, *op. cit.*, 191.

[426] *Ibidem*.

[427] Problem ten jest ciągle aktualny także w skali współczesnego miasta, Por. J. Kościuk, *Problemy integracji architektury współczesnej w zespołach zabytkowych*, Wrocław 1978, 22 (praca doktorska w maszynopisie).

[428] Ze względu na główny temat tej pracy, poza nawiasem naszego zainteresowania pozostawiamy liczne teksty dotyczące postaci św. Menasa i opisy nadprzyrodzonych zdarzeń związanych z jego kultem.

[429] Kompletne zestawienie arabskich tekstów związanych z Abû Mînâ znajdzie czytelnik w: F. Jaritz, *op. cit.*

dła pisane posługiwać się będziemy z konieczności publikowanymi tłumaczeniami i cytatami oraz odwołaniami do tekstów źródłowych zamieszczonymi przez innych autorów.

Z okresu panowania patriarchy Michała I (743–767) pochodzi spisana z monofizyckich pozycji relacja[430] opisująca spór pomiędzy hierarchami Kościoła grecko-ortodoksyjnego (chalcedońskiego), a hierarchami Kościoła koptyjskiego (monofizyckiego). Spór toczył się o prawo własności kościoła w Abû Mînâ. Ponieważ we wcześniejszych koptyjskich tekstach związanych z historią Kościoła nasza miejscowość wydaje się nie pojawiać, można przypuszczać, iż do tego właśnie czasu centrum pielgrzymkowe w Abû Mînâ pozostawało w rękach Kościoła chalcedońskiego. Ostateczne rozstrzygnięcie nastąpiło za czasów kalifa Marwāna II (744–750), kiedy decyzją gubernatora Egiptu władza nad sanktuarium przypadła Koptom[431].

Z okresu panowania tego samego patriarchy znany nam jest z imienia zarządca dóbr kościelnych w Abû Mînâ – pochodzący z klasztorów w Wadi Natrun, mnich imieniem Anbā Yuḥannā[432] – późniejszy patriarcha Jan IV (776–799). Świadczyć to może o dosyć istotnej roli, jaką odgrywała w tym czasie Abû Mînâ w hierarchii kościelnej.

Za czasów patriarchatu Marka II (799–819) kroniki wspominają o trudnościach, jakie miał Kościół aleksandryjski w płaceniu podatków[433]. Powodem złego stanu finansów kościelnych były według kronikarzy, niepokoje w rejonie Maryût prowokowane przez lokalnych Beduinów. Spowodowały one przerwanie ruchu pielgrzymkowego do Abû Mînâ, który był głównym źródłem dochodów patriarchy. Zdarzenia te dobrze odpowiadają obrazowi, jaki wyłania się z prowadzonych przez nas badań terenowych. W historii Abû Mînâ jest to okres wyraźnego regresu, wręcz *'walki o przetrwanie'*[434].

Analogiczne relacje o trudnej sytuacji finansowej[435] spowodowanej przerwaniem ruchu pielgrzymkowego do Abû Mînâ w wyniku walk w rejonie Aleksandrii[436] i Maryût, pochodzą z czasów następnego patriarchy – Jakuba (819–830). Nieco później, bo w roku 844, Abû Mînâ wymieniana jest w rejestrze szlaków pocztowych[437]. Pomimo braku bezpieczeństwa w tym regionie, ruch na drogach nie zamarł więc zupełnie.

Kulminacja tego niekorzystnego w historii Abû Mînâ okresu przypada na patriarchat Józefa I (831–849), wraz z mniej lub bardziej wiarygodną historią niejakiego Lazarusa, który po roku 836 miał zrabować elementy marmurowej dekoracji architektonicznej zdobiącej sanktuarium św. Menasa, aby następnie przekazać je kalifowi Al-Mu'tasim, dla upiększenia budowanych właśnie w Samarze pałaców. Dzięki jednak staraniom patriarchy przywrócono świątyni jej dawną świetność tak, że *...ci którzy ją oglądali nie byli w stanie zauważyć iż cokolwiek ubyło...*[438] Można by więc przypuszczać, że w rejonie Maryût panował w tym czasie względny spokój umożliwiający nie tylko prowadzenie tak poważnego przedsięwzięcia budowlanego, ale i ruch pielgrzymów, którzy mogli podziwiać owoce starań patriarchy. Nawet jeśli całą historię uznać za prawdopodobną, to w świetle wyników badań terenowych, opis odtworzonej marmurowej inkrustacji świątyni jest znacznie przesadzony. Natomiast faktem bezspornym jest, iż właśnie na okres tuż przed połową IX wieku – datowany na podstawie znalezisk archeologicznych – przypadają intensywne prace budowlane w obrębie *Kościoła Grobowego*. Zapoczątkowało je usunięcie z wnętrza kościoła warstwy gruzów i spalenizny będącej jeszcze pozostałością po inwazji perskiej[439]. Ta sama połowa IX wieku jest okresem, w którym na ruinach V i VI-wiecznych budowli zaczyna się również intensywnie rozwijać się nowe osiedle, składające się z części eklezjastycznej i świeckiej[440]. A zatem, jeśli nawet patriarcha i jego następcy nie przywrócili Abû Mînâ do „poprzedniej" świetności, to na pewno ich działania stanowiły silny impuls pobudzający miejscowość do nowej fazy rozwoju.

W każdym razie, już za czasów patriarchy Kosmasa II (851–858) zarówno warunki zewnętrzne[441], jak i zapewne sytuacja wewnętrzna, poprawiają się na tyle, iż do Abû Mînâ napływają liczne rzesze pielgrzymów. W roku 852 wśród zebranego tłumu dochodzi do zamieszek i rozlewu krwi[442]. Kronikarz relacjonuje to zdarzenie w kontekście kar zastosowanych przez gubernatora Aleksandrii. Po uwięzieniu patriarchy i torturach, gubernator Ahmad ibn Dînâr konfiskuje wszystkie dary i ofiary złożone przez pielgrzymów w Abû Mînâ z okazji tej uroczystości. Jeśli kronikarz relacjonuje ten fakt jako dotkliwy finansowo cios, to wartość skonfiskowanego majątku, czy to w pieniądzu, czy to w naturze, musiała być znaczna. W sposób pośredni, może to sugerować również znaczną liczbę skła-

430 Por. B.T.A. Evetts (red. i tłum.), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*, *PO* I, 2, 103.

431 Dokładny przebieg sporu relacjonuje F. Jaritz wraz z obszernymi cytatami ze źródeł. Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 33–8.

432 *Ibidem*, 39.

433 Por. B.T.A. Evetts, *op. cit.*, 582–3.

434 Por. rozdział 3.2, a szczególnie podrozdział: *Okres od 639/42 do połowy IX wieku*.

435 Por. B.T.A. Evetts, *op. cit.*, 469.

436 *Ibidem*, 451.

437 Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 33.

438 Por. B.T.A. Evetts, *op. cit.*, 512–4. Tłumaczenie – autor.

439 Por. rozdział 3.2.

440 Por. rozdział 3.2.

441 Por. O.H.E. Burmester (red.), *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*, Cairo 1943, II/1, 3–5.

442 *Ibidem*, II/1, 3–5.

dających dary pielgrzymów. Równie prawdopodobna jest jednak i inna interpretacja – że nie tyle liczba pielgrzymów, ale wielkość składanych przez nich ofiar stanowiła o wartości skonfiskowanego majątku. Taka interpretacja byłaby zgodna z sugestiami Ch. Décoberta o zainteresowaniu koptyjskiej elity, której część była wysoko postawiona w hierarchii administracji arabskiej, w utrzymaniu sanktuarium św. Menasa w dobrej kondycji[443]. Implikować to mogło znaczące jednostkowe dotacje na rzecz sanktuarium w Abû Mînâ. Wobec braku jednoznacznych, opartych na źródłach rozstrzygnięć, trudno wyrokować, która z dwu przytoczonych hipotez jest bardziej prawdopodobna. Osobiście, w świetle informacji o zamieszkach w *tłumie*, a także sugerując się opisaną poniżej sytuacją, w której *tłumy* pielgrzymów cierpiały z powodu niedostatków wody pitnej, autor, nie wykluczając koncepcji Décoberta, uważa, że wszystkie te informacje sugerują ciągle jeszcze znaczną liczbę pielgrzymów odwiedzających sanktuarium.

Warunki życia w Abû Mînâ nie były jednak w tym czasie szczególnie komfortowe, głównie za sprawą wspominanego braku wody pitnej. W czasie obchodów dnia św. Menasa (11 listopada), licznie zebrane tłumy pielgrzymów odczuwały taki niedostatek wody, iż celebrujący liturgię Patriarcha Schenuda (859–880) odmówił specjalnie modlitwę w intencji sprowadzenia deszczu. Zdarzenie to, uznane jako cud sprowadzenia deszczu, który napełnił wszystkie cysterny po raz pierwszy od trzech lat, miało miejsce pomiędzy rokiem 862 a 866[444].

Ten, jak można wnosić z opisywanej rzeszy(?) pielgrzymów przybywających do Abû Mînâ, okres względnej prosperity przerwany został około roku 869 przez rewoltę jednego z plemion beduińskich rabujących i palących miejscowości i klasztory od Wadi Natrun po Maryût, nie oszczędzając Abû Mînâ. Czasy stały się tak niespokojne, a szlaki tak niebezpieczne, że *nikt nie był w stanie pokonać drogi pomiędzy Aleksandrią i Abû Mînâ*[445].

W kronikach Eutychiusa, chalcedońskiego patriarchy Aleksandrii (877–940) pojawia się Abû Mînâ około roku 925/6 w kontekście nałożonych na żyjących tam mnichów (?) podatku pogłównego[446]. Kroniki następnych lat 938–1027/8[447] nie wspominają już Abû Mînâ. Fakt, iż miejscowość nie jest też wspominana w *Księdze Klasztorów* opracowanej przez Šābuštī[448] w X wieku, może odpowiadać wynikom naszych badań terenowych. Nie potwierdzają one istnienia żadnych budynków, które można by uznać za należące do kręgu architektury klasztornej. Z drugiej jednak strony Šābuštī wymienia także oprócz klasztorów liczne kościoły, szczególnie te znane z wielu cudów, a do takich zaliczyć należałoby bez wątpienia kościół grobowy św. Menasa. Jego milczenie w kwestii Abû Mînâ musi być więc uwzględnione w dalszej krytycznej analizie materiałów źródłowych. Jednocześnie jednak, Yūsāb Ibn Al-Muhabrak, biskup Fuwwy (zm. 1257) w swojej historii patriarchów[449] wymienia kościół Menasa w Maryût jako miejsce licznych cudów za czasów patriarchatu Christodulusa (1047–1077). W tym miejscu zwrócić należy jednak uwagę na kwestię częstego „kopiowania" przez ówczesnych historyków cudownych zdarzeń, czy to poprzez przypisywanie tych samych cudów kolejnym świętym, czy to poprzez swobodne przenoszenie ich pomiędzy odległymi geograficznie miejscami, czy też w końcu poprzez przenoszenie ich pomiędzy epokami. Jeśli nawet praca żyjącego w pierwszej połowie XIII wieku Yūsāb Ibn Al-Muhabraka, nie była wolna od takich ułomności, to wydaje się symptomatyczne, iż osadza on opisywane zdarzenia właśnie w trzeciej ćwierci XI wieku, a więc okresie, z którego pochodzą jeszcze dobrze zaświadczone archeologicznie ślady aktywności osadniczej w Abû Mînâ.

Osobnego omówienia wymaga dokument wspominany dosyć enigmatycznie przez Butlera[450] jako cytowany przez Quatremère[451] manuskrypt anonimowego arabskiego autora, znajdujący się w nie wymienionej dokładnie kolekcji w Paryżu. Butler prezentuje ten tekst we własnym przekładzie na język angielski:

> *...Leaving Tarrânah and following the road towards Barca, one comes to Mînâ*[452]*, which consists of three abandoned towns in the midst of a sandy desert with their buildings still standing. The Arabs use it as a place for lying in wait against travelers. There may be seen lofty and well-built palaces with enclosure walls about them: they are mostly built over vaulted colonnades, and some few serve as dwellings for monks. There are some springs of fresh water, but somewhat scanty. One comes to the church of St. Mînâ, a huge building embellished with statues and paintings of the greatest beauty. There tapers burn day and night without ceasing. At one end of the building is a vast tomb with two camels in marble, and upon them the statue of a man carved in marble, who is standing, one foot upon each camel: one of his hands is open, the other closed.*

443 Por. Ch. Décobert, *op. cit.*, 149 i nn; a także dyskusję tego problemu w dalszej części tego rozdziału.

444 Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 42–3.

445 Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 44.

446 Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 46.

447 Yahyā Ibn Sa'īd Al-Antākī, Por. *ibidem.*

448 Por. A.S. Atiya, *Some Egyptian Monasteries according to the unpublished ms. of al-Shābushtī's "Kitāb al-diyārāt"*, *BSAC* 5, 1939, 1–28.

449 Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 32.

450 Por. A.J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, ed. P.M. Fraser, Oxford 1978, 177, przypis 2.

451 Por. E. Quatremére, *Mémoires Géographiques et Historiques sur l'Égypte et quelques contrées voisines, recueillis et extraits des manuscripts coptes, arabes etc. de la Bibliothèque impériale*, Paris 1811, tom 2, 8.

452 Ew. *Muna* jak zauważa Butler, co oznaczać by mogło raczej Kellia niż Abû Mînâ. Butler nie mógł jednak wiedzieć, iż Kellia w tych czasach od dawna już nie istniała. Dalsza część tekstu poświęcona kościołowi św. Menasa odnosi się już jednak bez wątpienia do Abû Mînâ. (J.K.).

This figure is said to represent St. Mînâ. On the right as you enter the church is a great marble column, in which a shrine is carved containing figures of Jesus, John, and Zacharias; the door of the shrine is kept closed. There is also to be seen a figure of the Virgin Mary covered by two curtains, and figures of all the prophets. Outside the church are figures representing all kinds of animals and men of all occupations. Among the rest is a slave-merchant holding in his hand an open purse. Over the midst of the church rises a dome, beneath which are eight figures said to represent angels. Close to the church is a mosque where the Muslims pray, and all the land round about is planted with fruit-trees and vines... The town of Fustât sends every year 1000 dinârs for the maintenance of this church...

W przekładzie na język polski tekst ten mógłby mieć następujące brzmienie:

...Opuszczając Tarrânah[453] *i podążając drogą do Barca, przybywa się do Mînâ, składającej się z trzech opuszczonych miast leżących pośrodku piaszczystej pustyni, z wciąż jeszcze stojącymi budynkami. Beduini*[454] *używają tych ruin jako swego leża w oczekiwaniu na podróżnych. Można tu zobaczyć wysokie i wspaniale zbudowane pałace otoczone murami: większość z nich zbudowana nad sklepionymi*[455] *kolumnadami, a kilka z nich służy mnichom za lokum. Jest tu kilka źródeł wody pitnej, ale cokolwiek skąpych. Przybywa się do kościoła św. Menasa, ogromnego budynku ozdobionego posagami i malowidłami największej piękności. Lampy palą się tutaj dzień i noc bez przerwy. W końcu budynku znajduje się obszerny grobowiec z marmurowymi rzeźbami dwóch wielbłądów ponad nimi wyrzeźbiona w marmurze postać stojącego mężczyzny, którego stopy spoczywają na wielbłądach: jedna z dłoni tej postaci jest otwarta a druga zamknięta. Mówi się, iż postać ta przedstawia św. Menasa. Po prawej stronie od wejścia do kościoła znajduje się wielka marmurowa kolumna, na której wyrzeźbiono świątynię z podobiznami Jezusa, św. Jana i św. Zachariasza; drzwi świątyni są zamknięte. Można tu także zobaczyć przysłoniętą dwiema zasłonami postać Marii Dziewicy i przedstawienia wszystkich proroków. Na zewnątrz kościoła znajdują się wyobrażenia różnego rodzaju zwierząt i przedstawienia ludzi różnych zawodów. Wśród tych ostatnich jest handlarz niewolników trzymający rękę w otwartej sakiewce. Nad środkiem kościoła wznosi się kopuła, pod którą znajdują się figury ośmiu postaci uważanych za anioły. W pobliżu kościoła znajduje się meczet, w którym modlą się mahometanie, a cały teren wokół pełen jest drzew owocowych i winnic... Corocznie Fustât przysyła tysiąc dinarów na utrzymanie tego kościoła....*[456]

W komentarzu do tego tekstu Butler intuicyjnie identyfikuje opisywaną tu miejscowość jako miejsce kultu św. Menasa i równie poprawnie wskazuje na jej potencjalną lokalizację – *...na północny zachód od Wadi Natrun i niemal dokładnie na południe od Maryût (które to miejsce jeszcze ciągle zaznaczają istniejące ruiny)...*[457] Pamiętajmy bowiem, iż pierwsze wydanie dzieła Butler'a ukazuje się drukiem w 1902 roku, a więc na trzy lata przed odkryciem i identyfikacją Abû Mînâ przez Kaufmanna.

Wracając do treści samego, nie identyfikowanego dokładnie przez Butlera, arabskiego manuskryptu, jest on bardzo podobny do pochodzącego z około 1068 roku opisu Abû Mînâ przekazanego nam przez arabskiego geografa Al-Bakri. Jak wiadomo nie był on jednak nigdy osobiście w Egipcie, a swoje opisy często opierał na nie zachowanych do dziś dziełach innych podróżników[458]. Nie jest intencją autora rozstrzygać w tej pracy, czy oba teksty pochodzą spod pióra Al-Bakri, czy też tekst cytowany przez Butlera, jest wcześniejszą, oryginalną relacją, na której opierał się później Al-Bakri. Bardziej interesujące są bowiem pewne, istotne dla naszych rozważań, różnice w obu opisach.

W celu porównania tych różnic przytoczyć należy jednak tekst Al-Bakri. Jest on dostępny w postaci przekładów na kilka języków europejskich. Dwa z nich zasługują na nasze zainteresowanie, a to z powodu kolejnych różnic w opisie Abû Mînâ. Chronologicznie pierwszym z nich jest opublikowany w 1913 roku przekład De Slane[459]. Jest on zresztą wynikiem analizy porównawczej czterech zachowanych do naszych czasów wersji tekstu Al-Bakri, które zachowały się w zbiorach Escorialu, Muzeum Brytyjskiego, Biblioteki Paryskiej[460] i kolekcji w Algierze. Tak jak poprzednio, przytoczymy go najpierw we francuskim oryginale zachowując tym razem oryginalną paginację i przypisy.

s. 8

...De Terennout on se rend à el-Mena (2), localité renfermant trois villes abandonnées, dont les édifices sont encore debout. On y remarque plusieurs châteaux magnifiques, situés dans un désert sablonneux où les caravanes courent risque d'être attaquées par les Arabes nomades. Ces châteaux, construits avec une grande solidité, ont des murailles d'une hauteur [5] extraordinaire et s'élèvent, presque tous, sur des voûtes en plein cintre; quelques-uns sont habités

[453] Al-Tarrâna – *Therenoutis* (J.K.)

[454] W angielskim przekładzie użyto w tym miejscu „*Arabs*". Termin ten, nawet współcześnie, odnosi się często do Beduinów.

[455] W angielskim przekładzie użyto w tym miejscu „*vaulted*". Być może autor tłumaczenia miał raczej na myśli *arched* – łukowe, lub też miano na myśli raczej sklepienia niż kolumnady.

[456] Tłumaczenie autora. Zachowano pisownię nazw geograficznych zgodną z tekstem w języku angielskim.

[457] Por. A.J. Butler, *op. cit.*, 178.

[458] Por. E. Lévi-Provencal, *Encyklopédie de l'islam*, 2e éd. Leyde, 159–61.

[459] Por. M.G. De Slane (red. i tłum.), Abou Obeid el Bekri, *Description de l'Afrique septentrionale*, Paris 1913, 8–10. Autor korzystał z internetowej kopii tej pracy dostępnej pod adresem: http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k104409x.notice.

[460] Najpewniej jest to właśnie tekst, o którym wspomina Butler.

par des moines chrétiens. El-Mena possède plusieurs puits qui fournissent de l'eau douce, mais en petite quantité. De là on se rend à Abou-Mîna (3), grande église qui renferme des images et des sculptures très curieuses. On y tient les lampes allumées jour et nuit; jamais on ne les éteint. Au fond de ce bâtiment se voit une grande coupole renfermant l'image d'un homme qui se tient debout, chaque pied appuyé sur un chameau: une de ses mains est ouverte et l'autre fermée. Ce groupe, tout en marbre, représente, dit-on, Abou-Mîna. On voit aussi dans cette église les images de tous

(2) Variantes: El-Mona. M; El-Mithna, E. On peut même lire Mini ou Mina, vu l'absence des points voyelles dans les autres manuscrits. Dans ces notes, nous désignerons le manuscrit d'Alger par la lettre A.; celui de l'Escurial par la lettre E; celui du Musée britannique par M, et celui de la Bibliothèque impériale de Paris, par P.

(3) Selon l'historien des patriarches d'Alexandrie, on passait par Mariout pour se rendre à Mina, ville située dans le désert des lacs de Natron. (Voy. Mémoires géographiques sur l'Egypte, par M. Quatremère, t. I. p. 488).

s. 9

les prophètes, que le salut soit aur eux! Celle de Zacharie s'y trouve avec celle de Jean; l'image de Jésus, placée sur une grande colonne de marbre, à droite en entrant, est protégée par une porte fermée à clef. Un double rideau est suspendu devant l'image de Marie. En dehors de l'église on remarque la représentation de tous les animaux et des gens qui exercent des métiers. L'image d'un marchand d'esclaves, entouré des [malheureux qui sont les] objets de son commerce, tient à la main une bourse dont le fond est percé; emblème par lequel on a voulu indiquer qu'un marchand d'esclaves ne fait jamais fortune. Au milieu de l'église [6] est un pavillon à coupole, renfermant huit images que l'on prétend représenter des anges. Dans une partie de l'église, on remarque une mosquée (1), parfaitement orientée (2) où (3) les musulmans font la prière. Les environs de l'église sont remplis d'arbres fruitiers, surtout d'amandiers à écorce lisse (4) et de caroubiers, dont le fruit, encore vert, a le goût de miel et sert à fabriquer des sirops; il y a aussi beaucoup de vignes dont le produit, tant en raisins que vin, est envoyé au Caire. Voici, dit-on, pour quel motif on fonda cette église: sur l'emplacement qu'elle occupe il y avait un tombeau et, dans le voisinage, un village dont un des

(1) Dans l'enceinte du couvent du mont Sinaï se trouve aussi une mosquée, édifice construit par tes moines, afin d'oter aux musulmans l'envie de s'emparer de l'église pour leur propre usage.

(2) A la lettre: dont le mihrab est tourné vers le kibla. Le mihrab est l'espèce de niche ou d'abside auprès de laquelle se tient l'imam qui dirige les mouvements de la prière. Le kibla est le point de l'horizon qui marque la direction de la Mecque.

(3) Le texte des manuscrits porte جيها; il faut lire فيه. El-Bekri commet souvent des fautes de concordance analogues à celles-ci.

(4) Littéralement: l'amande lisse. Dans le manuscrit P on voit, à la place du mot املس «lisse», un groupe de lettres qu'il est impoissible de lire.

s. 10

habitants était boiteux. Cet homme, ayant perdu son âne, sortit pour le chercher; il passa sur le tombeau et, à l'instant même, il marcha droit. Etant parvenu à atteindre l'animal, il le monta et rentra chez lui parfaitement guéri. Au bruit de cet événement, les malades vinrent en foule pour visiter le tombeau et ils n'eurent qu'à s y asseoir pour recouvrer la santé. On bâtit alors l'église; [7] les malades continuèrent à s'y rendre, mais ils reconnurent que le tombeau avait perdu sa vertu. Tous les ans on envoie de Constantinople (1) plusieurs milliers dé dinars (2) à cette église.

(1) Var. Fostat (le vieux Caire), P.

(2) La valeur et le poids du dinar (pièce d'or) et du dirhem (pièce d'argent) varient selon les pays et les époques. On peut cependant estimer le dinar des premiers siècles à dix francs et le dirhem à dix sous.

Tłumaczenie na język polski brzmi jak następuje:

s. 8

Z Terennout udajemy się do el-Mena (2), miejscowości zawierającej trzy opuszczone miasta, z budynkami jeszcze stojącymi. Można tam zauważyć kilka wspaniałych pałaców, usytuowanych na piaszczystej pustyni, gdzie przechodzące karawany narażone są na ryzyko ataku ze strony nomadycznych Arabów. Te pałace, zbudowane z wielką solidnością, mają mury o wyjątkowej wysokości [5] i wznoszą się, niemal wszystkie, na sklepieniach o pełnym łuku; niektóre są zamieszkałe przez mnichów chrześcijańskich. El-Mena posiada kilka studni, które dostarczają słodkiej wody, ale w małej ilości. Stamtąd udajemy się do Abou-Mîna (3), wielkiego kościoła, który mieści obrazy i bardzo dziwne rzeźby. Utrzymuje się tam lampy zapalone dzień i noc; nigdy się ich nie gasi. W głębi tego budynku widzimy wielką kopułę zawierającą wizerunek człowieka w pozycji stojącej, z każdą stopą wspartą na wielbłądzie: jedna z jego dłoni jest otwarta, druga zamknięta. Ta grupa, cała z marmuru, przedstawia, jak się mówi, św. Menasa. Widzimy również w tym kościele przedstawienia wszystkich

(2) Warianty: El-Mona. M; El-Mithna, E. Można również czytać Mini lub Mina, zważywszy brak punktacji samogłoskowej w innych manuskryptach. W tych przypisach, oznaczamy manuskrypt algierski literą A.; ten z Eskorialu literą E; ten z Muzeum Brytyjskiego przez M, i ten z Paryskiej Biblioteki Imperialnej, przez P.

(3) Według historyka patriarchów Aleksandrii, przecina się Mariout aby się udać do Mina, miasta usytuowanego na pustyni jezior Natron. (Patrz. Mémoires géographiques sur l'Egypte, przez M. Quatremère, t. I. s. 488).

s. 9

proroków, niech dostąpią zbawienia! To (przedstawienie) Zachariasza znajduje się wraz z Janem; przedstawienie Jezusa, umieszczone na wielkiej marmurowej kolumnie, na prawo od wejścia jest zabezpieczone drzwiami zamkniętymi na klucz. Podwójna zasłona jest zawieszona przed przedstawieniem Marii. Na zewnątrz kościoła zauważamy przedstawienie wszystkich zwierząt i ludzi wykonujących różne zawody. Przedstawienie handlarza niewolników, otoczone przez [nieszczęśni, którzy nimi są] przedmioty jego handlu, trzyma

on w ręce sakiewkę której spód jest dziurawy; symbol, przez który chciano wskazać, że handlarz niewolników nie zrobi nigdy fortuny. Pośrodku kościoła [6] jest pawilon kopułowy, zawierający osiem przedstawień, które uważa się za anioły. W jednej z części kościoła zauważamy meczet (1), doskonale zorientowany (2) gdzie (3) modlą się muzułmanie. Okolice kościoła zapełnione są drzewami owocowymi, przede wszystkim migdałowcami o gładkiej skórze (4) i korabowcami, których owoc, jeszcze zielony, ma smak miodu i służy do wyrobu syropu; jest też wiele winnic, których produkt, czy to rodzynki, czy wino, jest wysyłany do Kairu. A oto, jak się mówi, z jakiego powodu ufundowano ten kościół: na miejscu, które on zajmuje był grób i, w pobliżu, wioska, której jeden

(1) W obwodzie murów góry Synaj również znajduje się meczet, budynek zbudowany przez mnichów, aby zniechęcić muzułman chęć zajęcia na ich własne potrzeby kościoła.

(2) W tekście: którego mihrab jest skierowany na kibl'ę. Mihrab jest rodzajem niszy lub apsydy obok której stoi l'imam który kieruje modlitwą. Kibla jest punktem na horyzoncie, który znaczy kierunek na Mekkę.

(3) Tekst manuskryptu zawiera جيها; należy czytać قبيه. El-Bekri popełnia często błędy zgodności analogiczne do tego.

(4) Dokładnie: Migdał gładki. W manuskrypcie P widzimy zamiast słowa املس, grupę liter, której nie da się przeczytać.

s. 10

z mieszkańców był kulawy. Ten człowiek, zagubiwszy swego osła, wyszedł go szukać; przeszedł ponad grobem i, w tymże momencie, szedł już równo. Idąc dalej, dogonił zwierzę, wsiadł na nie i wrócił do siebie całkowicie uzdrowiony. Na wieść o tym wydarzeniu, chorzy przybyli tłumnie aby odwiedzać grobowiec i wystarczyło, by tam siadali aby odzyskiwać zdrowie. Wybudowano zatem kościół; [7] chorzy kontynuowali udawanie się tam, ale grobowiec utracił już swą moc. Co roku przysyła się z Konstantynopola (1) tysiące dinarów (2) na ten kościół.

(1) Var. Fostat (stary Kair), P.

(2) Wartości, ciężar dinara (kawałka złota) i dirhema (kawałka srebra) zmieniają się w zależności od krajów i epok. Można jednak oszacować, że dinar z pierwszych wieków miał 10 franków a dirhem 10 sous.

Z naszego punktu widzenia interesujące jest także współczesne tłumaczenie tekstu Al-Bakri oferowane przez F. Jaritz[461], które rozpoczyna się jednak kilka wierszy później[462] niż cytowany powyżej tekst w języku francuskim. Niemieckojęzyczną wersję tłumaczenia przytaczamy tutaj w oryginalnym brzmieniu:

Von al-Munā (Kellia) gelangt man nach Abû Mînâ, einer großen Kirche mit wunderbaren bildlichen Darstellungen und Skulpturen. Man läßt ihre Lampen Tag und Nacht brennen; sie werden nie gelöscht. Sie hat ein großes Gewölbe im letzten ihrer Gebäude(-teile)[202]. In ihr befinden sich zwei Kamelfiguren aus Marmor und darüber eine Menschenfigur, deren Beine auf den beiden Kamelen stehen. Ihre eine Hand ist geöffnet und die andere geschlossen. Man sagt, es sei die Darstellung des Abû Mînâ. All das ist aus Marmor. Zudem gibt es in dieser Kirche die Darstellungen aller Propheten – über ihnen sei das Heil -, die Darstellung Zacharias', Johannes' und Jesu auf einer großen Marmorsäule zur Rechten des Eintretenden hinter einer verschlossenen Tür, die Darstellung der Maria, vor der zwei Vorhänge herabgelassen sind, und die Darstellung der übrigen Propheten. Außerhalb der Kirche befinden sich die Darstellungen aller Tiere und Berufe. Dazu gehört die Darstellung eines Sklavenhändlers zusammen mit seinem Sklaven und mit einem zu unterst offenen Geldbeutel in der Hand, was bedeutet, daß ein Sklavenhändler keinen Gewinn hat. Mitten in der Kirche gibt es eine Kuppel[203] mit acht Darstellungen. Man behauptet, es seien die Darstellungen der Engel. Auf der einen Seite der Kirche steht eine Moschee, deren Gebetsnische (mihrāb) nach der Qibla ausgerichtet ist, und in der die Muslime beten. Rings um die Kirche sind viele Fruchtbäume, vornehmlich solche mit glattschaligen Mandeln und Johannisbrotbäume, deren frische, mit Honig vermischte Früchte man zu Säften eindickt, sowie viele Reben, deren Trauben und Wein nach Misr gebracht werden.

Man sagt, der Grund für den Bau dieser Kirche sei ein Grab gewesen, das an ihrer Stelle gelegen habe. In seiner Nähe habe sich ein Dorf befunden. Einer seiner Bewohner sei gehbehindert gewesen. Diesem sei sein Esel weggelaufen. Darauf sei der Mann, auf der Suche nach seinem Esel, den er schlagen wollte, fortgekrochen, bis er beim Grab angelangt sei. Nachdem er nun auf das Grab geraten sei, habe er seinen Weg gehend fortgesetzt. Er sei zu seinem Esel hingegangen, habe sich rittlings seiner bemächtigt und sei gesund zu seinem Ort zurückgekehrt[204]. Sodann hätten die Leute diese Geschichte voneinander gehört, und es habe keinen Kranken gegeben, der nicht dieses Grab aufgesucht und sich darauf gesetzt habe und dann gesund geworden sei. Danach sei über ihm ‚diese Kirche gebaut worden. Die Siechen hätten sie besucht, um in ihr Heilung zu suchen. Das Grab sei nach dem Bau der Kirche außer Gebrauch gekommen. Von Konstantinopel (Variante: Fustāt) werden dieser Kirche jedes Jahr tausend Dinar gesandt.

[461] Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 46–7.

[462] Jaritz uznaje, iż dotyczą one bez wątpienia Kellia i pomija je w swojej pracy która poświęcona jest tekstom arabskim mającym związek ze św. Menasem i Abû Mînâ.

[202] *Grossmann (1989) 224, deutet diesen Gebäudeteil als die „Apsis der vermutlich im 8Jh. errichteten fünfschiffigen Basilika.*

[203] *Zum ursprünglichen Grabbau, s. Kaufmann, Menasstadt, 77ff. Kaufmann rekonstruiert ein Oktagon von einfacher Form mit mittleren Kuppelstützen. Grossmann (1986) 16, ist vorsichtiger in seiner Interpretation.*

[204] *Die von AL-BAKRl erzählte legendäre Auffindung des Menasgrabs ist eine andere Version der Geschichte vom hinkenden Jungen, der über dem Menasgrab eine Kerze brennen sah, s.u. 11.5.1. fol. 103r 103v.*

Przekład na język polski zamieszczamy poniżej:

Z al-Munā (Kellia) udajemy się w kierunku Abû Mînâ[463], *dużego kościoła ze wspaniałymi malowidłami i rzeźbami. Tam palą się za dnia i w nocy lampy; nigdy się ich nie gasi. Jest tam wielkie sklepienie w najdalszej części budynku*[202]. *Na nim znajdują się dwie marmurowe figury przedstawiające wielbłądy, a powyżej nich przedstawienie mężczyzny, którego stopy spoczywają na wielbłądach. Jedna jego dłoń jest zamknięta, a druga otwarta. Powiada się, iż jest to przedstawienie św. Menasa. Wszystko to jest z marmuru. W kościele tym znajdują się także przedstawienia wszystkich proroków – niech będą wszyscy pozdrowieni – przedstawienie Zachariasza, Jana i Jezusa na wielkiej marmurowej kolumnie po prawej stronie od wejścia za zamkniętymi drzwiami, przedstawienie Marii przed którym zawieszone są dwie zasłony, oraz przedstawienia pozostałych proroków. Na zewnątrz kościoła znajdują się przedstawienia wszystkich zwierząt i ludzi różnych zawodów. Wśród nich przedstawienie handlarza niewolników wraz z jego niewolnymi i otwartą od spodu sakiewką, co oznacza, że na handlu niewolnikami nie można zdobyć fortuny. W środku kościoła znajduje się kopuła*[203] *z ośmioma przedstawieniami. Uważa się iż są to wyobrażenia aniołów. Po jednej stronie kościoła stoi meczet którego nisza modlitewna (mihrāb) skierowana jest na Qibla*[464] *i w którym modlą się mahometanie. Wokół kościoła rośnie wiele drzew owocowych, szczególnie gładkołupinowe migdałowce i karobowce*[465], *których świeże owoce, zmieszane z miodem zagęszcza się do soków, a także winorośle, których grona i wino wysyłane są do Kairu.*

Mówi się, iż przyczyną budowy tego kościoła był grobowiec, który znajduje się w tym miejscu. W jego pobliżu znajdowała się wieś. Jeden z jej mieszkańców był chromy. Uciekł mu jego osioł. Dlatego czołgał się poszukując osła, którego chciał zbić, aż dotarł do grobu. Po tym jak znalazł się na tym grobie, kontynuował swoją drogę idąc. Doszedł do swojego osła, dosiadł go i wrócił zdrowy do swojej miejscowości[204]. *Wówczas, gdy ludzie posłyszeli tę historię, wtedy nie było już żadnego chorego, który by nie usiadł na tym grobie i poczym stał się zdrowym. Wówczas ponad nim (grobem) zbudowany został kościół. Odwiedzali go kalecy, aby w nim szukać swojego uzdrowienia. Grób po budowie kościoła nie był już używany. Z Konstantynopola (wariant Fustat) przysyłano temu kościołowi każdego roku 1000 dinarów.*[466]

[202] *Grossmann uważa, że tą częścią budowli jest absyda pięcionawowej bazyliki wzniesionej przypuszczalnie w VIII wieku.*

[203] *Pierwotną budowlę grobową Kaufmann rekonstruuje jako oktogon o prostej formie z kopułą opartą na przyporach. Grossmann jest ostrożniejszy w swojej interpretacji.*

[204] *Przytaczana przez* Al-Bakri *legenda odnalezienia grobu Menasa jest inną wersją historii o kulejącym młodzieńcu, który widział świece palącą się nad grobem Menasa.*

Przytaczany tutaj w różnych wersjach tekst Al-Bakri jest na tyle interesujący, iż niezależnie od metodologicznej ułomności posługiwania się przekładem, a nie oryginalnym źródłem, wypada przeanalizować zawarte tutaj informacje.

Pierwsza nasuwająca się wątpliwość to identyfikacja miejscowości, którą odwiedza podróżny po opuszczeniu *Therenoutis*. Tłumacze identyfikują je jako Kellia (*al-Munā*), miejsce dosyć dobrze rozeznane w ostatnim dwudziestoleciu[467]. W linii powietrznej dzieli je od Abû Mînâ niemal 50 kilometrów. Jest zastanawiające, iż bezpośrednio po opisie Kellia (jeśli przyjąć taką właśnie interpretację) przechodzi się wprost do opisu kościoła w Abû Mînâ. Czyżby pomiędzy Kellia i Abû Mînâ nie było nic godnego odnotowania, nie wspominając już o samej drodze, która musiała zająć prawdopodobnie dwa dni?

Jeśli przypomnimy sobie obraz Abû Mînâ w końcowej fazie jej istnienia, jaki wyłania się z badań archeologicznych[468], opis miejscowości identyfikowanej jako Kellia, zaczyna jednak odpowiadać także znanym nam realiom Abû Mînâ. Faktycznie, cała północna część Abû Mînâ jest w tym czasie opuszczona i znajdujące się tam budynki, po kilku wiekach braku użytkowania, stoją bez wątpienia w ruinie. Dopiero w odległości niemal dokładnie pół kilometra od *Północnej Bramy* miejskiej natrafić można na pierwszy zwarty kompleks wczesnośredniowiecznej zabudowy[469]. Ówczesny podróżny, wkraczający do miasta od strony północnej, mógł faktycznie widzieć tylko opuszczone morze ruin. Opis *wysokich i wspaniale zbudowanych pałaców* to już jednak wyraźne koloryzowanie rzeczywistości i to zarówno w odniesieniu do Kellia jak i Abû Mînâ, choć tutaj, wzdłuż *embolos* można było zapewne jeszcze ciągle zobaczyć relikty kolumnowych portyków.

[463] To zdanie nie ma swojego odpowiednika w żadnym ze znanych nam tekstów i wydaje się autorską propozycją tłumaczki – F. Jaritz, chcącej rozpocząć tekst od swego rodzaju wprowadzenia. Jaritz nie ma przy tym żadnych wątpliwości, iż poprzednie wersy dotyczą Kellia a nie Abû Mînâ.

[464] Punkt na horyzoncie wyznaczający kierunek na Mekkę (J.K.).

[465] Szarańczyn strąkowy *[Ceratonia siliqua]* którego owoce (strąki) znane są pod polską nazwą *chleb świętojański* (J.K.).

[466] Tłumaczenie autora. Zachowano pisownię nazw geograficznych zgodną z tekstem w języku niemieckim.

[467] Por. hasło *Kellia* w: *The Coptic Encyclopedia* (red. Aziz S. Atiya), vol. 5, New York 1991, 1396–410; a także: R. Kasser, *Le Site Monastique Des Kellia (Basse-Egypte). Recherches Des Annies 1981–1983*, Leuven 1984; Ph. Bridel (red.), *Mission Suisse d'archéologie Copte: Explorations aux Qouçour el-Izeila lors des campagnes 1981, 1982, 1984, 1985, 1986, 1989 et 1990*, (EK 8184, tome III), Louvain 1999 (2001); Ph. Bridel (red.), *Mission Suisse d'archéologie Copte: Explorations aux Qouçoûr Hégeila et 'Ereima lors des campagnes 1987, 1988 et 1989*, (EK 8184, Tome IV), Louvain 2003 [2004].

[468] Por. rozdział 3.2.

[469] Por. rozdział 3.3.

Zastanawiająca jest także informacja, iż opisywana miejscowość składa się z *trzech opuszczonych miast*. Faktycznie, na wschód od Abû Mînâ istniały dwa skupiska zabudowy – raczej jednak osiedla niż miasta, oba opuszczone po połowie VII wieku. Pierwsze, znajdowało się w bezpośrednim sąsiedztwie Abû Mînâ i składało się z niewielkich, luźno rozrzuconych budynków[470]. Drugie położone było bardziej na wschód, wokół tzw. *Wschodniego Kościoła*[471]. Taka zbieżność wydaje się prawdopodobna w przypadku opisu pochodzącego od osoby, która odwiedziła Abû Mînâ pomiędzy IX i XII wiekiem, a więc w okresie kiedy oba osiedla były już opuszczone, a lokalna społeczność skoncentrowała się w Abû Mînâ.

Kolejny fragment opisu dotyczy źródeł wody pitnej. W świetle znanych nam faktów Abû Mînâ nie posiadała w tym czasie naturalnych źródeł wody[472]. Informacja dotyczyć więc mogła, gdyby faktycznie odnosiła się do Abû Mînâ, cystern, w których w sezonie zimowym magazynowano wodę deszczową. Jak wnosić można ze zdawkowej wzmianki o *cokolwiek skąpych* zasobach tej wody, problemy z jej niedostatkiem musiały być oczywiste dla wszystkich odwiedzających w tym czasie Abû Mînâ. Jakość wody deszczowej magazynowanej w cysternach musiała także pozostawiać wiele do życzenia.

Na uwagę zasługuje także opis ruin miasta, w których koczują łupiący karawany Beduini, a jednocześnie mieszkają mnisi(?). Fakt koegzystencji nomadycznych Beduinów z lokalną społecznością chrześcijańską skupioną wokół klasztorów lub centrów pielgrzymkowych, nie musi budzić jednak naszego zdziwienia. Miejsca takie stanowiły często nie tylko cel lub etap dla pątników i karawan kupieckich, ale także miejsce przeładunku i redystrybucji towarów. Ich istnienie i funkcjonowanie leżało w szeroko rozumianym interesie plemion czerpiących korzyści z kontroli szlaków karawan lub zwykłego rabunku[473].

Nie jest celem tej pracy rozstrzyganie identyfikacji opisywanej miejscowości z Kellia, lub Abû Mînâ. Chcemy zwrócić jedynie uwagę, iż ten fragment opisu może równie dobrze pasować do Kellia jak i Abû Mînâ, a intrygujący nieco narracyjny „przeskok" do bezpośredniego opisu kościoła w Abû Mînâ, skłania do zastanowienia. Być może potrzebna jest tutaj ponowna, krytyczna analiza wszystkich czterech wersji przypisywanego Al-Bakri tekstu, o których wspomina De Slane[474].

Dalsza część opisu dotycząca kościoła grobowego św. Menasa, choć być może cokolwiek wyolbrzymiająca bogactwo jego wystroju, wydaje się bardzo prawdopodobna. Nie odnosi się ona jednak w sposób szczególny do problematyki wczesnośredniowiecznego osiedla.

Nasze zainteresowanie musi wzbudzić jednak informacja na temat *meczetu, w którym modlą się Mahometanie*. Próby zidentyfikowania takiego budynku w pobliżu głównego zespołu sakralnego, jak dotychczas nie powiodły się. Dla pełnej ścisłości należy w tym miejscu wspomnieć, że wersji przytaczanej przez De Slane[475] mówi się o doskonale zorientowanym[476] meczecie znajdującym się *w kościele*, a nie *obok niego*. P. Grossmann uważa, iż niewielka konstrukcja wbudowana od trzeciego do piątego przęsła[477] południowej nawy *Kościoła Grobowego*, może być właśnie reliktem tego meczetu. Prawdopodobieństwo istnienia takiego meczetu jest tym większe, iż jeden z kompleksów wczesnośredniowiecznej zabudowy[478], odizolowany nieco od innych, a jednocześnie położony stosunkowo blisko *Kościoła Grobowego*, wykazuje szereg cech typowych dla arabskiej tradycji domu mieszkalnego[479].

Nieco problematyczny wydaje się natomiast opis znajdujących się wokół kościoła *drzew owocowych i winnic*. Strefa rolnicza położona była nieco dalej na wschód od kompleksu sakralnego[480]. Nie jest wykluczone, że również na południe od *Kościoła Grobowego*, gdzie znajdowała się V/VI-wieczna nekropola, w IX–XI wieku mogły istnieć sady i winnice. „Wokół kościoła" nie należałoby w takim przypadku traktować w dosłownym sensie tego słowa.

Ostatnią z kwestii wartą naszego zainteresowania jest zawarta w tłumaczeniu Butlera wzmianka, iż *corocznie Fustât przysyła 1000 dinarów na utrzymanie kościoła*. Wątpliwości rodzą się tym bardziej, że w swojej wersji tłumaczenia, De Slane mówi w tym miejscu o *Konstantynopolu*, co w tym okresie jest zupełnie nieprawdopodobne, a jedynie w przypisie wspomina, że w paryskiej wersji manuskryptu występuje w tym miejscu *Fustât*[481]. Jest to zapewne ten właśnie, bliżej niezidentyfikowany manuskrypt, o którym wspomina Butler.

Nie mamy możliwości rozstrzygnięcia tych wątpliwości. Można co najwyżej powtórzyć raz jeszcze postulat ponownej, krytycznej analizy wszystkich czterech zachowanych wersji dzieła Al-Bakri, tym bardziej, że cały *passus* dotyczący finansowania Abû Mînâ poprzedzony jest opisem historii cudownego odkrycia grobu św. Menasa i budowy w tym miejscu kościoła, do którego zaczęły

[470] Por. W. Müller-Wiener, P. Grossmann, *Abu Mina 6. Rap.*, *op. cit.*, 463–73.

[471] Por. P. Grossmann, *Abu Mina 8. Rap.*, *op. cit.*, 35–38; P. Grossmann, H. Jaritz, *Abu Mina 9. Rap.*, *op. cit.*, 222–4.

[472] Brak jest dowodów archeologicznych na funkcjonowanie w tym czasie studni, które niegdyś zaopatrywały w wodę obie, nieczynne już w tym czasie łaźnie.

[473] Por. Ch. Décobert, *op. cit.*, 153–6.

[474] Por. M.G. De Slane, *op. cit.*, 8, przypis 2.

[475] Por. M.G. De Slane, *op. cit.*, 10.

[476] Względem Mekki.

[477] Licząc od prezbiterium.

[478] Region XV.

[479] Por. rozdział *3.3. Topografia wczesnośredniowiecznego osiedla*.

[480] Por. ryc. 14.

[481] Por. M.G. De Slane, *op. cit.*, 10, przypis 1.

przybywać rzesze pielgrzymów. Informacja o finansowaniu Abû Mînâ może więc odnosić się równie dobrze do znacznie wcześniejszej epoki – V/VI wieku i dotyczyć wspierania budowy wielkich założeń centrum eklezjastycznego przez bizantyjską władzę centralną. Nie należy jednak wykluczać, iż różnice Fustât/Konstantynopol w różnych wersjach dzieła Al-Bakri są efektem zmian, które pojawiają się w toku transmisji tekstu.

Z drugiej jednak strony, idea pomocy finansowej ze strony chrześcijańskiej społeczności z *Fustât*, pasuje doskonale do ogólnego obrazu chylącego się ku upadkowi centrum pątniczego, które wobec zanikającego ruchu pielgrzymów, utraciło główną podstawę swej ekonomicznej egzystencji[482]. Mamy tu być może pewną analogię do sytuacji ekonomicznej w Kellia, gdzie lokalna społeczność mnichów również nie była w stanie stworzyć ekonomicznych podstaw egzystencji wyłącznie dzięki własnej pracy i była zależna od zewnętrznej pomocy[483]. W przypadku Abû Mînâ taką właśnie interpretację preferuje w swojej pracy Ch. Décobert[484], który jednak w ogóle nie odnosi się do problemu różnicy Fustât *versus* Konstantynopol w zachowanych wersjach manuskryptu, pomimo, iż korzysta z tłumaczenia oferowanego przez De Slane. Otwarte pozostaje jednak pytanie, do jakiego momentu w historii Abû Mînâ odnosi się cały dyskutowany tutaj opis. Ch. Décobert w obszernej analizie dowodzi, że dotyczy on okresu między połową X (datowanie dolne), a połową XI wieku (datowanie górne)[485].

Ostatnim źródłem pisanym, które może być przedmiotem naszego zainteresowania, jest opis cudownego odnalezienia relikwii świętego za panowania sułtana al-Malik al-Mu'izz Aybaka (1250–1257) i ich późniejszego przeniesienia do Kairu za czasów patriarchy Beniamina II (1327–1339). Z naszego punktu widzenia interesująca jest tu jedynie informacja, iż w początkach drugiej połowy XIII wieku miejscowość jest już nie tylko opuszczona, ale i zapomniana. Od momentu kiedy porzucili ją ostatni mieszkańcy, musiało więc minąć kilka pokoleń. Taka interpretacja zgodna jest z wynikami naszych badań terenowych, które sugerują, iż ostatni mieszkańcy opuścili Abû Mînâ w początkach XII wieku[486].

Takie datowanie ostatecznego upadku Abû Mînâ wydaje się być zgodne z jeszcze jednym źródłem. Abû l-Makârim w swojej spisanej pod koniec XII wieku *Historii Kościołów i Klasztorów Dolnego Egiptu*, posługując się konsekwentnie czasem przeszłym[487], wymienia Abû Mînâ[488] jako wspaniałe, lecz nieistniejące już sanktuarium św. Menasa.

[482] Por. rozdział 3.2.

[483] Por. E. Wipszycka, *Les aspects économiques...*, *op. cit.*, 117–44.

[484] Por. Ch. Décobert, *op. cit.*, 149.

[485] Por. Ch. Décobert, *op. cit.*, 144, 146 i 149.

[486] Por. rozdział 3.2.

[487] Na fakt ten zwraca uwagę Ch. Décobert. Por. Ch. Décobert, *op. cit.*, 149.

[488] Por. Samuel al-Suryânî (tłum.), Abu al Makarem, *History of the Churches and Monasteries in Lower Egypt in the 13th Century*, Cairo 1992, 248–9.

4. Próba rekonstrukcji liczby mieszkańców ostatniej fazy osadniczej

O ile, posiadająca mury miejskie, portykowe ulice i place, późnoantyczna Abû Mînâ zasługiwała – pomimo iż nigdy prawdopodobnie nie posiadała formalnie takiego statusu[489] – na nazwę miasta, to w przypadku jej średniowiecznej fazy rozwoju, natrafiamy na problem z klasyfikacją. Przy wspomnianym już braku jakichkolwiek wskazówek źródłowych, możliwe jest oparcie się, pomimo jej kontrowersyjności, na klasyfikacji zaproponowanej przez G.A. Johnsona, gdzie wyróżnikiem jest wyłącznie powierzchnia zajmowana przez organizm osadniczy. Klasyfikacja ta zbytnio generalizuje i upraszcza problem pomijając wiele istotnych aspektów, np. istnienie, lub nie, form organizacyjno-prawnych i infrastruktury typu miejskiego. Proponowany przez G.A. Johnsona podział przewiduje pięć kategorii:

– duże miasta – powierzchnia ponad 15 ha;
– miasta – powierzchnia 6–15 ha;
– duże wsie – powierzchnia 3–5 ha;
– wsie – powierzchnia 1–3 ha;
– przysiółki – powierzchnia poniżej 1 ha.

Średniowieczna Abû Mînâ ze swą powierzchnią niemal 5 ha, znalazłaby się więc w grupie „duże wsie". Ponieważ jednak termin „wieś" oznacza także pewne formy organizacji prawnej i ekonomicznej, co do których w przypadku Abû Mînâ nie mamy żadnych informacji, używać będziemy w tym rozdziale bardziej w naszym przekonaniu neutralnego terminu „osada".

Wobec wspominanego już wielokrotnie braku bezpośrednich danych źródłowych, teoretyczna rekonstrukcja liczby mieszkańców średniowiecznej osady w Abû Mînâ, z konieczności musi bazować na danych dostarczanych nam przez demografię historyczną i statystykę. Możliwe są następujące sposoby rekonstrukcji liczby mieszkańców:

– na podstawie powierzchni osady i średniej gęstości zaludnienia spodziewanej dla takiej formy osadniczej i dla tego okresu;
– na podstawie wielkości strefy uprawnej i danych historycznych dotyczących przeciętnej wielkości działek i pól uprawnych przypadających na jedno gospodarstwo;
– na podstawie liczby domostw oraz wielkości i struktury rodziny oraz gospodarstwa domowego spodziewanych dla tego okresu i charakteru osady;
– na podstawie wielkości powierzchni mieszkalnej i spodziewanego minimum powierzchni przypadającego na 1 członka rodziny;
– na podstawie analizy liczby piekarń;
– na podstawie bilansu zapotrzebowania i zasobów wody pitnej uwzględniającego wielkości (pojemności) cystern służących do magazynowania wody z deszczy padających w sezonie zimowym.

Ze względu na materię przedmiotu można z góry przewidywać, że wyniki uzyskane na drodze poszczególnych analiz będą, być może nawet znacznie, różnić się od siebie. Zakładamy jednak, że porównanie i analiza tak uzyskanych rezultatów, pozwoli nam przynajmniej na określenie przedziału, w którym, według dostępnej nam wiedzy, powinna zawierać się przewidywana liczba mieszkańców.

4.1. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie powierzchni osady i średniej gęstości zaludnienia

Niezaprzeczalną zaletą tej metody jest możliwość szybkiego oszacowania wielkości lokalnej populacji, gdy tylko zdecydujemy się na przyjęcie konkretnego współczynnika określającego liczbę mieszkańców przypadających na jednostkę powierzchni. To co jednak jest zaletą, stanowi zarazem i największą wadę metody. Bazując na

[489] Brak na ten temat jakichkolwiek wzmianek w materiałach źródłowych.

Tabela 9. Powierzchnia i ludność miast śródziemnomorskich, późne średniowiecze
(źródło: J.C. Russel, *Late Ancient...*, *op. cit.*, 60, tabela 63)

Miasto	**Okres**	**Pow. miasta [ha]**	**Gęstość zaludnienia [mieszkańców/ha]**	
			przed epidemią	**po epidemii**
Aix	I poł. XIV w.	42	143	?
Béziers	XII – pocz. XV w.	45	322	106
Carcassone	XIV w.	40	203	124
Die	XV w.	23	?	75
Embrun	XIV – XV w.	8	?	242
Lodève	XIV w.	55	69	?
Lucca	XIII – XIV w.	75	191	?
Modena	koniec XV w.	72	?	111
Nîmes	poł. XIV w.	46	?	116
Perugia	pocz. XVI w.	80?	?	163
Rodos	poł. XIV w.	21	?	184
Tulon	koniec XIII w.	18	84	?
Tulon	połowa XIV w.	18	155	?
Tunis	XIV w.	97	?	289
Walencja	połowa XIII w.	47	287	?
Wiedeń	koniec XIV w.	36	?	107
Średnia gęstość zaludnienia dla wszystkich miast z tabeli 63 (J.C. Russel, *Late Ancient...*, *op. cit.*, s. 60)			159,82	117,37
Średnia gęstość zaludnienia dla miast o powierzchni do 100 ha			181,75	151,7
Średnia gęstość zaludnienia dla miast o powierzchni poniżej 50 ha			146,25	123,57

statystycznych średnich, rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie powierzchni osady nie uwzględnia, bo nie może uwzględniać, wszelkich lokalnych anomalii, zarówno w skali całego zespołu osadniczego, jak i w stosunku do poszczególnych jego części. Niezwykle istotne, bo „wypaczające" statystyczną średnią, mogą być w tym przypadku wszelkie niezabudowane w danym momencie obszary. Fakt ich istnienia, zarówno w przypadku osad, a już szczególnie w przypadku dużych organizmów miejskich, nie wymaga tutaj osobnego dowodzenia.

Problemem samym w sobie jest też ustalenie stosownego do epoki i charakteru osadnictwa, współczynnika gęstości zaludnienia, a także ustalenie powierzchni zajmowanej w konkretnej fazie rozwoju przez dany zespół osadniczy. Przyjęcie tej powierzchni w maksymalnych obserwowanych granicach, może znacznie wypaczyć wyniki, gdyż w poszczególnych fazach rozwoju, granice zasiedlenia mogły się przesuwać i to, co dziś obserwujemy jako maksymalny zasięg, jest sumą stanów *cząstkowych* pochodzących z różnych epok.

Wszystkie te zastrzeżenia, a także brak wiarygodnych, bezpośrednich danych dotyczących gęstości zaludnienia w Egipcie na przełomie tysiącleci, zmuszają nas do wnikliwej analizy wszelkich dostępnych materiałów. Wielu ba-

daczy prezentuje bowiem pogląd, iż demograficzne studia nad późnym antykiem i średniowieczem ujawniają, jeśli nie liczyć wielkich plag i kataklizmów, zaskakującą stałość wielkości populacji[490], a w ślad za tym i średnich gęstości zaludnienia. Niektórzy badacze sugerują nawet, iż radykalne zmiany wystąpiły dopiero z początkiem XX wieku[491]. Do tych ostatnich poglądów należy jednak podchodzić z wielką ostrożnością, gdyż bywają one czasami, mniej lub bardziej świadomie, uwikłane w bieżący kontekst polityczny.

Egipt pod panowaniem Rzymu uznawany był za najgęściej zaludnioną prowincję[492]. Brak bezpośrednich danych zmusza nas jednak do rozszerzenia przeglądu problematyki gęstości zaludnienia także o miasta śródziemnomorskie i europejskie wczesnego, czy nawet późnego średniowiecza. Te ostatnie, według niektórych badaczy, mogą stanowić dość wiarygodne analogie dla średniowiecznego osiedla w Abû Mînâ[493]. Tabele 9–12 stanowiące głównie kompilację z cytowanej już pracy Russela pozwalają na ogólny przegląd sytuacji. W tabeli 9 przedstawiono 16 wybranych miast o wielkości od 8 do 100 ha powierzchni. Większość miejscowości leży na Półwyspie Apenińskim, dwie w północnej Afryce, żadna w Azji Mniejszej, Syrii lub Egipcie. Wspomniany powyżej wpływ lokalnej sytuacji obrazuje ostatnia kolumna tabeli, pokazująca zmiany gęstości zaludnienia po wielkiej zarazie *Czarnej Śmierci*, której wybuch datuje się na 1348 rok.

Pomimo różnorodności danych daje się zauważyć pewna tendencja do większej gęstości zaludnienia w miastach o powierzchni powyżej 50 ha. Według niektórych badaczy istnieje jednak odwrotna relacja pomiędzy powierzchnią osady lub miasta a gęstością zaludnienia. Największą gęstość zaludnienia określaną nawet na 500–600 mieszkańców/ha spotykamy w prymitywnych małych osiedlach. Im wyższy poziom organizacji osady czy miasta, tym niższa gęstość zaludnienia[494]. Ten generalny trend nie wyklucza jednak lokalnych fluktuacji.

W tabeli 9 zwraca jednocześnie uwagę duża rozpiętość wartości gęstości zaludnienia dla małych miast o powierzchni od kilku do kilkunastu hektarów. Jest to zapewne efekt statystyczny: przy niewielkiej powierzchni miasta wszelkie lokalne anomalie mogą znacząco wpływać na uśredniony wynik. W przypadku małych miast, średnia wartości gęstości zaludnienia oscyluje pomiędzy 124 i 146 mieszkańców/ha, a po zaokrągleniu, odpowiednio 125 i 150 mieszkańców/ha.

Jak już wspomnieliśmy powyżej, istnieją poglądy zakładające stosunkową stałość wielkości populacji i gęstości zaludnienia. Tabela 10 pozwala zorientować się, czy takie założenie możemy przyjąć jako kolejny punkt wyjściowy naszych rozważań.

Tabela 10. Rozkład gęstości zaludnienia dla miast według regionów i wielkości (źródło: J.C. Russel, *Late Ancient...*, *op. cit.*, 63, tab. 66)

Podział według regionów	**Gęstość zaludnienia [mieszkańców/ha]**				**Razem miast**
	0–80	**81–125**	**126–175**	**>176**	
Miasta śródziemnomorskie	6	15	3	5	29
Miasta wybrzeża atlantyckiego	10	10	1	1	22
Miasta w głębi kontynentu	11	19	9	2	41
Razem miast w grupie	**27**	**44**	**13**	**8**	**92**

Podział według powierzchni	**Gęstość zaludnienia [mieszkańców/ha]**				**Razem miast**
	0–80	**81–125**	**126–175**	**>176**	
Miasta 1–50 ha	6	14	4	2	26
Miasta 51–100 ha	9	10	5	3	27
Miasta 101–200 ha	6	10	3	2	27
Miasta powyżej 201 ha	6	10	1	1	18
Razem miast w grupie	**27**	**44**	**13**	**8**	**92**

We wszystkich grupach miast (tabela 10), niezależnie czy to wyróżnikiem jest region czy powierzchnia, zaznacza się wyraźna przewaga miast o gęstości zaludnienia między 81 a 125 mieszkańców/ha. Stanowią one niemal 48% badanej

[490] Por. J. C. Russell, *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1958, 3, oraz R. S. Bagnall, B. W. Frier, *The Demography of Roman Egypt*, Cambridge 1994, 173, gdzie podkreśla się jednakże duży wpływ aktualnej sytuacji ekonomiczno-politycznej i lokalnych warunków mogących powodować silne fluktuacje.

[491] Por. M. Broshi, R. Gophna, *The Settlements and Population of Palestine during the Early Bronze Age II–III*, *BASOR* 253 (1984), 41–2, a także Y. Shiloh, *The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas and Population Density*, *BASOR* 239 (180), 29..

[492] Por. J. C. Russell, *Late Ancient...*, *op. cit.*, 64.

[493] Por. R.S. Bagnall, B.W. Frier, *op. cit.*, 171.

[494] Por. R. Fletcher, *The Limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline*, New York 1995, 398.

próbki składającej się w sumie z 92 miast. Po zaokrągleniu, dla naszych rozważań należałoby więc przyjąć wartości z przedziału 80–125 mieszkańców/ha, a więc nieco mniejsze niż te, które sugerowała analiza danych z poprzedniej tabeli.

Tabela 11. Gęstość zaludnienia w wybranych miastach wschodniej i zachodniej części Imperium Rzymskiego (źródło, jeśli nie podano inaczej: J.C. Russell, *Late Ancient...*, *op. cit.*, 64–67, oraz 77)

Miasto	**Okres**	**Pow. [ha]**	**Gęstość zaludnienia [M/ha]**
Aleksandria	I w	920	235
Aleksandria	IV w	640	191
Aleksandria[495]	czasy rzymskie	825	400
Ateny	II w	245	114
Bizancjum	II–III w	180	133
Dura-Europos[496]	czasy Augusta	53	125
Konstantynopol	przed poł. V w	640	125
Konstantynopol	V w	1200	125
Konstantynopol	po poł. V w	960[497]	155
Korynt		480	104
Pompeje		66	160[498]
Tesaloniki	III–V w	234	150
Średnia gęstość zaludnienia			**147**
Średnia gęstość zaludnienia z wyłączeniem Konstantynopola i Aleksandrii			**131**

Tabela 11 dostarcza bardziej szczegółowych danych dotyczących gęstości zaludnienia dla różnych miast wschodniej i zachodniej części Imperium Rzymskiego.

Komentując te dane można przytoczyć opinię Russella, iż 200 mieszkańców/ha to według średniowiecznych standardów dość zatłoczone miasto, a 250 mieszkańców/ha wydaje się już bardzo dużą liczbą, jak na ówczesne czasy[499]. Aby osiągnąć natomiast współczynnik powyżej 350 mieszkańców/ha, konieczne stają się wielokondygnacyjne budynki wielorodzinne[500].

Należy jednak cały czas pamiętać, iż rozpatrywane dane odnoszą się do miast, gdzie oprócz kwartałów mieszkalnych istnieje zazwyczaj, mniej lub bardziej rozwinięta infrastruktura. Szerokie ulice, place, budynki użyteczności publicznej, czy wreszcie założenia rezydencjonalne, powodują obniżenie średniej gęstości zaludnienia. W osadach podobnych do wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ, infrastruktura typu miejskiego nie występuje. Można się więc tutaj spodziewać nieco wyższych wskaźników gęstości zaludnienia[501].

Przegląd materiału źródłowego dotyczącego miast Cesarstwa Rzymskiego nie potwierdza jednak tezy stawianej przez wielu antycznych i współczesnych autorów o dużej gęstości zaludnienia w największych miastach starożytności. Największą gęstość zaludnienia, ok. 350 M/ha reprezentował prawdopodobnie Rzym za czasów Augusta. Spada ona już jednak w IV wieku do poziomu poniżej 200 M/ha. Aleksandria, nawet w swych zawężonych granicach, z trudem przekraczała, jeśli pominąć wskaźniki sugerowane w pracy D. Delia[502], poziom 200 M/ha, podczas gdy Konstantynopol nigdy zapewne nie osiągnął 150 M/ha[503]. Tak więc wielkie miasta tego okresu, a zapewne także i inne, gdzie lokalna sytuacja wymuszała większe zaludnienie, oscylowały wokół 200 M/ha. Ludne, prosperujące miasta średniej wielkości, zależnie od lokalnej sytuacji, oscylowały pomiędzy 100 i 150 M/ha. Jeszcze mniejsze, szczególnie tam, gdzie antycypując przyszły rozwój zakreślono obwód murów miejskich niejako „na zapas", charakteryzowały się jeszcze mniejszą gęstością zaludnienia.

Interesujące nas dane dotyczące samego Egiptu są, jak powiedzieliśmy, stosunkowo skąpe i w większości należą do kategorii danych pośrednich. Według sza-

[495] Wg D. Delia, *The Population of Roman Alexandria*, *Transactions of the American Philological Association* 118 (1988), 275–92. Dane te traktować należy jednak z pewną rezerwą.

[496] M. Rostovtzeff, *Dura-Europos and its Art*, Oxford, 1938. Plany na s. 41, 44, 45 i 47.

[497] Z około 1200 ha wewnątrz murów wzniesionych przez Teodozjusza II znaczna część pozostała niezabudowana jeszcze w X wieku. Tereny objęte zabudową szacuje się na około 960 ha. Por. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1959, vol. 2, 842; a także E. Stein, *Introduction a l'histoire et aux institutions byzantines*, Traditio, 7 (1949–1951), 154.

[498] J. C. Russell uważa taką gęstość zaludnienia za typową dla małego, rozwijającego się miasta, Por. J.C. Russel, *Late Ancient...*, *op. cit.*, 64.

[499] *Ibidem*, 65.

[500] *Ibidem*, 66.

[501] F. Arnold, próbując zrekonstruować wielkość populacji Kahun (Egipt), osady z okresu XIII dynastii, o powierzchni ca 9 ha, założonej na regularnym planie, uzyskuje nawet wskaźnik 527 mieszkańców/ha. F. Arnold, *The Population of Kahun*, praca w maszynopisie udostępniona dzięki uprzejmości autora.

[502] Por. D. Delia, *op. cit.*, 275–92.

[503] Por. J.C. Russel, *Late Ancient...*, *op. cit.*, 68.

cunków, w czasach rzymskich daje się zidentyfikować na terenie Egiptu około 115 ośrodków miejskich rozrzuconych dość nieregularnie na terenie poszczególnych *nomów*[504]:

Aegyptus	–	35
Augustamnica I	–	16
Augustamnica II	–	10
Arcadia	–	9
Thebais Inferior	–	10
Thebais Superior	–	13
Libya	–	11
Pentapolis	–	11

Rekonstruowane wielkości powierzchni i gęstości zaludnienia najważniejszych miast Egiptu w okresie rzymsko-bizantyjskim przedstawia tabela 12.

Tabela 12. Wielkość i gęstość zaludnienia wybranych miast Egiptu rzymsko-bizantyjskiego (źródło: J.C. Russell, *Late Ancient...*, *op. cit.*, *79*, tabela 81)

Miasto	**Okres**	**Pow [ha]**	**Liczba mieszkańców**	**Gęstość zaludnienia [M/ha]**
Aleksandria	I w	920	216 000	235
Aleksandria	IV w	640	122 000	191
Oxyrhyncus	I w	160	34 320	215
Memphis	?	224	34 000	152
Arsinoe	?	242	24 000	99
Antinoe	?	150	20 000	133
Heliopolis	?	140	16 000	114
Heracleopolis Magna	?	116	14 000	121
Karanis	I poł. II w		3 297	169
Karanis	II poł II w		?	113
Średnia gęstość zaludnienia				**154**

Obliczona średnia gęstość zaludnienia dla wybranej grupy miast o powierzchni powyżej 100 ha (tabela 12) zbliżyła się więc do górnej granicy, którą określiliśmy poprzednio na 150 mieszkańców/ha. W dalszym ciągu widoczna jest także tendencja do zmniejszania się gęstości zaludnienia wraz ze zmniejszaniem się wielkości miasta.

Dwie proponowane wcześniej skrajne wartości gęstości zaludnienia, tzn. 125 i 150 mieszkańców/ha, pomiędzy którymi powinna znajdować się spodziewana gęstość zaludnienia średniowiecznej osady w Abû Mînâ, dają nam więc, przy znanej powierzchni wynoszącej 4,67 ha, odpowiednio 584 i 700 mieszkańców, jako spodziewaną wielkość zaludnienia, z preferencją raczej dla wyższej z tych wartości.

4.2. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie wielkości strefy uprawnej

Rekonstrukcja liczby mieszkańców tą drogą, umożliwi jedynie określenie wielkości populacji w jej części zajmującej się pracą na roli. Będzie nam ona jednak mogła służyć jako wskaźnik kontroli poprawności prowadzonych obliczeń.

Wielkość gruntów uprawnych należących do pojedynczego gospodarstwa rolnego zależała zawsze od lokalnych warunków ekonomicznych, glebowych i klimatycznych, a także od gęstości zaludnienia na danym obszarze. Według A. Palerma, w przypadku tak zwanego *dry farming* wspomaganego dodatkowym nawadnianiem i w warunkach klimatycznych umożliwiających dwukrotne zbiory w ciągu roku[505], należy przyjąć minimum ca. 86 ha ziemi uprawnej na każde 100 rodzin żyjących z rolnictwa[506], co oznacza przeciętnie 0,86 ha ziemi uprawnej na rodzinę.

Próba przeniesienia tych danych na grunt Abû Mînâ napotyka jednak na poważne przeszkody ze strony historii agronomii. Poszczególni autorzy podają krańcowo różne dane dotyczące wielkości areału uprawnego typowej farmy. Estymacje wahają się nawet od 10 ha[507] do 5 ha[508]. Panuje przy tym zaobserwowana przez Leforta tenden-

[504] Por. A.H.M. Jones, *The Cities of the Eastern Roman Provinces*, Oxford 1937, 536–40. Podział administracyjny Egiptu zmieniał się wielokrotnie w okresie od początków IV, do połowy VII wieku. Poręczne, tabelaryczne zestawienie tych zmian znajdzie czytelnik w: B. Palme, *The imperial presence: Government and army*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 246, fig. 12.1.

[505] Założenia takie odpowiadają warunkom klimatycznym i sposobowi uprawy w Abû Mînâ.

[506] Por. A. Palerm, *The Agricultural Basis of Urban Civilization in Mesoamerica*, 30; w: J.H. Steward (red.), *Irrigation Civilizations: A Comparative Study*, Washington 1955.

[507] Por. N. Svoronos, *Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance, petite et grande exploitation*, *AESC* 11 (1956), 332.

[508] Por. A. Harvey, *Economic Expansion in Central Greece in the Eleventh Century*, *BMGS* 8 (1982/83), 180.

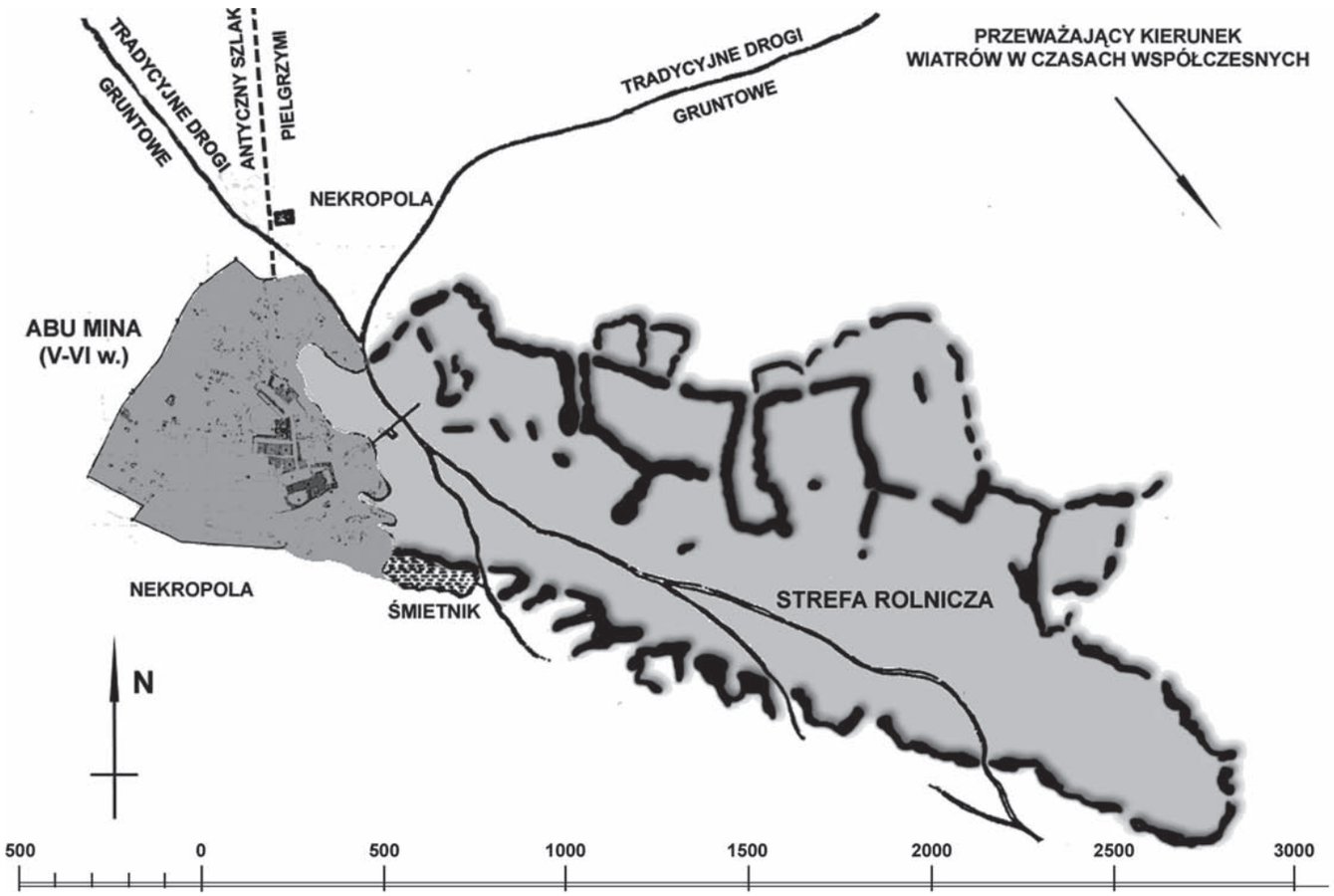

Ryc. 32. Strefa rolnicza Abû Mînâ (opracowanie – autor, na podstawie W. Müller-Wiener, *Siedlungsformen in der Mareotis*, *AA* 1967, 110, Abb. 4)

cja, iż kolejne publikacje podają coraz niższe wielkości[509] zbliżające się do minimum określonego przez specjalistów od bizantyjskiej agronomii na 2,5 ha[510].

Ten ostatni wskaźnik odpowiada także dokładnie sugerowanej przez specjalistów, przeciętnej wielkości ziemi uprawnej będącej we władaniu pojedynczej rodziny, w dolinie Nilu w interesującym nas okresie[511]. Modele prowadzenia działalności rolniczej w obfitującej w zasoby wody dolinie Nilu i w nawiedzanym jedynie przez zimowe deszcze rejonie Abû Mînâ, różnią się jednak od siebie i wskaźnik ten stosować z dużą ostrożnością.

Dające się jeszcze do niedawna zidentyfikować granice strefy rolniczej w Abû Mînâ, pozwalają na określenie powierzchni objętej uprawami rolniczymi. Wynosi ona w przybliżeniu około 150 ha (ryc. 32). W przypadku przyjęcia współczynnika 2,5 ha ziemi uprawnej na rodzinę żyjącą z rolnictwa, daje nam to około 60 rodzin.

W granicach wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ daje się natomiast zidentyfikować 61 budynków, które można uznać za siedliska rodzin trudniących się głównie rolnictwem[512]. Odpowiada to wskaźnikowi 2,46 ha/rodzinę, który jest niemal zgodny ze współczynnikiem ustalonym dla doliny Nilu, na podstawie dostępnej literatury.

Brak jest jakichkolwiek danych pozwalających określić status gruntów uprawnych leżących wokół Abû Mînâ[513]. Nie wiemy czy była indywidualna własność poszczególnych rodzin, czy też, co wydaje się bardziej prawdopodobne, własność kościelna, dzierżawiona pod uprawę poszczególnym najemcom. Jednak i w tym przypadku, przedstawione powyżej wyliczenia, zachowują swoją ważność. Wielkość strefy rolniczej odpowiada liczbie

[509] Por. J. Lefort, *Rural Economy and Social Relations in the Countryside*, *DOP* 47 (1993), 108.

[510] *Ibidem*.

[511] J.C. Russell, *The Population of Medieval Egypt*, *JARCE* 5 (1966), 70.

[512] Por. tabela 15 w dalszej części tego rozdziału.

[513] Po podboju, decyzją kalifa ʿUmara, wszytkie zdobyte ziemie pozostały w rękach dotychczasowych właścicieli, którzy jednak byli zobowiązani do szeregu danin w naturze i pieniądzu na rzecz zwycięskiej armii. Por. P.M. Sijpesteijn, *The Arab conquest of Egypt and the beginning of Muslim rule*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 443.

gospodarstw, które były w stanie uprawiać ją pracą własnych rąk, niezależnie od statusu własnościowego ziemi.

Analiza wielkości strefy uprawnej Abû Mînâ, nie pozwala określić bezwzględnej liczby jej mieszkańców. Uzyskane rezultaty mogą, co najwyżej, stanowić swego rodzaju pośrednią kontrolę poprawności identyfikacji granic strefy rolniczej i liczby farm. Mogą także stanowić przyczynek do dalszych studiów nad historią agronomii Egiptu.

4.3. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie liczby domostw oraz wielkości i struktury rodziny oraz gospodarstwa domowego

Potencjalnie, metoda rekonstrukcji liczby mieszkańców na podstawie liczby domostw, wielkości i struktury rodziny oraz gospodarstwa domowego, przynosi najbardziej dokładne rezultaty – zwłaszcza w odniesieniu do konkretnego zespołu osadniczego. Dokładność rezultatów ściśle jednak zależy od wiarygodności danych demograficznych i stopnia rozeznania granic i wewnętrznej struktury zespołu osadniczego. O ile te ostatnie nie nastręczają nam w przypadku Abû Mînâ większych problemów, to w stosunku do danych dotyczących demografii średniowiecznego Egiptu, istnieje raczej więcej niewiadomych, niż pewników. Można wręcz cytować, ciągle jeszcze aktualne stwierdzenie E. Jomarda, jednego z francuskich uczonych towarzyszących ekspedycji napoleońskiej do Egiptu, iż problematyka historycznej demografii Egiptu należy do najtrudniejszych kwestii, z którymi zmierzyć się może historyk[514]. I dziś, stwierdzenie to jest w dużym stopniu aktualne, zwłaszcza w odniesieniu do interesującego nas okresu.

Podstawowym powodem jest brak wystarczająco szerokiej bazy materiałów źródłowych mogących stanowić podstawę do syntetycznych uogólnień. Nieliczne, znane nam cenzusy podatkowe z okresu wczesnoarabskiego, jeśli nawet stanowią wystarczającą podstawę do uogólnień w skali całego Egiptu, to mają znikomą wartość w odniesieniu do Abû Mînâ położonej poza doliną Nilu.

Sytuacja przedstawia się niewiele lepiej dla okresu bizantyjskiego (tzn. do lat 639/42). Dopiero cofając się wstecz do okresu rzymskiego, dysponujemy nieco pełniejszymi danymi[515]. W rezultacie, luki w obrazie całości dotyczą nie tylko poszczególnych momentów historii, lecz także poszczególnych problemów.

Drugim, być może nawet istotniejszym powodem, dla którego nie jesteśmy w stanie przytoczyć wystarczająco wiarygodnych danych wyjściowych, jest ograniczona natura samej demografii. Opisywane przez nią zjawiska, w tym przypadku struktura rodziny, są niezwykle podatne na wszelkie fluktuacje – to co jest prawdziwe i wiarygodne w skali regionu i w określonym przedziale czasowym, niekoniecznie musi odpowiadać dokładnie obrazowi konkretnej lokalnej społeczności w konkretnym momencie[516]. Jednocześnie jednak, o czym wspominaliśmy już powyżej, wiele autorytetów podkreśla pewną stałość i porównywalność danych.

Biorąc pod uwagę wszystkie te zastrzeżenia i zdając sobie sprawę, iż wiele problemów historycznej demografii Egiptu, na zawsze zapewne pozostanie nierozwiązanych[517], przyjrzyjmy się tym jej aspektom, które w opinii autorytetów przedmiotu wydają się pewne i jednoznaczne. Szczęśliwie dla nas, Bagnall i Frier w jednej ze swych najnowszych prac, pomiędzy innymi pewnikami umieszczają wielkości i strukturę rodziny oraz gospodarstwa domowego[518]. Samo znaczenie terminu *gospodarstwo domowe* nie jest w tym przypadku całkowicie jednoznaczne. Współczesna demografia historyczna określa gospodarstwo domowe, jako grupę zamieszkującą wspólnie pod jednym dachem i prowadzącą wspólną gospodarkę finansową[519]. Nie mamy pewności czy bizantyjskie *οικιαι* będące główną jednostką w zachowanych spisach podatkowych, stanowiących podstawę do wszelkich rozważań na temat wielkości i struktury rodziny oraz gospodarstwa domowego, dokładnie odpowiadają tej współczesnej definicji.

Według stosowanej często *Cambridge typology of households*[520] gospodarstwa domowe można podzielić na pięć głównych grup:

1. osoby samotne,
2. współlokatorzy – głównie wspólnie zamieszkujący krewni (bez par małżeńskich),
3. gospodarstwa jednorodzinne – rodziny jednopokoleniowe w różnych fazach swojego rozwoju: od bezdzietnych małżeństw do wdów (wdowców) z niezamężnymi dziećmi,
4. gospodarstwa jednorodzinne rozszerzone – ze wspólnie zamieszkującym krewnym,
5. gospodarstwa wielorodzinne lub wielopokoleniowe – połączone zazwyczaj więzami krwi.

W tym miejscu rodzą się natychmiast dwie co najmniej wątpliwości – po pierwsze, czy taka typologia

[514] Por. E. Jomard, *Mémoire sur la Population comparée de l'Égypte ancienne et moderne*, w: *Description de l'Égypte*, vol. IX, 105.

[515] Por. R. S. Bagnall, B. W. Frier, *op. cit.*

[516] *Ibidem*, 173.

[517] *Ibidem*, 170.

[518] *Ibidem*, 57–74.

[519] Por. D.I. Kertzer, *Household History*, 1991, 156.

[520] Por. P. Lasett (red.), *Household and Family in Past Times*, Cambridge 1972, 23–44.

Tabela 13. Porównanie struktur gospodarstw domowych

Typ gospodarstwa domowego	% gospodarstw domowych określonego typu			
	Egipt pod panowaniem Rzymu I–III wiek[521]		Egipt pod panowaniem Rzymu I–III wiek[522]	Toskania ok. 1427[523]
	Miasta	Wsie		
1. Osoby samotne	16,7	15,8	16,2	13,6
2. Współlokatorzy	5,6	4,2	4,8	2,3
3. Gospodarstwa jednorodzinne	51,4	36,8	43,1	54,8
4. Gospodarstwa jednorodzinne rozszerzone	11,1	17,9	15,0	10,6
5. Gospodarstwa wielorodzinne lub wielopokoleniowe	15,3	25,3	21,0	18,7
Liczebność próbki	72	95	167	59 770

znajduje swoje odbicie w układzie przestrzennym domów mieszkalnych i po drugie, na ile oferowane przez demografię historyczną dane, mogą być reprezentatywne dla naszego przypadku. W odpowiedzi na pierwszą z wątpliwości poczynimy założenie, które postaramy się później zweryfikować, iż grupy 1 do 3 będą tworzyły dość podobne, różniące się głównie wielkością, układy przestrzenne domów, podczas gdy grupy 4 i 5 powinny wytworzyć bardziej skomplikowane założenia, w których da się wydzielić mniej lub bardziej niezależne jednostki podstawowe – *nuclei*. Taki *nucleus* będzie się manifestował istnieniem wyodrębnionych funkcjonalnie, niezależnych od siebie, zespołów pomieszczeń mieszkalnych, którym zazwyczaj będą towarzyszyły także odrębne dziedzińce gospodarcze. Bazujemy przy tym na przekonaniu, iż nie tylko jesteśmy w stanie zidentyfikować pomieszczenia mieszkalne w obrębie całego domostwa ale i, w przypadku bardziej rozbudowanych kompleksów mieszkalnych, wydzielić jednostki podstawowe (*nuclei*), zasiedlone przez poszczególne podgrupy *gospodarstw jednorodzinnych rozszerzonych* i *gospodarstw wielorodzinnych*.

Tabela 13 przedstawia zebrane na podstawie dostępnej literatury, zestawienie charakterystycznych wielkości w odniesieniu do gospodarstw domowych i rodzin.

W tabeli 13 porównano procentowy udział gospodarstw domowych określonego typu, osobno dla miast i wsi Egiptu pod panowaniem rzymskim, Egiptu jako całości dla tego samego okresu, oraz dla porównania Toskanii z początków XV wieku. Zwraca uwagę stosunkowo duży udział, zwłaszcza na wsi, gospodarstw jednorodzinnych rozszerzonych oraz wielorodzinnych. Wielu badaczy upatruje w takim procentowym rozkładzie typową cechę dla średniowiecznych i wcześniejszych, społeczności śródziemnomorskich[524]. Z pewną ostrożnością można by się tutaj odnosić do statystycznej wiarygodności przytoczonych danych. W przypadku Egiptu liczebność próbki jest o dwa rzędy wielkości mniejsza, niż w przypadku, z oczywistych względów lepiej udokumentowanej, XV-wiecznej Toskanii. Ponieważ trudno się jednak spodziewać rewolucyjnego przełomu w ilości i jakości danych demograficznych dotyczących starożytnego Egiptu, wypada stwierdzić, iż w wyrywkowych danych dostępnych z terenu Egiptu, potwierdzają się te same prawidłowości, które obserwujemy w bardziej statystycznie wiarygodnej próbce z terenu XV-wiecznej Toskanii, a więc, że cytowane powyżej opinie o względnej stabilności wielkości i struktury gospodarstw domowych na przestrzeni antyku i średniowiecza, są zasadniczo poprawne.

Drugim istotnym problemem jest wielkość samej rodziny w wymienionych powyżej poszczególnych jej ty-

[521] Por. R.S. Bagnall, B.W. Frier, *op. cit.*, 67, tab. 3.2.
[522] *Ibidem*, 60, tab. 3.1.
[523] Por. D. Herlihy, C.Klapisch-Zuber, *Tuscans*, 1985, 292.
[524] Por. J.-L. Flandrin, *Families*, 1979, 73–4, oraz T.W. Gallant, *Risk and Survival*, 1991, 21–7.

pach. Również i w tym przypadku dane są niezwykle fragmentaryczne, a opinie poszczególnych autorytetów często sprzeczne. Pomimo tego, nawet pobieżny przegląd literatury przedmiotu, ujawnia niewielki wprawdzie, ale interesujący z naszego punktu widzenia, obszar w miarę spójnych danych dotyczących zwłaszcza społeczności wiejskich. Badania Laiou nad osadnictwem XIII-wiecznej Macedonii, doprowadziły ją do stwierdzenia, że około 1300 roku młoda para małżeńska miała średnio 3,5 dziecka[525]. Wielkość więc typowego gospodarstwa jednorodzinnego musiała oscylować wokół 5,5 osoby lub nieco powyżej. Dane te potwierdziły się ostatnio także w przypadku południowych Włoch[526], a niektórzy badacze sugerują, iż podobna sytuacja panowała także na obszarze Azji Mniejszej, która w przededniu wybuchu wielkiej epidemii dżumy (1348) znajdowała się we władaniu Bizancjum[527].

4.4. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie analizy liczby piekarń

Na terenie wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ znaleziono w sumie pięć piekarń wyposażonych w charakterystyczne okrągłe, przekryte kopułami z cegły palonej, piece chlebowe[528]. Ich kształt, a także wielkość komory piekarniczej[529], przypominają rzymskie piece chlebowe z terenu Pompei[530]. W Pompejach jedna taka piekarnia, wyposażona w podobny piec, przypadała średnio na około 600 mieszkańców[531]. W pompejańskich piekarniach piecom towarzyszył jednak rozbudowany system dodatkowych pomieszczeń (tzw. *panificia*), w których przygotowywano ciasto i formowano bochenki.

W Abû Mînâ nie stwierdzono jednak śladów takich pomieszczeń. Należy więc przypuszczać, iż produktywność każdej z pięciu znalezionych tutaj piekarń była znacznie niższa. Być może, dobrą wskazówką dotyczącą wydajności takich piekarń jest piec chlebowy odkryty w datowanym na IV wiek, rzymskim forcie Abū Ša'ār[532]. Według P. Grossmanna musiało tutaj stacjonować około 240 żołnierzy[533], dla których wyłącznym źródłem zaopatrzenia w chleb był właśnie ten jedyny piec. Średnica pieca chlebowego w Abū Ša'ār (ryc. 33) odpowiada przy tym piecom z Abû Mînâ. Biorąc pod uwagę możliwe różnice w diecie, a także znaną nam różnicę pomiędzy wielkością wojskowego i cywilnego deputatu chleba[534], można z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, że każda z piekarń w Abû Mînâ, była w stanie zaspokoić zapotrzebowanie na chleb dla co najmniej 200 mieszkańców. Daje to w sumie, zakładając, że wszystkie piekarnie pracowały równolegle[535], potencjalną liczbę ludności wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ na poziomie 1000 mieszkańców lub nieco więcej.

4.5. Rekonstrukcja liczby mieszkańców na podstawie bilansu zapotrzebowania i zasobów wody pitnej

W przypadku Abû Mînâ, gdzie jedynym źródłem wody była magazynowana w cysternach woda pochodząca z opadów w okresie zimowym, próba rekonstrukcji liczby mieszkańców na podstawie bilansu zapotrzebowania i zasobów wody pitej bazować będzie na trzech wartościach:

– dziennym zapotrzebowaniu wody na mieszkańca,
– średnim rocznym opadzie deszczu,
– zdolności mieszkańców do magazynowania wody.

Wprawdzie analiza taka będzie miała tylko szacunkowy charakter, powinna jednak wyznaczyć maksymalną wielkość populacji, dla której będą zapewnione względnie dobre warunki zaopatrzenia w wodę. Wielkość tę będzie można skonfrontować z liczebnością populacji obliczoną innymi metodami.

Według współczesnej medycyny, dzienne, fizjologiczne zapotrzebowanie wody wynosi w klimacie umiarkowanym ok. 35 ml na 1 kg wagi ciała. Daje to nam około 2,5 litra wody dziennie dla człowieka ważącego 70 kg. Jest to jednak zaledwie minimum fizjologiczne i to odnoszące się do umiarkowanej strefy klimatycznej. Z oczywistych wzglę-

525 A.E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton 1977, 290.

526 Por. J. Lefort, J.-M. Martin, *L'organisation de l'espace rural: Macédoine et Italie du sud (Xe–XIIIe siècle)*, w : V. Kravari, J. Lefort, C. Morrison (red.*), Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, Paris 1989–91, II, 14–6.

527 Por. J. Lefort, *op. cit.*, 105.

528 Budynki KK 03, KK 05, WA 01, WA 11 i SK 11.

529 Przynajmniej w dwóch przypadkach.

530 Por. B.J.B Mayeske, *Bakeries, Bakers, and Bread at Pompeii. A Study in Social and Economic History*, Ann Arbor 1972; B.J.B Mayeske, *Bakers, Bakeshops, and Bread. A Social and Economic Study – Pompeii and the Vesuvian Landscape*, Washington 1979; B.J.B Mayeske, *A Pompeian Bakery on the Via dell'Abbondanza*, w: *Studia pompeiana et classica in honor of W.F. Jashemsk*i, 1, New Rochelle 1988.

531 Obliczono na podstawie analizy materiałów publikowanych przez B.J.B Mayeske, *op. cit.*

532 Por. P. Grossmann, *Christliche Architektur...*, *op. cit.*, Abb. 187.

533 *Ibidem*, s. 355.

534 Wg. J. Gascou, *La Table budgétaire d'Antaeopolis, w: Hommes et Richesses dans l'Empire byzantin I,* Paris 1989, s. 290 i nn, *annona* cywilna – 980 g chleba dziennie, *annona* wojskowa 980–1300 g chleba dziennie.

535 Na co nie mamy niestety niezbitych dowodów.

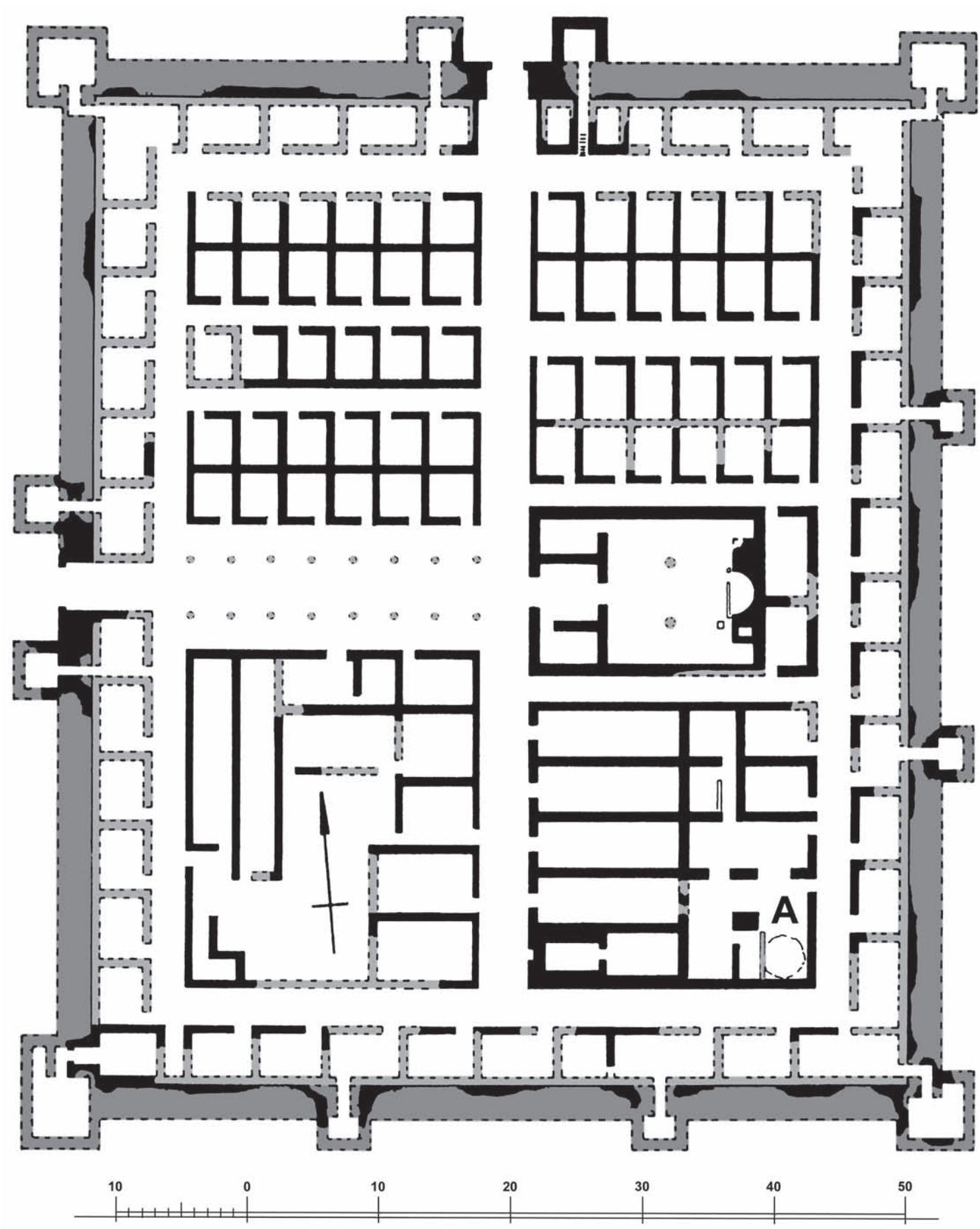

Ryc. 33. Abū Ša'ār (Dayr Umm Dahays) nad Morzem Czerwonym (opracowanie – autor, na podstawie: P. Grossmann, *Christliche Architektur..., op. cit.*, Abb. 187). A – piec chlebowy

dów nie ma jakichkolwiek danych bezpośrednio odnoszących się do zużycia wody w gospodarstwach domowych w Abû Mînâ. Można jednak przyjrzeć się współczesnym gospodarstwom domowym, funkcjonującym w klimacie i warunkach podobnych do badanego wczesnośredniowiecznego osiedla. Analogia jest wprawdzie bardzo odległa, ale powinna określić pewien minimalny poziom zaopatrzenia w wodę, który niezbędny jest dla prawidłowego funkcjonowania gospodarstwa domowego.

Na stronach internetowych *International Livestock Research Institute*[536] publikowane są wyniki badań nad zużyciem wody w gospodarstwach domowych. Generalnie stwierdza się tutaj, iż zależnie od klimatu i obciążenia pracą fizyczną, dobowe zużycie wody na potrzeby konsumpcyjne przez jednego człowieka, waha się pomiędzy 3 a 10 litrów. Badania prowadzone przez ten sam Instytut w najbardziej zacofanych gospodarczo obszarach naszego globu potwierdzają takie założenia. I tak na przykład, w wielu wsiach współczesnej Etiopii zużycie wody nie przekracza 5 litrów/dzień/osobę, a średnia zużycia wody przez całą wiejską populację Etiopii, nie przekracza 15 litrów/osobę/dzień[537]. Podkreśla się przy tym, iż wielkość 15 litrów/osobę/dzień jest granicą, która nie jest zazwyczaj przekraczana w sytuacji, kiedy gospodarstwo nie posiada własnego źródła wody. Jest to swojego rodzaju kompromis pomiędzy zapotrzebowaniem na wodę, a czasem i wysiłkiem niezbędnym do jej dostarczenia z odległego źródła. Podobną wielkość – 13 litrów/osobę/dzień obserwowano także w Maroku[538]. Spotykamy jednak obszary, jak na przykład Burundi, gdzie dzienne zużycie wody nie przekracza 5 litrów na osobę[539]. Współczesne rekomendacje WHO zakładają około 20 litrów wody dziennie na mieszkańca, jako minimum zapewniające godziwy standard życia i higieny[540].

W świetle powyższych danych, wydaje się możliwe przyjęcie orientacyjnego wskaźnika 10 litrów wody na mieszkańca dziennie, jako minimalnego poziomu spodziewanego dla wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Obniżenie tego wskaźnika oznaczać by mogło przyjęcie bardzo restrykcyjnych warunków egzystencji gospodarstw domowych. Wyższy wskaźnik wydaje się mało prawdopodobny w przypadku populacji, która bazowała wyłącznie na zasobach wody magazynowanej w trakcie opadów deszczów w okresie zimowym.

Osobny problem stanowi woda zużywana w hodowli zwierząt. To samo źródło podaje, iż na 250 kg żywej wagi zwierząt potrzeba 5–35 litrów wody dziennie. W tabeli 14 przedstawiono zbiorcze zestawienie zapotrzebowania na wodę dla zwierząt, które mogłyby być hodowane w Abû Mînâ.

Liczne cysterny istniejące w strefie rolniczej Abû Mînâ mogły jednak z powodzeniem zaspokajać zapotrzebowanie na wodę dla zwierząt hodowlanych i w związku z tym możliwe jest pominięcie tego czynnika w naszych obliczeniach.

Tabela 14. Zapotrzebowanie wody dla inwentarza domowego.

Zwierzę	**litrów wody/dzień/250 kg**
Owce i kozy	5–15
Świnie	10–15
Konie, osły, muły	20–25
Bydło domowe	25–35
Drób (na 100 szt.)	15–25

Kolejną wielkością, którą musimy ustalić jako punkt wyjścia w naszych obliczeniach, jest średni opad roczny dla rejonu Abû Mînâ. Także i w tym przypadku zdać się musimy wyłącznie na dane współczesne[541]. Autorowi nie jest jednak znana żadna stacja meteorologiczna położona w bezpośrednim sąsiedztwie Abû Mînâ. Być może takie obserwacje prowadzone są przez służby meteorologiczne pobliskiego lotniska[542], ale nie udało się uzyskać z tego źródła żadnych informacji. Od 1982 roku autor prowadził jednak własne pomiary. Było to o tyle ułatwione, iż dom misji archeologicznej w Abû Mînâ wyposażony jest w podziemne cysterny, w których magazynowana jest woda deszczowa zbierana z dachów budynku. Przy znanej powierzchni dachu i znanych wymiarach cysterny, pozwoliło to na oszacowanie wielkości zimowego opadu. Według tych szacunków, średni opad roczny w ostatnim 25-leciu w Abû Mînâ nie przekraczał 250 mm/rok. Dane te są w dużej mierze zgodne z obserwacjami brytyjskich służb meteorologicznych z lat 1938–1946 wyznaczających

[536] Por. http://www.ilri.cgiar.org/InfoServ/Webpub/Fulldocs/A_Manual/Assessment.htm.

[537] Wg danych *Ministry of the Interior* z 1973 roku.

[538] L. Narvarte, E. Lorenzo, M. Aandam, *Lessons from a PV pumping programme in south Morocco*, Progress in Photovoltaics: Research and Applications 13 (2005), 261–70.

[539] RG. Feachem, E. Burns, S. Cairncross, A. Cronin, P. Cross, D. Curtis, MK. Khan, D. Lamb, H. Southall, *Water, Health and Development; an Interdisciplinary Evaluation*, London 1978, 40.

[540] Wg danych UNHabitat, Global Urban Observatory z 1998 roku.

[541] Wobec często rozbieżnych opinii na temat zmian klimatycznych w tym rejonie basenu Morza Śródziemnego, autor zdecydował się pominąć ten wątek, pozostawiając dyskusję nad nim specjalistom.

[542] Nowy port lotniczy Aleksandrii.

tę wielkość na 205 mm/rok[543]. Stoją one jednak w sprzeczności z danymi opublikowanymi przez komisję powołaną przez ICOMOS do monitorowania sytuacji w Abû Mînâ, gdzie podaje się wartość 100–140 mm/rocznie, w tym 75% w okresie od listopada do stycznia, jako charakterystyczną dla tego regionu[544]. Autorzy nie wskazują jednak na źródła tych danych, trudno więc odnieść się do ich wiarygodności. W tej sytuacji zdecydujemy się przyjąć do naszych obliczeń wielkość 250 mm/rok, jako bardziej prawdopodobną i mającą potwierdzenie z dwóch niezależnych źródeł.

Kolejnym krokiem, na drodze ku rekonstrukcji liczby mieszkańców na podstawie bilansu zapotrzebowania i zasobów wody pitej, będzie przyjęcie założenia, iż mieszkańcy, uzależnieni wyłącznie od zimowych opadów, skrzętnie wykorzystywali wszystkie powierzchnie, z których można było zbierać wodę deszczową i wszystkie dachy budynków mieszkalnych były wyposażone w odpowiedni drenaż pozwalający na magazynowanie wody w cysternach.

Bazujące na zapotrzebowaniu na wodę i możliwościach magazynowania wody deszczowej obliczenia potencjalnej liczby mieszkańców można w tej sytuacji przedstawić za pomocą następujących wzorów.

Określmy ilość wody, którą byli w stanie zmagazynować mieszkańcy jako V_z. Wielkość ta wyrażać się będzie wzorem:

$$V_z = \sum P_d \times d$$

gdzie: $\sum P_d$ – suma powierzchni wszystkich dachów [m^2]; d – opad roczny [m^3/m^2].

Ilość wody niezbędnej dla funkcjonowania osiedla określimy natomiast jako V_p i wyrazimy wzorem:

$$V_p = 364 \times Z_d \times L$$

gdzie: Z_d – dzienne zapotrzebowanie wody na mieszkańca [m^3/osobę]; L – liczba mieszkańców.

Jeśli potrzeby z jednej strony, a możliwości magazynowania wody mają się równoważyć to oczywiście:

$$V_z = V_p$$

a więc:

$$\sum P_d \times d = 364 \times Z_d \times L$$

stąd potencjalna liczba mieszkańców będzie wyrażona wzorem:

$$L = \frac{1}{364} \times \sum P_d \times \frac{d}{z_d} \qquad (1)$$

Nie zawsze jednak stan badań i stopień rozeznania całej osady umożliwiają dokładne określenie sumarycznej powierzchni wszystkich dachów $\sum P_d$. W takim przypadku można posłużyć się szacunkowym, bądź to ustalonym na podstawie badań lepiej rozeznanej części osiedla, współczynnikiem k_d, określającym proporcję pomiędzy powierzchnią dachów a powierzchnią zabudowy, rozumianą w analogiczny sposób jak w tabeli 16. Jeśli tylko znana jest powierzchnia zabudowy całego osiedla $\sum P_z$, to sumaryczna powierzchnia wszystkich dachów $\sum P_d$ będzie wyrażała się równaniem:

$$\sum P_d = k_d \times \sum P_z \qquad (2)$$

gdzie: k_d – współczynnik zadaszenia; $\sum P_z$ – sumaryczna powierzchnia zabudowy dla całego osiedla.

Posługując się przedstawionymi powyżej wzorami obliczono potencjalną liczbę mieszkańców ze względu na zapotrzebowanie na wodę i potencjalną możliwość jej magazynowania. Wyniki przedstawiono wraz z pozostałymi szacunkami liczby mieszkańców w tabeli 15.

Potencjalna możliwość magazynowania wody, rozumiana jako powierzchnia dachów, z których można było zbierać wodę deszczową, powinna być jednak skonfrontowana z faktycznymi możliwościami – tzn. sumaryczną pojemnością cystern.

Liczba i pojemność cystern w Abû Mînâ była prawdopodobnie porównywalna z bizantyjskimi osiedlami na pustyni Negev, gdzie każdy dom posiadał własną cysternę. W jednym z lepiej rozeznanych osiedli – Horvat Zikhrin[545], przy powierzchni osiedla około 3 ha, naliczono 53 cysterny o łącznej pojemności 3750 m^3, co daje przeciętną pojemność cysterny w granicach 70 m^3. Powierzchnia zachodniej części wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ wynosiła około 2,7 ha, a więc porównywalna jest z powierzchnią Horvat Zikhrin. Jednocześnie, ilość magazynowanej wody powinna według tabeli 16 wynosić minimum około 1400 m^3. Jeśli przyjąć, iż domy mieszkalne w Abû Mînâ wyposażone były w podobnej wielkości system cystern jak Horvat Zikhrin, byłyby one wypełnione zaledwie w połowie.

Ze względu na gwałtownie podniesienie się poziomu wód gruntowych w Abû Mînâ, wszystkie cysterny zostały jednak zalane, co uniemożliwiło dokończenie ich inwentaryzacji. Dokładnie pomierzono jedynie cysternę

[543] Por. F. W. Oliver, *Dust-Storms in Egypt as Noted in Maryut: A Suplement*, The Geographical Journal, Vol. 108 (1946), 221.

[544] Por. M. Benedini, H. Celere, *Report of the UNESCO-ICOMOS Monitoring Mission to ABU MENA (Egypt) 12–19 November 2005*, 9.

[545] Por. Y. Hirschfeld, *Farms...*, *op. cit.*, 61.

pod budynkiem MP 13, obliczając jej pojemność na około 40 m^3 oraz cysternę pomiędzy budynkami MP 14 i MP 27 o pojemności około 25 m^3. W obu przypadkach pojemność tych cystern jest więc o około połowę mniejsza niż średnia pojemność cystern z Horvat Zikhrin, co dobrze zgadza się z poprzednią obserwacją.

Bardziej precyzyjna weryfikacja naszych obliczeń nie będzie już nigdy możliwa z powodu wspomnianego już zniszczenia całego systemu cystern w Abû Mînâ przez podnoszący się poziom wód gruntowych..

4.6. Rekonstrukcja liczby mieszkańców zachodniej części osiedla

Niektóre z przedstawionych tutaj metod zastosowano do bardziej szczegółowych obliczeń liczby mieszkańców w zachodniej, świeckiej części osiedla. Stan badań i rozeznanie poszczególnych budowli pozwalał bowiem na podjęcie próby bardziej precyzyjnych obliczeń.

Kolejne ilustracje (ryc. 34–43) przedstawiają poszczególne zespoły zwartej zabudowy określone tutaj jako regiony[546]. W towarzyszącej im tabeli 15 przedstawiono wszystkie dane i wyliczenia. Wymaga ona szeregu objaśnień dotyczących zarówno znaczenia poszczególnych kolumn, jak i sposobu kwalifikowania danych i prowadzenia obliczeń. Kolejne kolumny tabeli zawierają następujące dane:

Region – poszukując adekwatnej nazwy dla poszczególnych skupisk budynków, autor napotkał na problem wyboru odpowiedniej nomenklatury. *Insula*, czy nawet *blok zabudowy*, z oczywistych powodów nie wchodziły w rachubę. Użycie terminu *zespół* mogło implikować istnienie powiązań pomiędzy poszczególnymi budynkami, co nie odpowiada stanowi faktycznemu. Z kolei termin *rejon*, zdawał się nie oddawać charakterystycznej cechy tych skupisk – ściśle określonej granicy pomiędzy strefą zabudowaną, a otaczającą ją niezabudowaną przestrzenią służącą jako komunikacja. W tej sytuacji, pomimo różnic znaczeniowych pomiędzy angielskim i polskim sensem tego pojęcia, zdecydowano się na użycie terminu *region* stosowanego w naszych dziennikach wykopaliskowych i bazach danych. W zachodniej części wczesnośredniowiecznego osiedla przyjęto więc podział na *regiony* zgodny z prowadzonym dziennikiem wykopaliskowym. Szczegółowe plany poszczególnych regionów zamieszczono na rycinach od 34 do 43. Dwa zespoły zabudowy (PH 21 i PH 22) położone w północno-wschodniej części osiedla, gdzie w czasie prac archeologicznych nie wydzielano poszczególnych regionów, ujęto w pozycji *Inne regiony*.

Budynek – nazwy budynków przyjęto zgodnie z prowadzonym dziennikiem wykopaliskowym.

Powierzchnia zabudowy [m^2] – powierzchnię liczono w zewnętrznym obrysie murów otaczających cały zespół zabudowy wraz z wewnętrznymi dziedzińcami. W przypadku wspólnych ścian sąsiedzkich pomiędzy poszczególnymi zespołami, decyzję podejmowano na podstawie rozwarstwienia chronologicznego i analizy szwów budowlanych. Przy braku jednoznacznej interpretacji, granicę pomiędzy poszczególnymi zespołami prowadzono w osi ściany sąsiedzkiej.

Liczba nuclei – zgodnie z założeniami przyjętymi w rozdziale 4.3 za *nucleus* uznawano wyodrębnione funkcjonalnie, niezależne od siebie, zespoły pomieszczeń mieszkalnych, którym zazwyczaj towarzyszą także odrębne dziedzińce gospodarcze. Taki *nucleus* rozumiany jest jako siedlisko poszczególnych części rodziny prowadzącej gospodarstwa jednorodzinne rozszerzone (ze wspólnie zamieszkującym krewnym), lub gospodarstwo wielorodzinne, czy też wielopokoleniowe – połączone zazwyczaj więzami krwi.

Powierzchnia pomieszczeń mieszkalnych [m^2] – powierzchnię obliczano jako powierzchnię netto pomieszczeń interpretowanych jako mieszkalne. Wyróżnikiem pozwalającym na identyfikację pomieszczeń mieszkalnych, także w przypadku budynków, dla których prowadzono tylko badania powierzchniowe, był charakterystyczny układ funkcjonalny, lepsza zazwyczaj technika budowlana, a przede wszystkim obserwacja, iż wszystkie bez wyjątku pomieszczenia, do których drzwi wejściowe wyposażone były w węgarki[547], a które przebadano dokładnie metodą archeologiczną, okazały się pomieszczeniami mieszkalnymi. O takiej właśnie funkcji zaświadczały znajdowane tam typowe *mastaby* przeznaczone na legowiska, schowki na odzież i szczególnie cenne sprzęty domowe oraz stojące zazwyczaj u wejścia[548] tzw. *water jug stands* – charakterystyczne kamienne podstawy do umieszczania amfor z wodą pitną i kubków do jej czerpania.

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m^2/M – do obliczeń przyjęto wskaźnik 40 m^2 powierzchni zabudowy na jednego mieszkańca[549]. Wskaźnik ten ma głównie znaczenie pomocnicze i pozwala na kontrolę obliczeń prowadzonych innymi metodami. W przypadku tej i następnych kolumn, w obliczeniach liczby mieszkańców zastosowano zasadę zaokrąglania do pełnych wartości w górę.

---

[546] Por. poniżej definicję „regionu" przyjętą na potrzeby tego opracowania.

[547] Zazwyczaj obustronne.

[548] Wewnątrz pomieszczenia lub też na zewnątrz.

[549] W tym i następnych przypadkach duża litera *M* oznacza: *Mieszkaniec*.

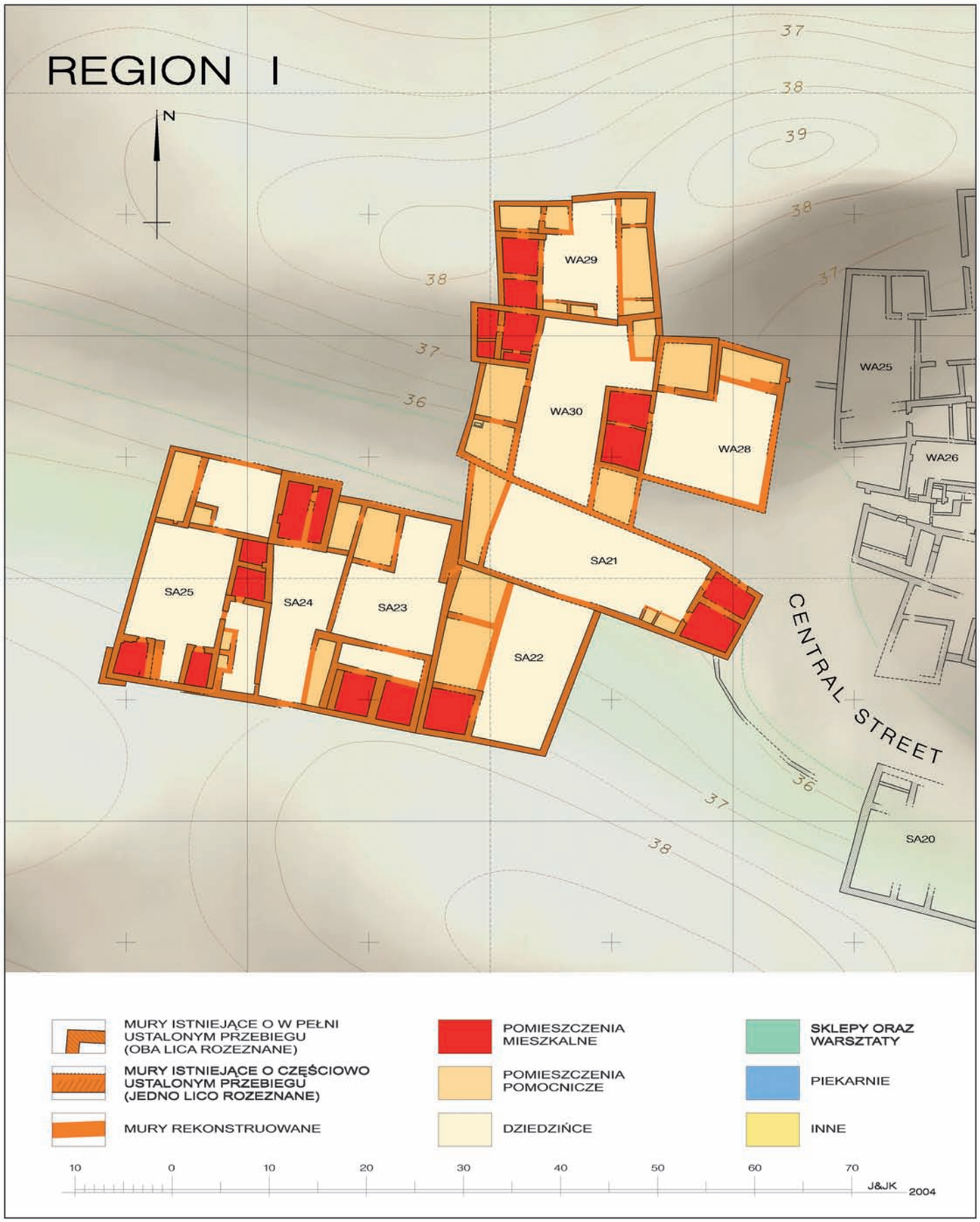

Ryc. 34. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region I (opracowanie – autor)

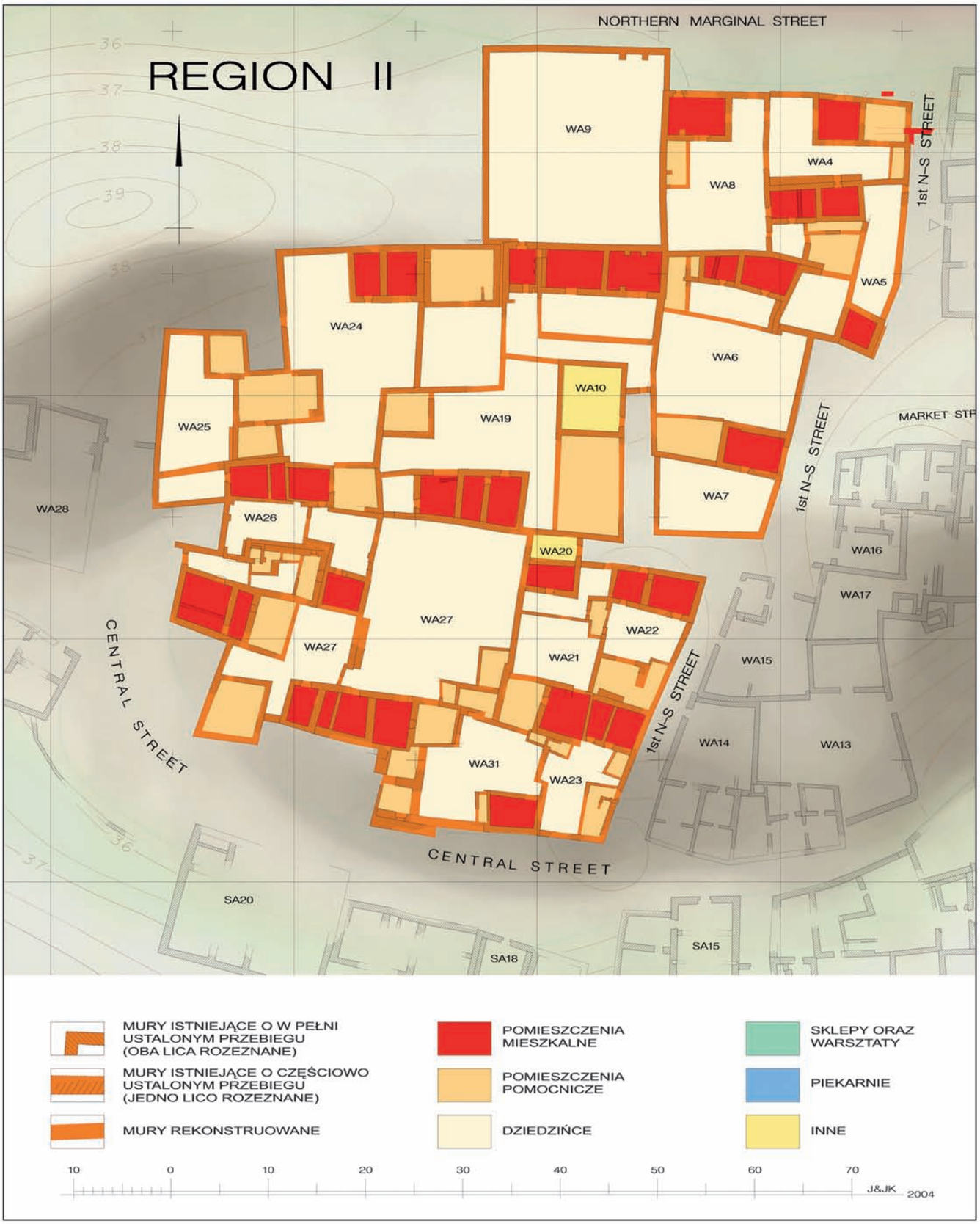

Ryc. 35. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region II (opracowanie – autor)

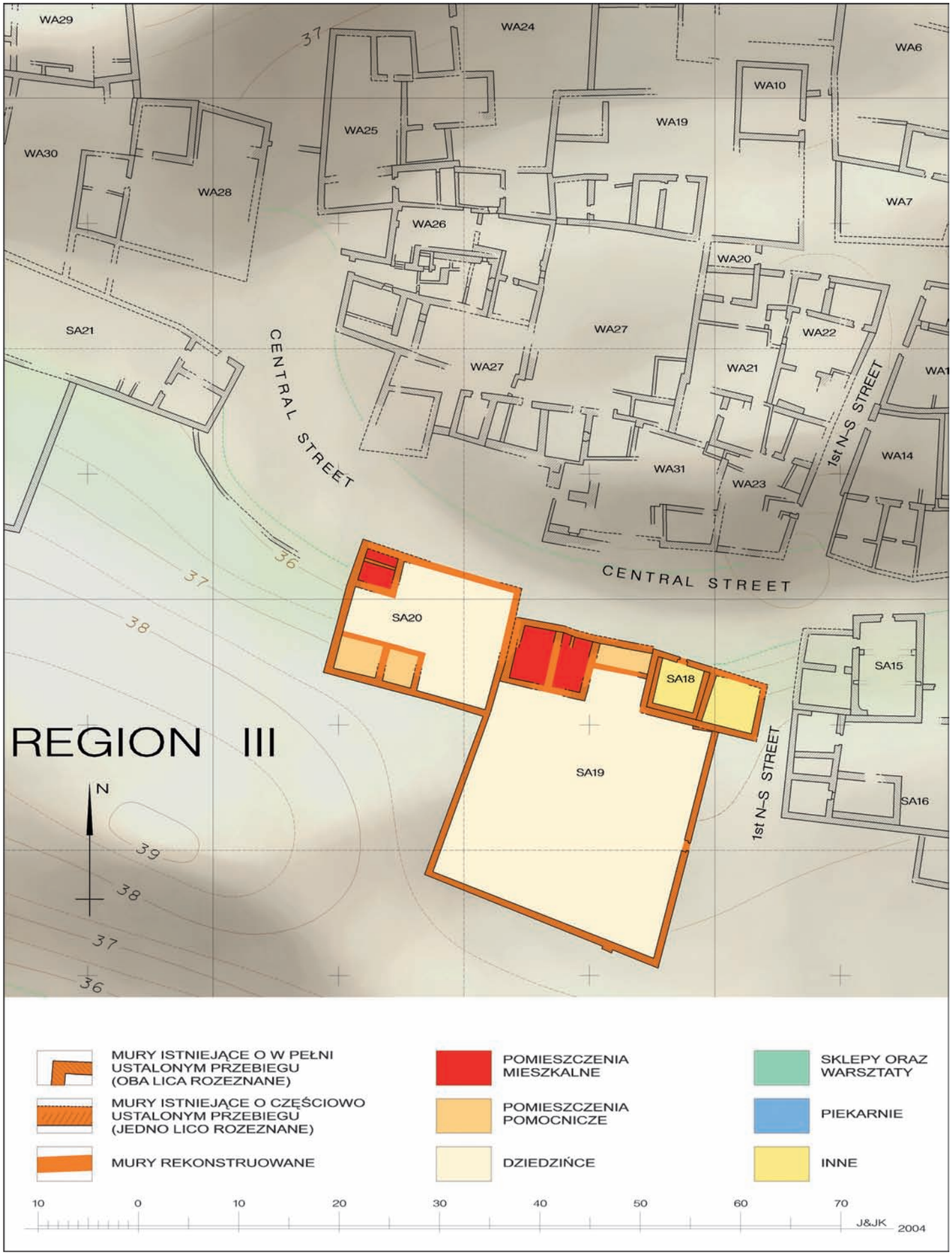

Ryc. 36. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region III (opracowanie – autor)

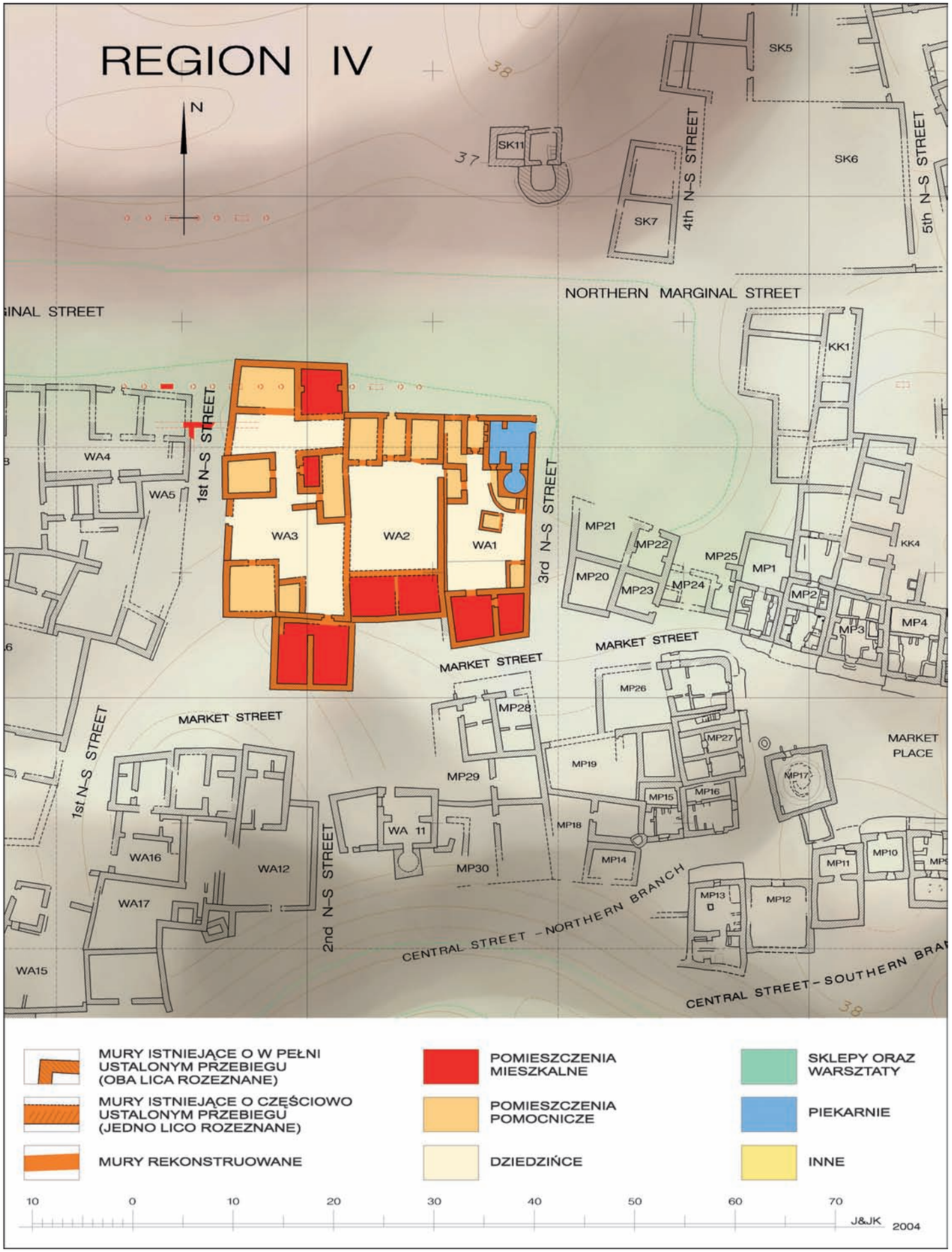

Ryc. 37. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region IV (opracowanie – autor)

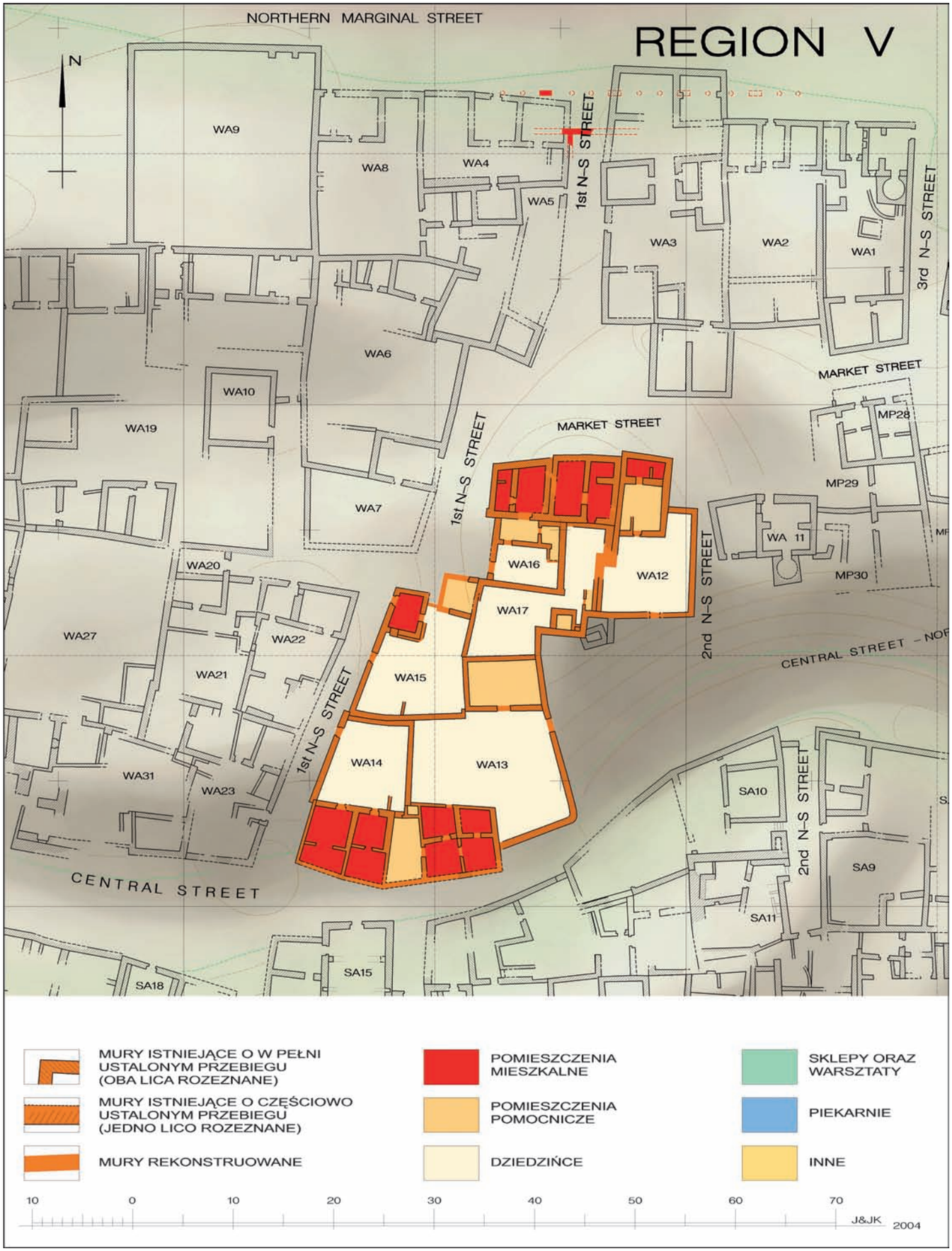

Ryc. 38. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region V (opracowanie – autor)

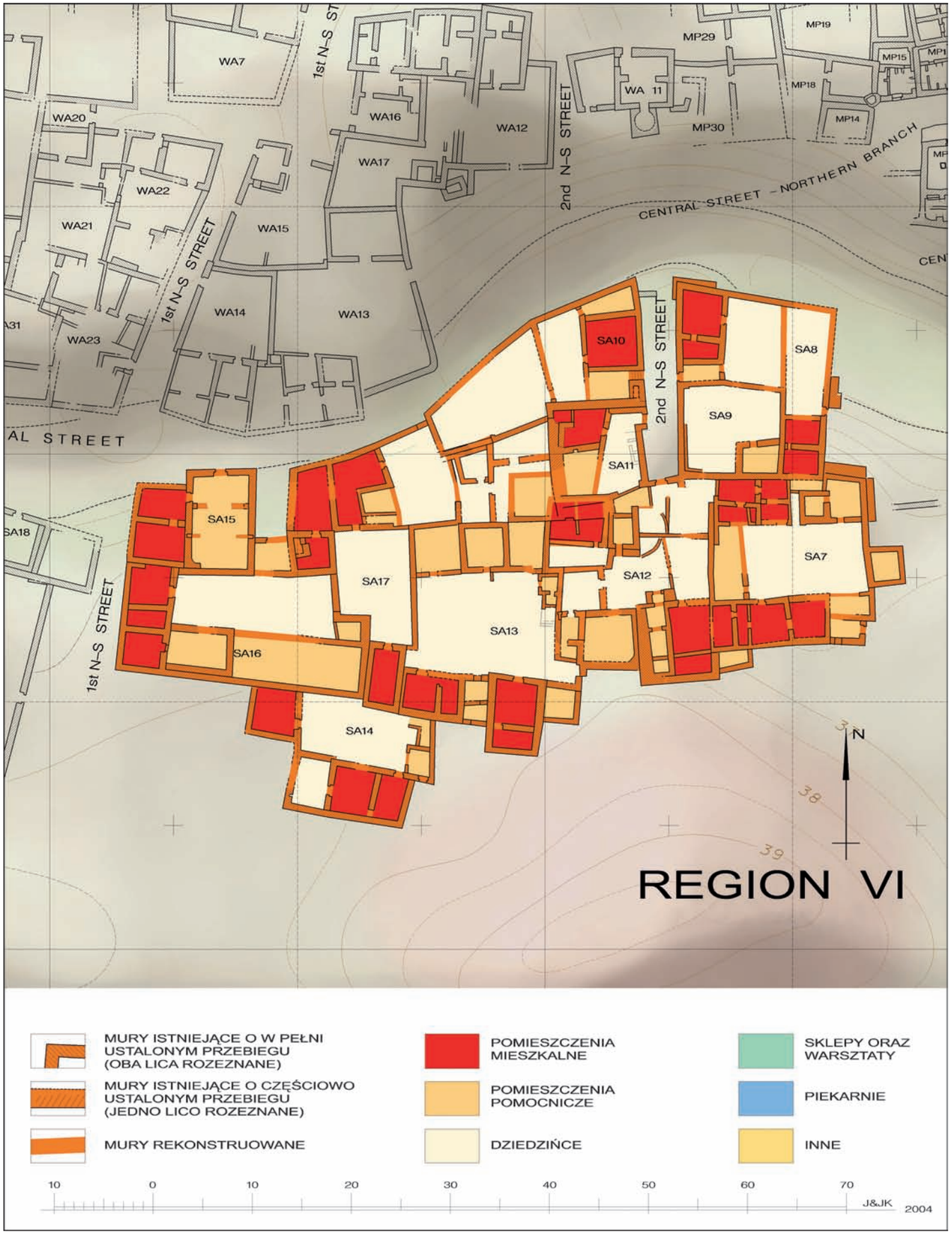

Ryc. 39. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region VI (opracowanie – autor)

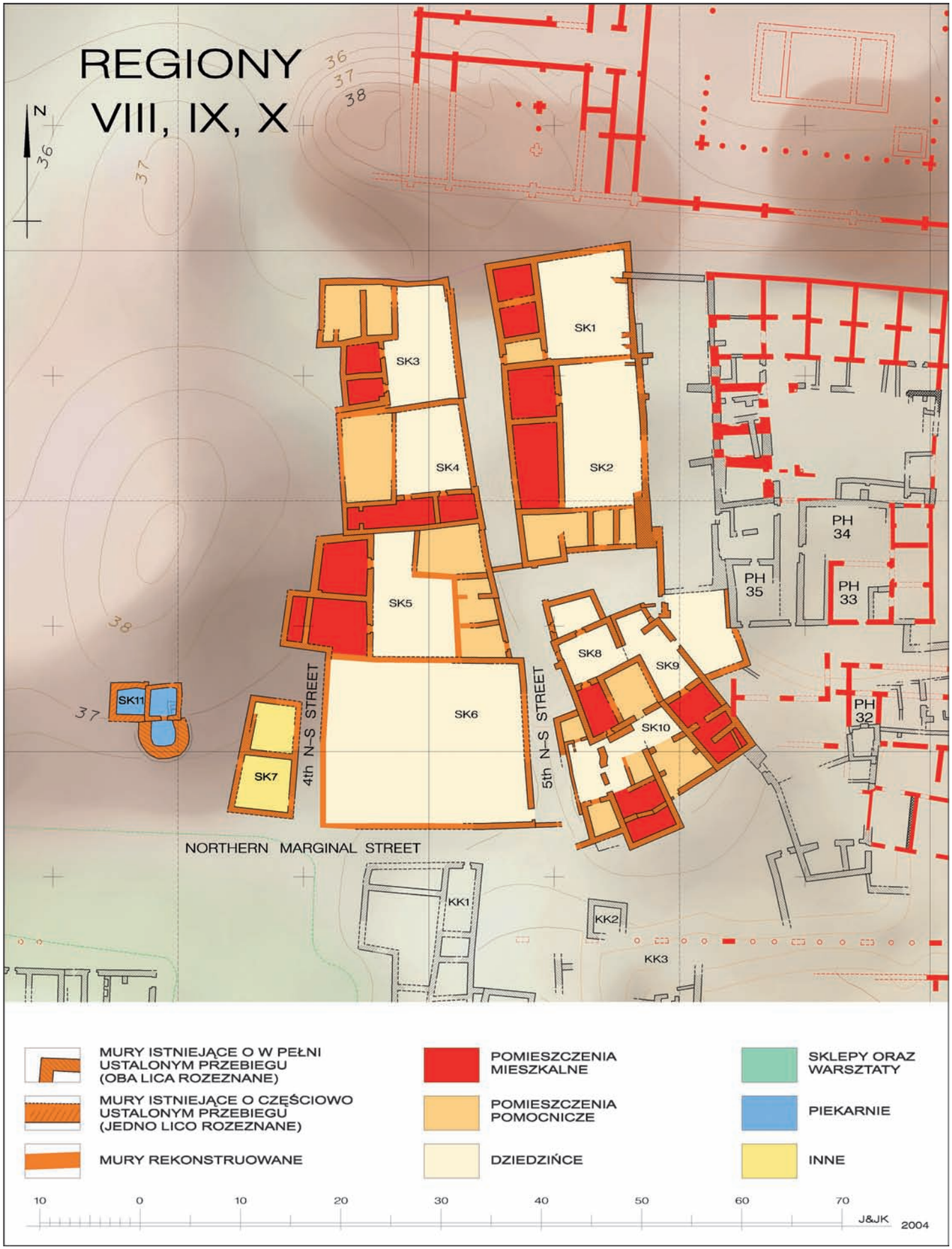

Ryc. 40. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Regiony VIII, IX i X (opracowanie – autor)

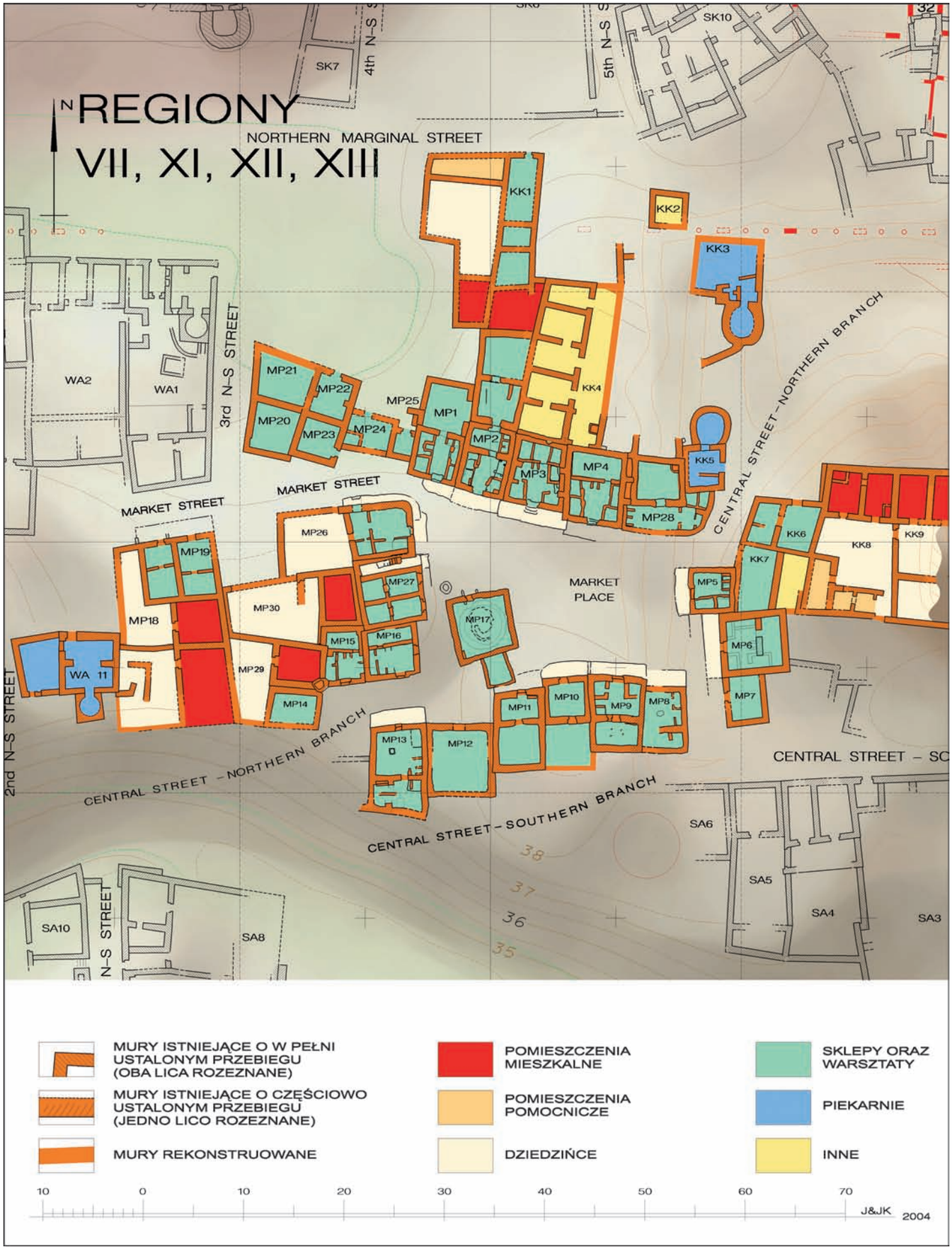

Ryc. 41. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Regiony VII, XI, XII i XIII (opracowanie – autor)

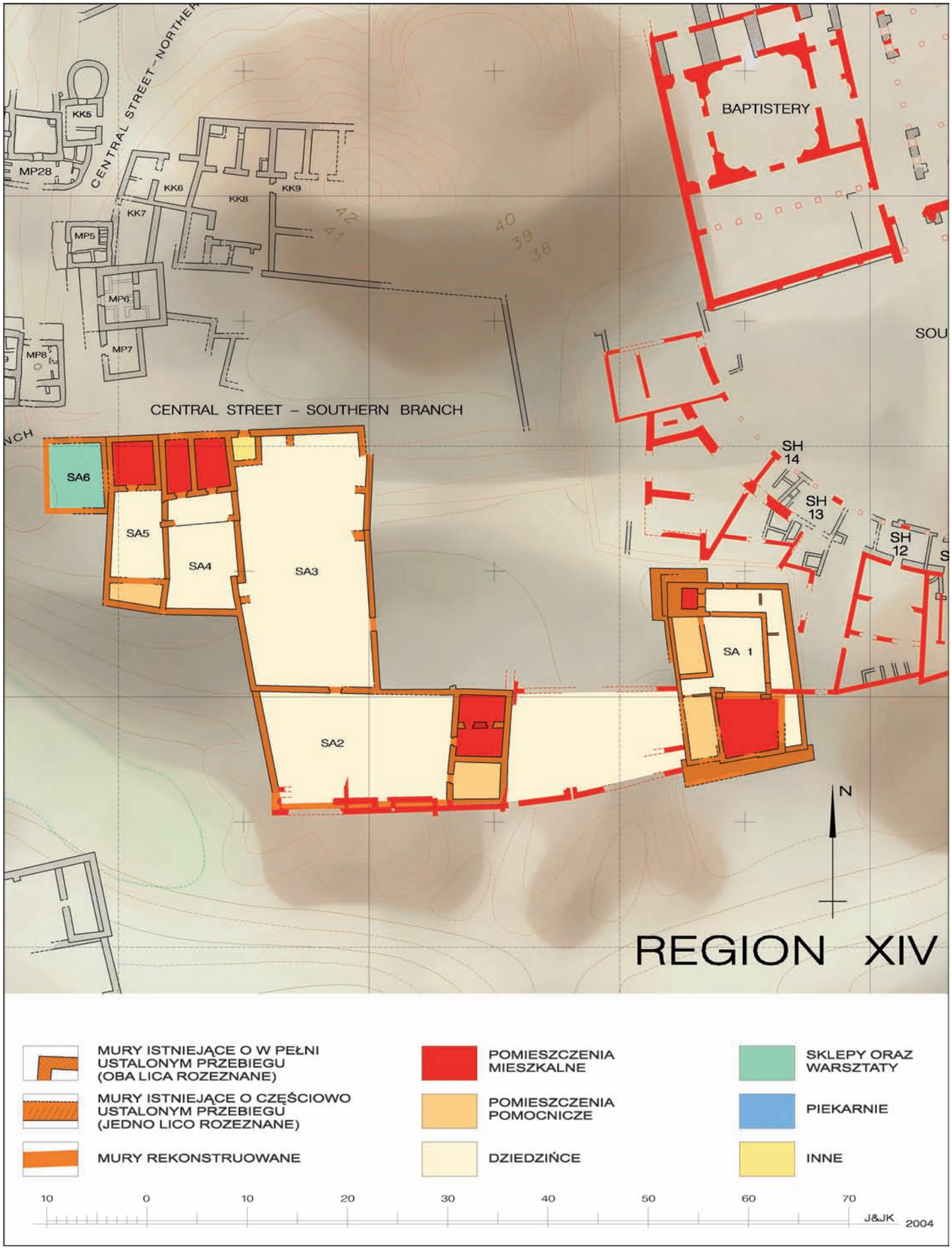

Ryc. 42. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region XIV (opracowanie – autor)

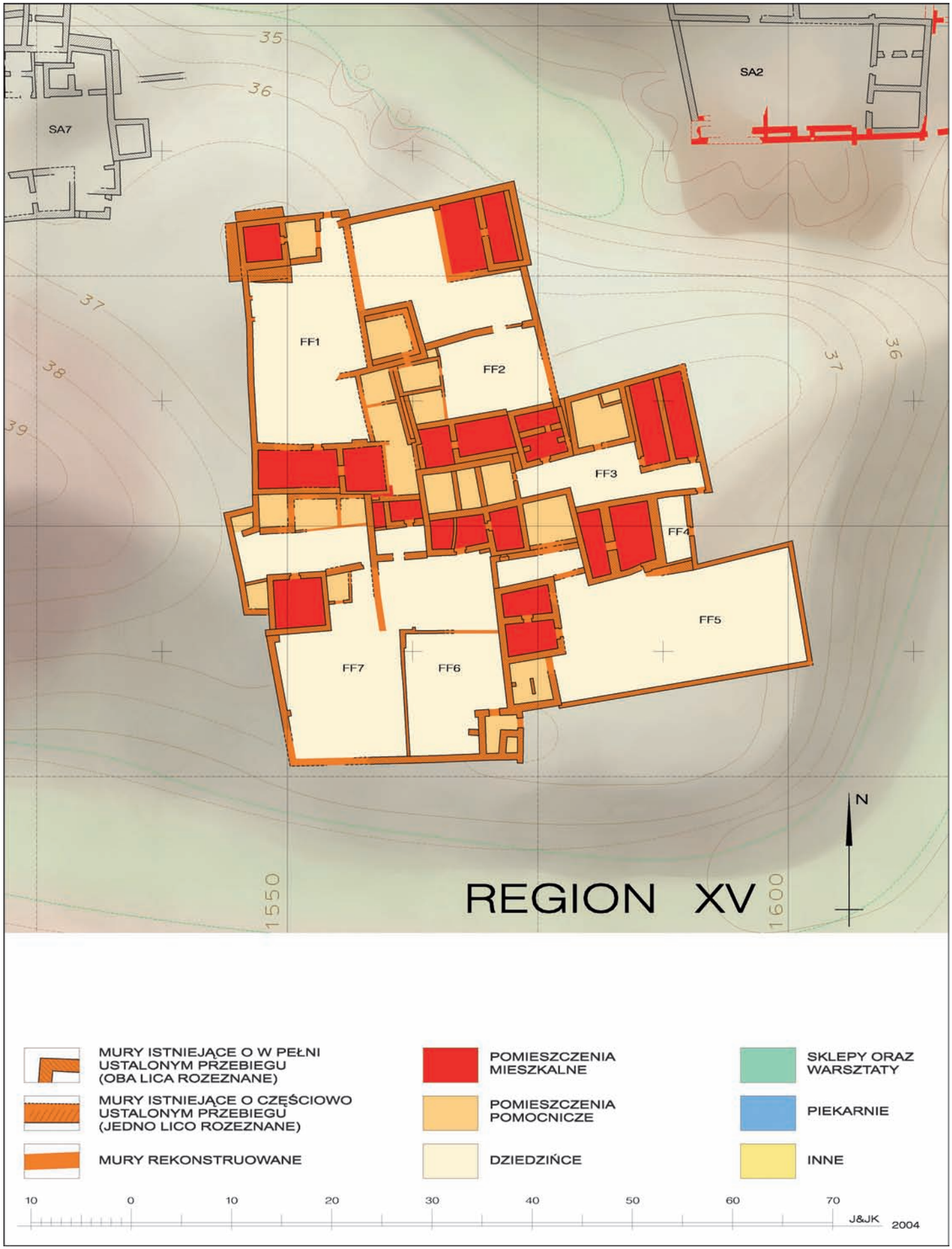

Ryc. 43. Zachodnia część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Region XV (opracowanie – autor)

Tabela 15. Obliczenia liczby mieszkańców dla

Region	Budynek	Pow. zabudowy [m²]	Liczba *nuclei*	Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M
I	WA 28	255,4	1	30,3	7	5	6	7
	WA 29	196,3	1	23,0	5	5	6	5
	WA 30	310,6	1	24,8	8	5	6	5
	SA 21	296,1	1	31,2	8	5	6	7
	SA 22	249,8	1	18,8	7	5	6	4
	SA 23	223,2	1	28,1	6	5	6	6
	SA 24	191,7	1	23,6	5	5	6	5
	SA 25	338,8	2	33,9	9	9	6	7
	SUMA	**2 061,9**	**9**	**213,6**	**55**	**44**	**48**	**46**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
II	WA 04	154,4	1	28,0	4	5	6	6
	WA 05	73,3	1	9,1	2	5	6	2
	WA 06	282,1	1	25,3	8	5	6	6
	WA 07	123,5	1	20,8	4	5	6	5
	WA 08	296,2	2	35,4	8	9	6	8
	WA 09	574,4	1	43,9	15	5	6	9
	WA 10	54,6	0	0,0	0	0	0	0
	WA 20	14,0	0	0,0	0	0	0	0
	WA 21	165,5	2	31,0	5	9	6	7
	WA 22	119,8	1	24,7	3	5	6	5
	WA 23	108,1	1	18,7	3	5	6	4
	WA 24	333,2	1	24,9	9	5	6	5
	WA 25	173,3	1	18,0	5	5	6	4
	WA 26	260,5	3	57,1	7	14	6	12
	WA 27	516,3	2	43,6	13	9	6	9
	WA 31	172,8	1	14,0	5	5	6	3
	RAZEM	**3 421,8**	**19**	**394,5**	**91**	**91**	**84**	**85**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
III	SA 18	73,8	0	0,0	0	0	0	0
	SA 19	629,4	1	33,7	16	5	6	7
	SA 20	229,2	1	9,5	6	5	6	2
	RAZEM	**932,4**	**2**	**43,2**	**22**	**10**	**12**	**9**

poszczególnych regionów zachodniej części osiedla

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	Minimalna liczba mieszkańców	Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]	Pow. dachu [m²]	Pow. dziedzińca [m²]	Pow. pomocnicza [m²]	Pow. konstrukcji [m²]	Funkcja budynku
8	6	28,2	112,7	123,3	38,7	63,1	farma
9	5	30,4	121,6	70,7	50,4	52,2	farma
10	5	35,4	141,5	157,1	68,6	60,1	farma
7	6	23,7	94,9	177,4	26,5	61,0	farma
4	4	11,9	47,4	125,8	53,9	51,3	farma
6	6	19,6	78,4	126,2	19,9	49,0	farma
9	5	29,3	117,1	89,5	22,6	56,0	farma
6	6	20,0	79,8	190,4	26,2	88,3	farma
59	**43**	**198,4**	**793,4**	**1060,4**	**306,9**	**481,1**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
6	6	19,8	79,2	60,7	19,3	46,4	farma
2	2	4,4	17,6	46,0	0,0	18,3	farma
6	6	21,6	86,3	170,6	36,9	49,3	farma
3	3	8,7	34,9	72,7	0,0	30,0	farma
8	8	26,0	104,1	157,5	30,7	72,6	farma
7	6	22,2	88,9	441,0	9,9	79,6	farma
0	0	–	–	0,0	38,9	15,7	?
0	0	–	–	0,0	11,1	2,9	?
6	6	20,3	81,1	72,9	22,8	38,7	farma
6	3	18,8	75,1	36,8	22,8	35,5	farma
5	3	15,3	61,2	43,1	17,1	29,2	farma
8	5	28,3	113,3	199,9	47,8	60,6	farma
4	4	12,5	50,0	97,2	13,2	45,0	farma
9	9	32,0	128,0	86,7	31,8	84,9	farma
14	9	48,9	195,4	313,6	80,8	78,3	farma
5	3	14,8	59,3	86,0	35,4	37,4	farma
89	**73**	**293,6**	**1 174,2**	**1884,5**	**418,4**	**724,4**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
0	0	–	–	0,0	41,7	32,1	?
6	6	18,7	74,7	510,4	10,6	74,7	farma
5	2	16,0	64,0	183,8	23,1	12,8	farma
11	**8**	**34,6875**	**138,8**	**694,2**	**75,4**	**119,6**	**RAZEM**

Ciąg dalszy tabeli 15

Region	Budynek	Pow. zabudowy [m²]	Liczba *nuclei*	Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M
IV	WA 01	197,7	1	26,9	5	5	6	6
	WA 02	194,5	1	33,0	5	5	6	7
	WA 03	374,6	3	60,8	10	14	6	13
	RAZEM	**766,8**	**5**	**120,7**	**20**	**24**	**18**	**26**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
V	WA 12	126,0	1	6,3	4	5	6	2
	WA 13	284,9	1	38,4	8	5	6	8
	WA 14	140,8	1	45,0	4	5	6	9
	WA 15	114,7	1	9,5	3	5	6	2
	WA 16	82,7	1	18,0	3	5	6	4
	WA 17	161,2	2	27,1	5	9	6	6
	RAZEM	**910,3**	**7**	**144,3**	**27**	**34**	**36**	**31**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
VI	SA 07	295,6	1	61,0	8	5	6	13
	SA 08	82,0	1	16,8	3	5	6	4
	SA 09	211,6	1	23,0	6	5	6	5
	SA 10	214,7	1	24,3	6	5	6	5
	SA 11	89,4	1	14,7	3	5	6	3
	SA 12	298,8	3	44,5	8	14	6	9
	SA 13	334,0	2	42,4	9	9	6	9
	SA 14	182,6	2	47,8	5	9	6	10
	SA 15	121,7	0	31,4	4	0	6	7
	SA 16	283,7	1	34,7	8	5	6	7
	SA 17	341,3	3	66,3	9	14	6	14
	RAZEM	**2 455,4**	**16**	**406,9**	**69**	**76**	**66**	**86**

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
8	6	26,0	104,0	64,9	24,9	81,0	piekarnia + willa
7	6	24,1	96,5	93,2	30,0	38,3	farma
16	13	55,1	220,3	133,1	74,4	106,3	farma
31	**25**	**105,2**	**420,9**	**291,2**	**129,3**	**225,6**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
3	2	10,5	41,9	66,6	17,5	35,6	farma
9	6	31,2	124,7	147,4	31,0	68,1	farma
5	5	15,7	62,6	62,3	0,0	33,5	farma
2	2	4,6	18,4	81,5	0,0	23,7	farma
4	4	13,7	54,9	22,0	12,6	30,1	farma
6	6	18,2	72,9	72,6	12,3	49,2	farma
29	**25**	**93,85**	**375,4**	**452,4**	**73,4**	**240,2**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
14	6	47,6	190,5	88,6	58,7	87,3	farma
2	2	6,9	27,7	42,2	0,0	23,0	farma
5	5	17,3	69,3	112,4	5,9	70,3	farma
6	5	18,8	75,3	110,7	20,5	59,2	farma
4	3	12,8	51,1	27,7	13,6	33,4	farma
11	9	39,4	157,5	122,9	50,8	80,6	farma
13	9	44,6	178,5	142,8	71,0	77,8	farma
7	7	22,9	91,5	81,2	9,1	44,5	farma
9	6	30,4	121,7	0,0	49,8	40,5	dom
14	6	48,0	192,0	171,0	14,0	64,0	farma
13	13	44,9	179,7	182,8	22,8	69,4	farma
98	**71**	**333,7**	**1 334,7**	**1082,3**	**316,2**	**650,0**	**RAZEM**

Ciąg dalszy tabeli 15

Region	Budynek	Pow. zabudowy [m²]	Liczba *nuclei*	Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M
VII	MP 14	22,3	0	0,0	0	0	0	0
	MP 15	22,0	0	0,0	0	0	0	0
	MP 16	29,0	0	0,0	0	0	0	0
	MP 18+19	209,4	2	53,0	6	9	6	11
	MP 26	79,8	1	0,0	2	5	6	0
	MP 27	89,2	0	26,1	3	0	6	6
	MP 29	56,2	1	14,9	2	1	6	3
	MP 30	39,5	1	12,9	1	5	6	3
	WA 11	70,1	0	0,0	0	0	0	0
	RAZEM	**617,5**	**5,0**	**106,9**	**14**	**20**	**30**	**23**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
VIII	SK 03	162,5	1	17,8	5	5	6	4
	SK 04	168,1	1	30,3	5	5	6	7
	SK 05	245,6	1	59,9	7	5	6	12
	SK 06	358,0	1	0,0	9	5	6	0
	SK 07	69,8	1	0,0	0	0	0	0
	SK 11	59,8	0	0,0	0	0	0	0
	RAZEM	**1 063,8**	**5**	**108,0**	**26**	**20**	**24**	**23**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
IX	SK 01	146,1	1	22,7	4	5	6	5
	SK 02	252,9	1	57,6	7	5	6	12
	RAZEM	**399,0**	**2**	**80,3**	**11**	**10**	**12**	**17**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
X	SK 08	71,0	2	12,5	2	9	6	3
	SK 09	139,0	2	25,5	4	9	6	6
	SK 10	166,6	2	20,5	5	9	6	5
	RAZEM	**376,6**	**6**	**58,5**	**11**	**27**	**18**	**14**

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
0	0	–	–	0,0	12,4	9,9	sklep
0	0	–	–	0,0	13,4	8,6	sklep
0	0	–	–	0,0	17,1	11,9	sklep
9	9	30,3	121,4	66,9	29,9	59,6	2 sklepy + farma
3	3	8,8	35,2	35,7	21,7	22,4	sklep + dom?
7	6	22,3	89,2	0,0	19,9	24,7	2 sklepy + dom?
2	2	5,9	23,7	25,9	0,0	25,7	dom
2	2	5,7	22,9	45,6	0,0	–19,0	dom
0	0	–	–	0,0	36,8	33,3	piekarnia
23	**22**	**73,1**	**292,2**	**174,1**	**151,2**	**177,1**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
6	4	20,3	81,3	69,8	31,8	43,1	farma
7	6	25,3	101,1	57,5	40,8	39,5	farma
12	6	41,2	165,0	87,9	56,8	41,0	farma
0	0	–	–	212,8	0,0	145,2	farma?
0	0	–	–	0,0	45,6	24,2	?
0	0	–	–	0,0		59,8	piekarnia
25	**16**	**86,8**	**347,4**	**428,0**	**175,0**	**352,8**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
4	4	13,0	52,0	87,4	7,3	28,7	farma
10	6	34,3	137,1	108,8	36,1	50,4	farma
14	**10**	**47,3**	**189,0**	**196,2**	**43,4**	**79,1**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
4	3	11,8	47,1	36,7	0,0	21,8	dom
4	4	11,1	44,3	75,5	0,0	38,0	dom
8	5	28,6	114,2	44,5	55,8	45,8	dom
16	**12**	**51,4**	**205,6**	**156,7**	**55,8**	**105,6**	**RAZEM**

Ciąg dalszy tabeli 15

Region	Budynek	Pow. zabudowy [m²]	Liczba *nuclei*	Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M
XI	MP 01	52,7	0	0,0	0	0	0	0
	MP 02	79,1	0	0,0	0	0	0	0
	MP 03	39,6	0	0,0	0	0	0	0
	MP 04	47,0	0	0,0	0	0	0	0
	MP 17	48,8	0	0,0	0	0	0	0
	MP 20	28,3	0	0,0	0	0	0	0
	MP 21	32,0	0	0,0	0	0	0	0
	MP 22	21,9	0	0,0	0	0	0	0
	MP 23	20,1	0	0,0	0	0	0	0
	MP 24	18,2	0	0,0	0	0	0	0
	MP 25	7,6	0	0,0	0	0	0	0
	MP 28	54,6	0	0,0	0	0	0	0
	KK 01	177,5	1	29,8	5	5	6	6
	KK 02	14,9	0	0,0	0	0	0	0
	KK 03	64,0	0	0,0	0	0	0	0
	KK 04	200,2	0	0,0	0	0	0	0
	KK 05	32,8	0	0,0	0	0	0	0
	RAZEM	**939,3**	**1**	**29,8**	**5**	**5**	**3**	**6**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
XII	MP 05	21,3	0	0,0	0	0	0	0
	MP 06	43,1	0	0,0	0	0	0	0
	MP 07	33,1	0	0,0	0	0	0	0
	KK 06	38,2	0	0,0	0	0	0	0
	KK 07	42,0	0	0,0	0	0	0	0
	KK 08	119,8	1	22,9	3	5	6	5
	KK09	111,7	1	23,5	3	5	6	5
	RAZEM	**409,1**	**2**	**46,4**	**6**	**10**	**6**	**10**

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	Minimalna liczba mieszkańców	Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]	Pow. dachu [m²]	Pow. dziedzińca [m²]	Pow. pomocnicza [m²]	Pow. konstrukcji [m²]	Funkcja budynku
0	0	–	–	0,0	32,4	20,3	sklep
0	0	–	–	0,0	49,5	29,6	sklep
0	0	–	–	0,0	21,5	18,1	sklep
0	0	–	–	0,0	26,7	20,3	sklep
0	0	–	–	0,0	32,9	15,9	młyn
0	0	–	–	0,0	18,5	9,8	sklep
0	0	–	–	0,0	20,5	11,5	sklep
0	0	–	–	0,0	13,3	8,6	sklep
0	0	–	–	0,0	12,3	7,8	sklep
0	0	–	–	0,0	12,2	6,0	sklep
0	0	–	–	0,0	4,0	3,6	sklep
0	0	–	–	0,0	32,5	22,1	sklep
9	6	29,9	119,4	51,0	46,3	50,5	sklep + farma
0	0	–	–	0,0	7,1	7,8	?
0	0	–	–	0,0	34,5	29,5	piekarnia
0	0	–	–	0,0	94,0	106,2	horea?
0	0	–	–	0,0	18,7	14,1	piekarnia
9	**6**	**29,9**	**119,4**	**51,0**	**476,8**	**381,7**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
0	0	–	–	0,0	10,6	10,7	sklep
0	0	–	–	0,0	25,4	17,7	sklep
0	0	–	–	0,0	13,1	20,0	sklep
0	0	–	–	0,0	23,8	14,4	sklep
0	0	–	–	0,0	20,2	21,8	sklep
5	5	16,9	67,6	47,3	16,0	33,6	dom
6	5	19,4	77,7	33,5	23,8	30,9	dom
11	**10**	**36,3**	**145,3**	**80,8**	**132,9**	**149,1**	**RAZEM**

Ciąg dalszy tabeli 15

Region	Budynek	Pow. zabudowy [m²]	Liczba *nuclei*	Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M
XIII	MP 08	28,9		0,0	0	0	0	0
	MP 09	42,2		0,0	0	0	0	0
	MP 10	42,7		0,0	0	0	0	0
	MP 11	42,3		0,0	0	0	0	0
	MP 12	48,7		0,0	0	0	0	0
	MP 13	53,1		0,0	0	0	0	0
	RAZEM	**257,9**		**0,0**	**0**	**0**	**0**	**0**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
XIV	SA 01	252,8	2	39,0	7	9	6	8
	SA 02	283,1	1	24,4	8	5	6	5
	SA 03	352,6	1	0,0	0	0	0	0
	SA 04	136,8	1	28,2	4	5	6	6
	SA 05	98,5	1	17,8	3	5	6	4
	SA 06	48,6		0,0	0	0	0	0
	RAZEM	**1 172,4**	**6**	**109,4**	**22**	**24**	**24**	**23**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
XV	FF 01	382,4	2	60,5	10	9	6	13
	FF 02	419,0	2	72,2	11	9	6	15
	FF 03	204,9	2	56,7	6	9	6	12
	FF 04	26,6	0	0,0	1	0	6	0
	FF 05	489,9	2	64,5	13	9	6	13
	FF 06	358,7	3	36,4	9	14	6	8
	FF 07	346,1	2	23,7	9	9	6	5
	RAZEM	**2 227,6**	**13**	**314,0**	**59**	**59**	**42**	**66**
Region	**Budynek**	**Pow. zabudowy [m²]**	**Liczba *nuclei***	**Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę**	**Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5m²/M**
inne	PH 21	300,3	2	43,0	8	9	6	9
	PH 22	322,1	1	27,8	9	5	6	6
	RAZEM	**622,4**	**3**	**70,8**	**17**	**14**	**12**	**15**
SUMA		**18 225,1**	**99**	**2 200,8**	**449**	**458**	**429**	**470**

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	Minimalna liczba mieszkańców	Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]	Pow. dachu [m²]	Pow. dziedzińca [m²]	Pow. pomocnicza [m²]	Pow. konstrukcji [m²]	Funkcja budynku
0	0	–	–	0,0	18,4	10,5	sklep
0	0	–	–	0,0	21,8	20,4	sklep
0	0	–	–	0,0	30,0	12,7	sklep
0	0	–	–	0,0	23,7	18,6	sklep
0	0	–	–	0,0	33,5	15,2	sklep
0	0	–	–	0,0	30,3	22,8	sklep
0	**0**	**0**	**0**	**0,0**	**157,7**	**100,2**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
8	8	26,4	105,5	86,9	33,5	93,4	dom
5	5	16,8	67,1	193,4	17,0	48,3	farma
0	0	–	–	303,1	0,0	49,5	?
4	4	11,8	47,3	73,6	0,0	35,0	farma
4	4	12,5	49,9	43,5	10,2	27,0	farma
0	0	–	–	0,0	34,2	14,4	sklep?
21	**21**	**67,4**	**269,8**	**700,5**	**94,9**	**267,6**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
8	8	27,8	111,0	192,7	45,2	84,0	farma
13	9	44,8	179,3	207,8	34,5	104,5	farma
10	9	33,2	132,8	66,0	23,3	58,9	farma
0	0	–	–	16,6	0,0	10,0	?
10	9	34,4	137,7	292,5	15,1	117,8	farma
10	8	33,1	132,4	200,8	9,4	112,1	farma
8	5	25,9	103,7	221,9	42,0	58,6	farma
59	**48**	**199,2**	**796,9**	**1 198,3**	**169,5**	**545,8**	**RAZEM**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	**Minimalna liczba mieszkańców**	**Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]**	**Pow. dachu [m²]**	**Pow. dziedzińca [m²]**	**Pow. pomocnicza [m²]**	**Pow. konstrukcji [m²]**	**Funkcja budynku**
10	9	34,5	138,0	150,9	49,3	57,2	farma
11	6	37,0	147,9	150,0	70,8	73,4	farma
21	**15**	**71,5**	**286,0**	**300,9**	**120,1**	**130,6**	**RAZEM**
505	**395**	**1 685,9**	**6 743,6**	**8 670,6**	**2 764,0**	**4 581,5**	**SUMA**

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus – do obliczeń wielkości rodziny, prowadzącej gospodarstwa jednorodzinne rozszerzone (ze wspólnie zamieszkującym krewnym) lub gospodarstwo wielorodzinne, czy też wielopokoleniowe, które charakteryzuje się istnieniem wyodrębnionych funkcjonalnie, niezależnych od siebie, zespołów pomieszczeń mieszkalnych stanowiących siedlisko dla poszczególnych części rodziny, przyjęto współczynnik 4,4 mieszkańca przypadającego na taką właśnie część rodziny. Stosowanie tego współczynnika do obliczeń wielkości pozostałych typów rodziny, będzie skutkowało niewielkim zaniżeniem jej liczebności.

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę – do obliczeń wielkości rodziny prowadzącej gospodarstwa jednorodzinne przyjęto współczynnik 5,8 mieszkańca przypadającego na rodzinę.

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5 m²/M – do obliczeń wielkości rodziny przyjęto w tym przypadku współczynnik 5 m² powierzchni pomieszczeń mieszkalnych przypadających na jednego członka rodziny. Wskaźnik ten ma znaczenie kontrolne i pozwala na weryfikację obliczeń prowadzonych innymi metodami.

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M – do obliczeń wielkości rodziny przyjęto jako minimum współczynnik 10 litrów zmagazynowanej wody dziennie na jednego członka rodziny.

Minimalna liczba mieszkańców – w kolumnie tej umieszczano wynik obliczeń z jednej z pięciu poprzednich kolumn. Wyboru dokonywano wg następujących zasad:

– dla budynków, w których zidentyfikowano jeden tylko *nucleus*, przyjmowano wielkość z kolumny ***Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę***;

– dla budynków, w których zidentyfikowano więcej niż jeden *nucleus*, przyjmowano wielkość z kolumny ***Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus***.

Tak przyjęte wielkości weryfikowano następnie korzystając z kolumn:

– ***Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M***. Jeśli liczba mieszkańców wyliczona na podstawie zapotrzebowania na wodę była niższa niż aktualnie przyjęta, przyjmowano właśnie ją, zakładając, iż wskaźnik 10 l/M stanowi minimum, które nie było zapewne przekraczane, nawet jeśli z wyliczeń korzystających ze współczynników powierzchniowych lub demograficznych obliczono większą liczbę mieszkańców;

– ***Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5 m²/M***. Jeśli liczba mieszkańców wyliczona na podstawie minimalnego zapotrzebowania na powierzchnię mieszkalną była niższa niż aktualnie przyjęta, przyjmowano właśnie ją, zakładając, iż wskaźnik 5 m² powierzchni mieszkalnej na mieszkańca stanowi minimum, które nie było zapewne przekraczane, nawet jeśli z wyliczeń korzystających z pozostałych współczynników powierzchniowych lub demograficznych obliczono większą liczbę mieszkańców.

Dane w tej kolumnie wyznaczają więc bezpieczny margines, który określa liczbę mieszkańców w sytuacji, gdy żaden z istotnych współczynników z pozostałych pięciu kolumn nie został przekroczony na niekorzyść. Oczywiście, uzyskane w ten sposób rezultaty, będą zaniżone w stosunku do obliczeń przeprowadzonych innymi metodami. Wyznaczają one jednak maksymalną liczbę mieszkańców, dla której spełnione są jeszcze wszystkie warunki względnego komfortu. Faktyczna liczebność lokalnej populacji będzie zapewne wyższa, jeśli brać pod uwagę całość niekorzystnej sytuacji ekonomicznej panującej w Abû Mînâ w tym okresie. Z tego też powodu w tytule tej kolumny użyto określenia ***Minimalna liczba mieszkańców***.

Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³] – w kolumnie tej wyliczono ilość wody, którą przy danej powierzchni dachu (następna kolumna), mogli teoretycznie zebrać mieszkańcy. Obliczenia zakładają, iż wodę deszczową zbierano ze wszystkich dachów należących do danego zespołu zabudowy, oraz że suma rocznych opadów wynosiła 250 mm.

Powierzchnia dachu [m²] – powierzchnię dachu obliczono przy założeniu, iż jedynie dające się jednoznacznie zidentyfikować dziedzińce pozostawały nie zadaszone. Dla uproszczenia obliczeń powierzchnię dachów liczono wraz z powierzchnią murów, na których opierał się dach. Nie jest więc wykluczone, iż zważywszy na charakterystyczne cechy architektury budynków mieszkalnych w Egipcie tego okresu, powierzchnia ta jest zawyżona o około 10%.

Powierzchnia dziedzińca [m²] – jako dziedzińce uznano wszystkie nie zadaszone przestrzenie bez rozróżniania, czy mają one charakter produkcyjno-gospodarczy, czy socjalny. W przypadku niewielkich konstrukcji wolnostojących w obrębie dziedzińca, w obliczeniach pomijano ich istnienie.

Powierzchnia pomocnicza [m²] – za powierzchnie pomocnicze uznano wszystkie zadaszone pomieszczenia, które nie zakwalifikowano jako pomieszczenia mieszkalne. W przypadku sklepów i warsztatów całą ich powierzchnię użytkową sumowano w tej właśnie kolumnie. Wyjątek stanowił budynek MP 27, gdzie wobec dowiedzionego istnienia pomieszczeń mieszkalnych na drugiej kondygnacji, uzupełniono dane w kolumnie ***Pow. pomieszczeń mieszkalnych*** o wielkość odpowiadającą powierzchni użytkowej na pierwszej kondygnacji.

Powierzchnia konstrukcji [m²] – wartości w tej kolumnie obliczano jako różnicę między wartością z kolumny ***Pow. zabudowy*** a sumą wartości z kolumn ***Pow. pomieszczeń mieszkalnych***, ***Pow. dziedzińca*** i ***Pow. pomocnicza***. W przyszłości, w kolejnych fazach opracowywania wyników, po przeliczeniu na wartości procentowe, dane te pozwolą na ocenę jakości konstrukcji, zgodnie z zaobserwowaną zasadą, iż gorszą technikę budowlaną (gorszy dobór materiału, gorszą murarkę) kompensowano powiększoną grubością murów.

Funkcja budynku – w kolumnie tej poszczególnym budynkom przyporządkowano skrótowe określenia charakteryzujące dominującą funkcję. Wyróżniono przede wszystkim budynki zamieszkałe przez rodziny trudniące się głównie pracą na roli, oznaczając je jako ***farma***. Charakteryzują się one znacznie większymi dziedzińcami i większą ilością pomieszczeń magazynowych i pomocniczych. Pozostałe budynki mieszkalne otrzymały etykietę ***dom***. Budynki o innych funkcjach oznaczono zgodnie z wynikami badań odpowiednio jako ***sklep***, ***piekarnia***, ***młyn*** oraz ***horea***. ***Sklep*** oznacza w tym przypadku zarówno budynek handlowy, jak i warsztatowo-produkcyjny. Oba te typy są często trudne do rozróżnienia, a niejednokrotnie oba rodzaje działalności prowadzone były łącznie. Występuje też, nieliczna zresztą, grupa budynków o funkcji mieszanej, opisanej w tabeli jako ***dom+sklep***, lub ***farma+sklep*** ewentualnie ***sklepy***. W kilku przypadkach, tam gdzie napotkaliśmy szczególnie wiele problemów interpretacyjnych, określeniom dominującej funkcji towarzyszą znaki zapytania, a tam gdzie ustalenie funkcji nie było w ogóle możliwe, pozostawiono sam znak zapytania jako oznaczenie budynku o nieznanym przeznaczeniu.

Ostatni wiersz tabeli (tabela 15) zawiera sumy z poszczególnych kolumn. Dla nas szczególnie interesujące będą te, które dotyczą rekonstruowanej liczby mieszkańców. Pomimo znacznych różnic w wynikach szacowania liczby mieszkańców dla poszczególnych budynków[550], sumy w pierwszych czterech kolumnach odnoszących się do łącznej dla całej Abû Mînâ liczby mieszkańców, są zadziwiająco zgodne. Przy liczebności całej próbki wynoszącej 112 budynków, ewentualne rozbieżności w wynikach uzyskiwanych za pomocą różnych metod szacunku liczby mieszkańców, a spowodowane lokalnymi, indywidualnymi cechami poszczególnych budynków, uległy niwelacji. Uzyskane wartości to 429, 449, 458 i 470. Maksymalna różnica w stosunku do średniej wynosi około 5%, co przy tak mało precyzyjnych danych, na których oparto całe rozumowanie, uznać należy za wyjątkowo dobry rezultat. Jest to zarazem swego rodzaju sprawdzian wiarygodności poszczególnych metod, a szczególnie poprawności przyjętych współczynników. Najniższą z tych wartości wyliczono według wskaźnika ***5,8 M/rodzinę***. W skali całego osiedla, a dokładniej zachodniej jego części, jest on jak widać w niewielkim stopniu (około 5%) zaniżony w stosunku do pozostałych, co w żaden sposób nie przesądza o jego mniejszej lub większej wiarygodności. Kolejne dwie wartości uzyskano na podstawie obliczeń z zastosowaniem wskaźników ***40 m²/M*** i ***4,4 M/nucleus***. Obie są bardzo bliskie średniej ze wszystkich czterech metod, która wynosi 452 mieszkańców. Te dwa współczynniki dobrze jak widać sprawdziły się w skali makro, przynajmniej dla tej części osiedla. Ostatnia z metod posługująca się wskaźnikiem ***5m²/M*** dała najwyższy rezultat odbiegając od średniej o niemal dokładnie 4%. Właśnie tę średnią, czyli 452, proponujemy przyjąć jako najbardziej prawdopodobną liczbę mieszkańców zachodniej części osiedla.

Skorygowana i uśredniona w opisany tutaj sposób liczba mieszkańców, pozwala nam wyliczyć skorygowane współczynniki, charakteryzujące zachodnią część wczesnośredniowiecznej osady w Abû Mînâ.

Przy znanej powierzchni tej części osiedla wynoszącej około 2,7 ha otrzymujemy średnią gęstości zaludnienia na poziomie 166 mieszkańców/ha, a więc nieco wyższą, niż zakładana wstępnie w rozdziale 4.1 wielkość 150 mieszkańców/ha. Nieco wyższa od zakładanych 5,5 osób/rodzinę okazała się także wynikowa średnia wielkość rodziny. Wyniosła ona 6,2 osoby/rodzinę. Niemal dokładnie zgodny z założeniami wynik, uzyskano w przypadku ilości powierzchni mieszkalnej przypadającej na jednego mieszkańca. Wynosi on 4,9 m²/osobę przy założonym 5,0 m²/osobę. Podobny rezultat uzyskano w przypadku powierzchni zabudowy przypadającej na jednego mieszkańca – 40,4 m²/osobę wobec założonych 40 m²/osobę. Można zatem wnioskować, iż właśnie te dwa współczynniki są najbardziej predestynowane do stosowania w przypadku analiz tego typu osiedli, funkcjonujących w takim samym lub podobnym kontekście historycznym, geograficznym i ekonomicznym. Nie jest przy tym pewne, czy wnioski takie można rozciągnąć również i na inne obszary.

Wśród wyników przedstawionych w tabeli 15 bardziej szczegółowego omówienia wymaga także kolumna, w której wyliczono liczbę mieszkańców na podstawie współczynnika 10 litrów zmagazynowanej wody dziennie na jednego członka rodziny. Sumaryczny rezultat dał tutaj liczbę mieszkańców znacznie wyższą, niż pozostałe metody obliczeniowe. Wynik na poziomie 505 mieszkańców jest ponad 10% wyższy w stosunku do średniej, przyjętej jako najbardziej prawdopodobna wielkość populacji. Należy jednak pamiętać, iż przyjęty tutaj współczynnik 10 litrów wody na mieszkańca dziennie, bliski jest wielkości uznawanej jako absolutne minimum[551].

4.7. Rekonstrukcja liczby mieszkańców wschodniej części osiedla

Ze względu na ciągle jeszcze nieukończone badania tej części wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ, a także ze względu na znaczne ubytki oryginalnej wczesnośredniowiecznej substancji, spowodowane przez nieudokumentowane prace wykopaliskowe prowadzone przez K.M. Kaufmanna, posłużyć możemy się jedynie bardzo przybliżonym metodami szacunkowymi.

[550] Np. dla budynku FF 06 skrajne wartości to 6 i 14.

[551] Por. rozdział 4.5.

Tabela 16. Obliczenia liczby

Region	Budynek	Pow. zabudowy [m²]	Liczba *nuclei*	Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/*nucleus*	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5 m²/M
PRÓBKA 13 BUDYNKÓW	PH 01	78,2	1	33,0	2	5	6	7
	PH 02	55,3	1	22,1	2	5	6	5
	PH 03	97,6	1	26,3	3	5	6	6
	PH 04	107,6	2	39,1	3	9	6	8
	PH 08	50,3	1	18,2	2	5	6	4
	PH 09	77,4	1	24,4	2	5	6	5
	PH 10	31,7	1	10,7	1	5	6	3
	PH 15	75,9	1	31,3	2	5	6	7
	PH 16	34,5	1	25,5	1	5	6	6
	PH 17	76,6	2	19,1	2	9	6	4
	PH 18	77,3	2	39,8	2	9	6	8
	PH 19	112,3	2	37,7	3	9	6	8
	PH 20	54,8	1	15,3	2	5	6	4
	RAZEM	**929,5**	**17**	**342,5**	**27**	**81**	**78**	**75**
WSCHODNIA CZĘŚĆ OSIEDLA	**ŁĄCZNIE MIESZKAŃCÓW**				**151**	**452**	**435**	**418**
	GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA [M/ha]				**234**	**701**	**675**	**649**

Tabela 17. Skorygowane obliczenia liczby

Region	Budynek	Pow. zabudowy [m²]	Liczba *nuclei*	Pow. pomieszczeń mieszkalnych [m²]	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 35 m²/M	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 2,5 M/*nucleus*	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 3,5 M/rodzinę	Liczba mieszkańców wg wskaźnika 8 m²/M
PRÓBKA 13 BUDYNKÓW	PH 01	78,2	1	33,0	4	3	4	5
	PH 02	55,3	1	22,1	3	3	4	3
	PH 03	97,6	1	26,3	4	3	4	4
	PH 04	107,6	2	39,1	5	5	4	5
	PH 08	50,3	1	18,2	3	3	4	3
	PH 09	77,4	1	24,4	4	3	4	4
	PH 10	31,7	1	10,7	2	3	4	2
	PH 15	75,9	1	31,3	4	3	4	4
	PH 16	34,5	1	25,5	2	3	4	4
	PH 17	76,6	2	19,1	4	5	4	3
	PH 18	77,3	2	39,8	4	5	4	5
	PH 19	112,3	2	37,7	5	5	4	5
	PH 20	54,8	1	15,3	3	3	3	2
	RAZEM	**929,5**	**17**	**342,5**	**47**	**47**	**51**	**49**
WSCHODNIA CZĘŚĆ OSIEDLA	**ŁĄCZNIE MIESZKAŃCÓW**				**262**	**262**	**285**	**273**
	GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA [M/ha]				**407**	**407**	**441**	**424**

mieszkańców wschodniej części osiedla

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	Minimalna liczba mieszkańców	Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]	Pow. dachu [m²]	Pow. dziedzińca [m²]	Pow. pomocnicza [m²]	Pow. konstrukcji [m²]	Funkcja budynku
4	4	12,9	51,5	22,0	3,4	19,7	dom
3	3	9,9	39,6	15,5	4,0	13,7	dom
5	5	18,1	72,3	19,9	14,6	36,8	dom
5	5	15,4	61,5	39,1	5,7	23,6	dom
3	3	8,0	31,9	14,1	0,0	18,0	dom
4	4	13,9	55,4	18,0	13,1	22,0	dom
2	2	6,7	26,7	2,9	5,3	12,9	dom
4	4	13,9	55,8	2,9	0,0	41,8	dom
3	3	8,6	34,5	0,0	0,0	9,0	dom(?)
3	3	10,8	43,1	27,8	8,6	21,2	dom
5	5	15,0	60,0	14,6	11,4	11,5	dom
6	6	19,0	76,0	18,5	17,8	38,4	dom
2	2	6,5	26,1	22,7	0,0	16,8	dom
49	**27**	**158,6**	**634,4**	**217,9**	**83,9**	**285,2**	**RAZEM**
273	**273**						
424	**424**						

mieszkańców wschodniej części osiedla

Liczba mieszkańców wg wskaźnika 12 l/M	Minimalna liczba mieszkańców	Zbierana ilość wody (opad 250 mm/rok) [m³]	Pow. dachu [m²]	Pow. dziedzińca [m²]	Pow. pomocnicza [m²]	Pow. konstrukcji [m²]	Funkcja budynku
3	3	12,9	51,5	22,0	3,4	19,7	dom
3	3	9,9	39,6	15,5	4,0	13,7	dom
5	4	18,1	72,3	19,9	14,6	36,8	dom
4	4	15,4	61,5	39,1	5,7	23,6	dom
2	2	8,0	31,9	14,1	0,0	18,0	dom
4	4	13,9	55,4	18,0	13,1	22,0	dom
2	2	6,7	26,7	2,9	5,3	12,9	dom
4	4	13,9	55,8	2,9	0,0	41,8	dom
2	2	8,6	34,5	0,0	0,0	9,0	dom(?)
3	3	10,8	43,1	27,8	8,6	21,2	dom
4	4	15,0	60,0	14,6	11,4	11,5	dom
5	5	19,0	76,0	18,5	17,8	38,4	dom
2	2	6,5	26,1	22,7	0,0	16,8	dom
43	**42**	**158,6**	**634,4**	**217,9**	**83,9**	**285,2**	**RAZEM**
240	**234**						
372	**363**						

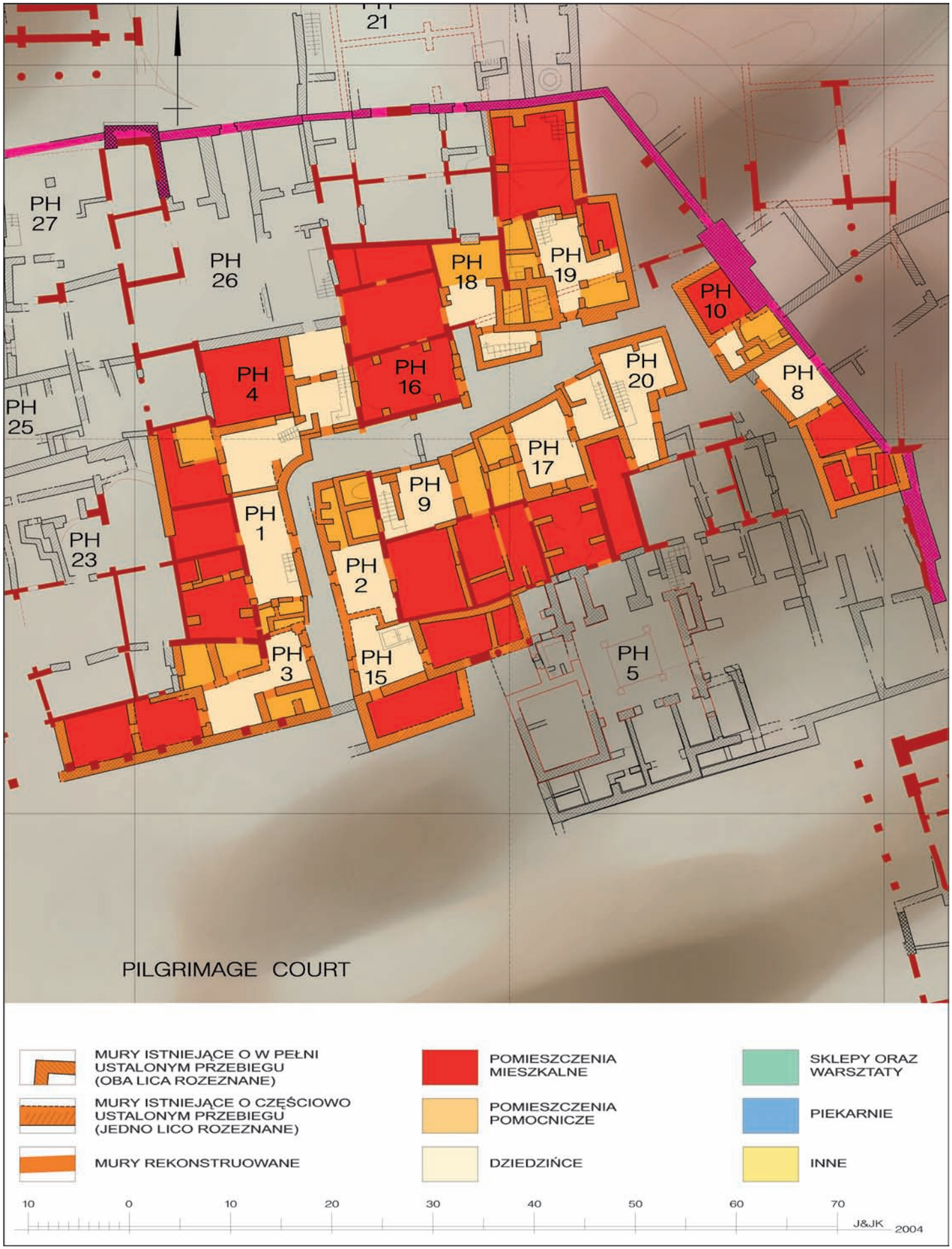

Ryc. 44. Fragment wschodniej część wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ (opracowanie – autor)

W północno-wschodniej części osiedla udało się wydzielić w miarę zwarty teren o powierzchni 1156 m^2, na którym znajduje się 13 domów – jak się wydaje typowych dla tego rejonu (ryc. 44). Jedyną dostępną na obecnym etapie badań możliwością, która pozwoli oszacować liczbę mieszkańców we wschodniej części wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ, będzie próba analizy tych budynków przeprowadzona w analogiczny sposób, jak dla zachodniej części osiedla, a następnie aproksymacja uzyskanych wyników na całą, liczącą 0,645 ha wschodnią część.

Taka analiza przynosi jednak nieoczekiwane rezultaty (tabela 16). Uzyskane wyniki, zależnie od przyjętej metody obliczeń, różnią się między sobą niemal trzykrotnie, a w skrajnym przypadku[552], wynikowa gęstość zaludnienia osiąga nierealistyczną wartość ponad 700 mieszkańców na hektar. Zgodnie jednak z naszą najlepszą wiedzą, wschodnia część osiedla stanowiła wydzieloną dzielnicę eklezjastyczną[553], a w związku z tym wartości współczynników, które, jak się wydaje, sprawdziły się w przypadku świeckiej, zachodniej części osiedla, mogą być tutaj niemiarodajne. Jeśli jednak założyć, iż wypracowana poprzednio metoda rekonstrukcji liczby mieszkańców, daje wiarygodne wyniki, to dla wschodniej części osiedla należałoby ustalić inne wartości poszczególnych współczynników, tak aby lepiej odzwierciedlały one specyfikę tego regionu.

Pierwszym krokiem na tej drodze jest przyjęcie mniej restrykcyjnego współczynnika dziennego zapotrzebowania na wodę. Wyniki analizy zachodniej części osiedla sugerują, iż obliczone według przyjętej metodologii, dzienne zapotrzebowanie na wodę na 1 mieszkańca, mogło tam dochodzić do 14 litrów. Podwyższono więc wskaźnik z 10 litrów na mieszkańca do 12 litrów. Jednocześnie, ze względu na fakt, iż mieszkańcy wschodniej części osady prawdopodobnie nie prowadzili w obrębie swoich domostw intensywnych form działalności gospodarskiej (rolniczej lub hodowlanej), zmniejszono współczynnik powierzchni zabudowy przypadającej na 1 mieszkańca z 40 m^2/mieszkańca do 35 m^2/mieszkańca.

Nierealistycznie wysoka gęstość zaludnienia wynikająca z przyjętych poprzednio założeń, zmusza także do zmiany kolejnych trzech współczynników. Średnią wielkości rodziny[554] obniżono więc z 5,8 mieszkańca/rodzinę do 3,5 mieszkańca/rodzinę, a liczbę mieszkańców skupioną wokół jednego dziedzińca gospodarczego (*nucleus*) z 4,4 mieszkańca/*nucleus*, do 2,5 mieszkańca/*nucleus*. Ostatnim zmienionym wskaźnikiem, jest liczba metrów kwadratowych powierzchni mieszkalnej przypadająca na jednego mieszkańca, którą podwyższono z 5 do 8 m^2/mieszkańca.

Obliczona ponownie, na podstawie skorygowanych współczynników, liczba mieszkańców we wschodniej, eklezjastycznej części osady, przedstawiona jest w kolejnej tabeli (tabela 17). Niezależnie od przyjętej metody obliczeń, uzyskane wyniki są stosunkowo zbieżne i oscylują pomiędzy 40 i 50 mieszkańców dla przyjętej do analizy próbki 13 domów. Daje to w rezultacie ok. 240 do 285 mieszkańców dla całej wschodniej części wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Średnią z tych wartości, czyli 265 mieszkańców, proponujemy przyjąć jako najbardziej prawdopodobną wielkość populacji we wschodniej części osiedla. Przy znanej powierzchni tej części Abû Mînâ wynoszącej około 0,65 ha, daje to niepokojąco wysoką, średnią gęstość zaludnienia na poziomie 400 mieszkańców/ha[555].

Tak jak poprzednio, uwzględniono wyniki uzyskane na podstawie różnych metod obliczeniowych, i w skorygowanej postaci przedstawiono je w kolumnie ***Minimalna liczba mieszkańców***. Otrzymaliśmy w ten sposób minimalną wielkość zaludnienia we wschodniej części osiedla, wynoszącą 234 mieszkańców. Przy znanej powierzchni tej części Abû Mînâ wynoszącej około 0,65 ha, daje to ciągle jeszcze wysoką średnią gęstość zaludnienia, na poziomie 355 mieszkańców/ha[556]. Ponieważ jest to jednak „wyrwany z kontekstu" fragment osiedla, i to w jego najbardziej intensywnie zabudowanej części, wydaje się, iż wynik ten mieści się w akceptowalnych granicach.

Należy także cały czas pamiętać, iż 13 analizowanych tutaj budynków zajmuje, wraz z przyległymi ciągami komunikacyjnymi, zaledwie 18% powierzchni całej wschodniej części osiedla. W ślad za postępem badań we wschodniej części osiedla, uzyskane tutaj wyniki muszą być poddane kolejnym procesom weryfikacji. Ze względu jednak na fakt, iż na około 50% powierzchni interesująca nas *strata* została w całości eksplorowana jeszcze w początkach XX wieku, nigdy już nie uzyskamy dla naszych analiz danych wyjściowych, obejmujących w 100% całą wschodnią część osiedla, tak jak się to dzieje w przypadku zachowanej w całości części zachodniej.

[552] Obliczenia według wskaźnika 4,4 mieszkańca/nucleus.

[553] Por. rozdział 3.2.

[554] Termin „rodzina" jest traktowany w tym przypadku umownie.

[555] Por. dane w tabeli 10 i tabeli 11.

[556] Por. dane w tabeli 10 i tabeli 11.

5. Podsumowanie

Podsumowując wyniki naszych badań, pragniemy wskazać także te obszary, w których nie uzyskaliśmy dotychczas w pełni satysfakcjonujących odpowiedzi, oraz te, które ciągle są przedmiotem sporów i kontrowersji.

5.1. Abû Mînâ po połowie VII wieku na tle nowej sytuacji politycznej i ekonomicznej Egiptu

Zamieszczona poniżej tabela 18 podsumowuje etapy historii Abû Mînâ, ukazując je na tle omawianych już w rozdziale 3.1 przemian miast bizantyjskich, które dla ułatwienia lektury przytaczamy raz jeszcze.

Wprawdzie pątnicze centrum w Abû Mînâ stanowi szczególny przypadek, a Van Minnen[557] wyklucza nawet Abû Mînâ z dyskusji nad miastami późnorzymskiego Egiptu jako nietypową, *religijno-turystyczną atrakcję*, historia jej rozwoju wykazuje pomimo tego szereg zbieżności z przemianami w innych miastach Bizancjum.

Abû Mînâ, pomimo że już w połowie VII wieku została wyrwana z orbity wpływów bizantyjskich zdaje się, przynajmniej w ogólnym zarysie, powtarzać naprzemienne etapy rozwoju i regresu, które były udziałem większości miast bizantyjskich. *Złoty wiek* rozwoju Abû Mînâ przypada na okres dynamicznego rozwoju późnoantycznych miast okresu chrześcijańskiego (tabela 18). Zniszczenia związane z inwazją perską i krótki okres odbudowy przed podbojem Egiptu przez Arabów, jak również zakończona w połowie IX wieku faza wtórnego użytkowania późnoantycznych budynków, przypada na okres kryzysu miast bizantyjskich, który w przypadku Abû Mînâ trwa nieco dłużej. Jeśli powstanie po połowie IX wieku wczesnośredniowiecznego osiedla na ruinach dawnego miasta, uznać można za nową jakość, to okres ten może odpowiadać odradzaniu się niektórych bizantyjskich miast w tym samym czasie. W odróżnieniu jednak od większości z nich, historia Abû Mînâ zakończyła się już na przełomie XI i XII wieku.

Podsumowując historię Abû Mînâ stwierdzić należy, iż głównym motorem jej rozwoju był ruch pątniczy. Wraz z jego zanikiem, który to proces rozpoczyna się w połowie VII wieku, Abû Mînâ traci podstawowe źródło swej ekonomicznej egzystencji. Zewnętrzne warunki panujące w Egipcie nie sprzyjają także zasilaniu ekonomii Abû Mînâ poprzez dotacje i darowizny. Możliwości finansowe prywatnych donatorów – np. wielkich właścicieli ziemskich ulegają powolnemu ograniczeniu – podbój Egiptu przez Arabów kładzie kres warunkom, które pozwalały na rozwój wielkich majątków ziemskich jeszcze w II połowie V wieku i I połowie VI wieku[558]. Zmienia się także sytuacja ekonomiczna Kościoła, który zależnie od sytuacji bywał beneficjentem, lub/i donatorem. W bizantyjskim Egipcie Kościół był największym posiadaczem ziemskim. Zarządzanie, w większości niewielkimi powierzchniowo, majątkami ziemskimi było stosunkowo proste – wystarczyło je wydzierżawić pod uprawę w zamian za ściśle określoną opłatę[559]. Można odnieść wrażenie, iż Hickey[560] uważa należące do Kościoła winnice w Abû Mînâ za przykład takiego właśnie majątku ziemskiego[561]. Wprawdzie powierzchnia całej strefy

[557] Por. P. van Minnen, *The other cities in later Roman Egypt*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 207.

[558] Por. J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour, and Aristocratic Dominance*, Oxford 2001, 156–7.

[559] Por. E. Wipszycka, *The institutional church...*, *op. cit.*, 335.

[560] Por. T.M. Hickey, *Aristocratic landholding and the economy of Byzantine Egypt*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 296.

[561] Por. D. Wortmann, *Griechische Ostraka aus Abu Mena*, *ZPE* 8 (1971), 41–69.

Tabela 18. Porównanie głównych faz przemian urbanistycznych Abû Mînâ na tle zjawisk we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego.

Okres	**Fazy wg: E. Kiersten[562], W. Müller-Wiener[563]**	**Fazy wg: Ch. Bouras[564], D.A. Zakythenos[565]**	**Fazy wg: Ch. Bouras[566]**	**Fazy przemian urbanistycznych Abû Mînâ[567]**
IV–III w p.n.e.	Miasta hellenistyczne			
II–III w n.e..	Poleis			
III/IV w	Okres wczesny			
IV w	I faza			
V w		Miasta okresu wczesnochrześcijańskiego		Początki centrum pielgrzymkowego
				Pierwszy okres rozwoju
VI w				Okres gwałtownego rozwoju
VII w	II faza	Słabo zbadany okres *'czarnych stuleci'*	Okres kryzysu	Zniszczenia związane z inwazją perską i krótki okres odbudowy przed podbojem Egiptu przez Arabów
VIII w		Okres *'walki o przetrwanie'* i powolnego odradzania się miast	Początki odradzania się miast	Okres wtórnego użytkowania późno-antycznych budynków zakończony gwałtownym podniesieniem się rzędnej poziomu użytkowego
IX w				
X w		Okres *'renesansu'* miast	Szczytowy okres *'renesansu'* miast	Wczesnośredniowieczne osiedle rozwijające się na ruinach późno-antycznego miasta
XI w		Okres powolnego upadku miast bizantyjskich Azji Mniejszej i dalszego rozwoju w europejskiej części imperium		Upadek wczesnośredniowiecznego osiedla
XII w	III faza			
XIII w		Okres frankoński chwilowej prosperity miast Azji Mniejszej i niepokojów oraz braku bezpieczeństwa w Grecji kontynentalnej		
XIV w		Okres schyłkowy		
XV w				

562 E. Kirsten, *op. cit.*, 3.
563 W. Müller-Wiener, *Von der Polis...*, *op. cit.*, 436.
564 Ch. Bouras, *City and Village...*, *op. cit.*, 614.
565 D. A. Zakythenos, *op. cit.*, 49–51.
566 Ch. Bouras, *Aspects...*, *op. cit.*, 501 i nn.
567 Opracowanie – autor. Por. J. Kościuk, *From one of the last late antique creation to a small mediaeval village. The case of Abû Mînâ*, *BSAC* 45, 2006, 69–80.

rolniczej w Abû Mînâ wynosiła tylko około 600 *arourai*[568], a wielkie majątki ziemskie w Dolinie Nilu osiągały wielkość 21 000 *arourai*[569], ale niewielcy właściciele ziemscy, ciągle jeszcze zaliczani przez Hickeya do wiejskiej „arystokracji" posiadali majątki o powierzchni kilkudziesięciu *arourai*[570].

Kościół był także właścicielem licznych domów i warsztatów[571]. Po podboju Egiptu przez Arabów, Kościół (i ten monofizycki i ten prochalcedoński) nie został pozbawiony swojego majątku w postaci budynków i ziemi. Najeźdźcy nie ingerowali także w duchowa sferę działalności Kościoła. Ingerencja rozpoczęła się w momencie, kiedy oba rywalizujące ze sobą Kościoły, zaczęły odwoływać się do nowej arabskiej władzy o rozstrzygnięcie sporów[572]. Za przykład może tu posłużyć cytowany już spór o władzę nad centrum pielgrzymkowym w Abû Mînâ.

W krótkim czasie po podboju, zwycięscy wprowadzają podatek pogłówny (*poll tax*), do niedawna jeszcze uważany za pochodzący z okresu władzy bizantyjskiej[573]. Był to dodatkowy ciężar finansowy obok „religijnego" podatku *jizya*, który zobowiązani byli płacić na rzecz wyznawców Proroka wszyscy innowiercy[574].

Na przełomie VII i VIII wieku, za czasów gubernatorów ʻAbd al-ʻAzis ibn Marwāna (685–703) i ʻAbd Allāh ibn ʻAbd al-Malika (703–709) uszczelniono system podatkowy, rozpoczęto wymianę urzędników na najniższych szczeblach administracji, wprowadzono obostrzenia w swobodnym przemieszczaniu się ludności (paszporty) i rozpoczęto program powiększania areału uprawnego[575]. Na ten okres przypada również objęcie podatkami także i klasztorów[576]. W tym samym czasie Kościół został całkowicie odsunięty od procesu zbierania podatków[577], którym to przywilejem cieszył się jeszcze za czasów bizantyjskich[578].

W nowych realiach polityczno-ekonomicznych, Abû Mînâ znalazła się więc w szczególnie trudnej sytuacji. Powoli zanikał ruch pielgrzymkowy – główne źródło ekonomicznej egzystencji Abû Mînâ w jej *złotym wieku* (V–VI wiek), a jednocześnie kurczyły się możliwości finansowe zewnętrznych sponsorów – Kościoła i prywatnych donatorów.

[568] Około 150 ha.

[569] Około 5700 ha. Np. majątek ziemski rodziny Apionów. Por. T..M. Hickey, *op. cit.*, 296.

[570] Por. E. Wipszycka, *The institutional church...*, *op. cit.*, 300.

[571] *Ibidem*, 335.

[572] *Ibidem*, 346.

[573] Por. P.M. Sijpesteijn, *The Arab conquest of Egypt and the beginning of Muslim rule,* w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 445.

[574] *Ibidem*, 446.

[575] *Ibidem*, 449–50.

[576] Por. K. Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Dohosha 1981, 114–15.

[577] Por. E. Wipszycka, *The institutional church...*, *op. cit.*, 346.

[578] *Ibidem*, 339.

5.2. Podsumowanie – łączna wielkość populacji ostatniej fazy osadniczej Abû Mînâ

Podsumowując podjętą w poprzednim rozdziale próbę rekonstrukcji wielkości populacji ostatniej fazy osadniczej wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ, przypomnieć należy, iż poziom wiarygodności uzyskanych wyników jest ściśle związany z przyjętą metodologią postępowania. Wobec braku jakichkolwiek innych źródeł, rekonstrukcję populacji oparto na analizie zachowanych reliktów osiedla – w pierwszym rzędzie jego zachodniej części, która zachowała się w całości.

Na podstawie dostępnej literatury wytypowano cztery dające się zastosować wskaźniki – dwa odnoszące się do wymagań powierzchniowych (powierzchnia zabudowy przypadająca na 1 mieszkańca i powierzchnia mieszkalna przypadająca na 1 mieszkańca), oraz dwa odnoszące się do struktury demograficznej (średnia wielkość rodziny i średnia liczba mieszkańców skupionych wokół jednego dziedzińca gospodarczego). Uzyskane wyniki skonfrontowano z zaproponowaną przez autora metodą bilansowania dostępnych zasobów wody pitnej. Obliczenia prowadzono dla licznej próbki 112 budynków, a co istotne, obejmującej całość zachodniej części osiedla. Pięć różnych metod rekonstrukcji liczby mieszkańców dało stosunkowo spójne wyniki (pomiędzy 429, a 505 mieszkańców), które przedstawiamy w tabeli 19.

Tabela 19. Zbiorcze zestawienie liczby mieszkańców zachodniej części osiedla wyliczonej różnymi metodami

Metoda (wskaźnik)	**Liczba mieszkańców**
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 40 m²/M	449
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 4,4 M/nucleus	459
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5,8 M/rodzinę	429
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 5 m²/M	470
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 10 l/M	505
Prawdopodobna liczba mieszkańców	**450**
Minimalna liczba mieszkańców	**395**

Zaokrąglając dane z tabeli, można więc przyjąć, iż zachodnią część osiedla zamieszkiwało najpewniej około

450 mieszkańców, prawdopodobnie nie mniej niż 400, a nie więcej niż 500[579].

Podobną metodę rekonstrukcji wielkości populacji zastosowano w przypadku wschodniej części osiedla. Z konieczności oparto się jednak na fragmentarycznych danych, a wyniki uzyskane na ich podstawie, ekstrapolowano na całą *eklezjastyczną* część osady. Konieczna przy tym okazała się zmiana współczynników demograficznych i powierzchniowych, tak aby bardziej odpowiadały one specyfice analizowanego obszaru. Tabela 20 zawiera zbiorcze zestawienie danych dla tej części osiedla.

Tabela 20. Zbiorcze zestawienie liczby mieszkańców wschodniej części osiedla wyliczonej różnymi metodami

Metoda (wskaźnik)	Liczba mieszkańców
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 35 m²/M	262
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 2,5 M/nucleus	262
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 3,5 M/rodzinę	285
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 8 m²/M	273
Liczba mieszkańców wg wskaźnika 12 l/M	240
Prawdopodobna liczba mieszkańców	**265**
Minimalna liczba mieszkańców	**235**

Zaokrąglając analogicznie jak poprzednio dane z tabeli 20, można założyć, iż wschodnią część osiedla zamieszkiwało najpewniej około 265 mieszkańców, prawdopodobnie nie mniej niż 235, a nie więcej niż 285[580].

Zestawiając ze sobą dane dotyczące obu części wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ, otrzymamy następujące zaokrąglone wielkości:

– **prawdopodobna liczba mieszkańców – 720**
– minimalna liczba mieszkańców – 630
– maksymalna liczba mieszkańców – 790

Na tym etapie badań, wobec braku innych możliwości rekonstrukcji wielkości populacji, dane te przyjąć należy jako wiążące.

[579] Według wyników naszych badań, przy liczebności populacji powyżej 500 mieszkańców należy się liczyć w Abû Mînâ z poważnymi brakami wody.

[580] Przy tej liczebności populacji występowały już zapewne problemy związane z brakiem wody.

5.3. Zmiany klimatyczne jako jedna z możliwych, zewnętrznych przyczyn upadku Abû Mînâ

Analizując zewnętrzne przyczyny upadku Abû Mînâ należy być może uwzględnić także zmiany klimatyczne. Ze względu na charakter tej problematyki, wykraczający nie tylko poza ramy tego opracowania, ale i kompetencje autora, kwestia ta zostanie jedynie zasygnalizowana jako potencjalne pole dalszych badań.

O ile wśród specjalistów trwa ożywiona dyskusja na temat charakteru i kierunku zmian współczesnego klimatu, to większość z nich jest zgodna, iż w okresie od X, do połowy XIV wieku, na północnej półkuli, miało miejsce tzw. *ocieplenie średniowieczne*[581]. Średnia temperatura wzrosła wówczas o około 2 °C. Brak jest miarodajnych danych, jaki wpływ mogło mieć to ocieplenie na lokalny klimat w Maryût. Jeśli jednak spowodowało ono obniżenie sumy rocznych opadów, to warunki egzystencji mieszkańców mogły być znacznie gorsze niż minima przyjęte w rozdziale 4.5. Ewentualne obniżenie sumy rocznych opadów mogło też mieć decydujący wpływ na prowadzoną w Abû Mînâ uprawę roli, czyniąc ją nieopłacalną, lub wręcz niemożliwą.

Odnotować także należy, choć może to być tylko przypadkowa koincydencja, iż okres kiedy ocieplenie na północnej półkuli osiąga swoje lokalne maksimum, zbiega się z upadkiem Abû Mînâ, która pustoszeje na początku XII wieku (ryc. 45).

5.4. Trzęsienia ziemi jako kolejna możliwa, zewnętrzna przyczyna upadku Abû Mînâ

Ponieważ w czasie prowadzonych badań archeologicznych natrafiono w wielu miejscach[582] na ślady zniszczeń, które mogły być efektem trzęsienia ziemi, istnieje pewne prawdopodobieństwo, iż ten kataklizm mógł także przyczynić się w jakimś stopniu do ostatecznego upadku Abû Mînâ, bądź miał wpływ na którąś z wymienionych tutaj faz rozwoju wczesnośredniowiecznego osiedla. Tabela 21 przedstawia syntetyczne zestawienie znanych – na podstawie różnorodnych źródeł – trzęsień ziemi, które w okresie od VI do początku XIII wieku mogły być też odczuwalne w Abû Mînâ.

[581] Por. np. S.F. Singer (red.), *Nature, Not Human Activity, Rules the Climate*, Chicago 2008, 3, fig. 3a.

[582] Np. na dziedzińcu budynku WA 01.

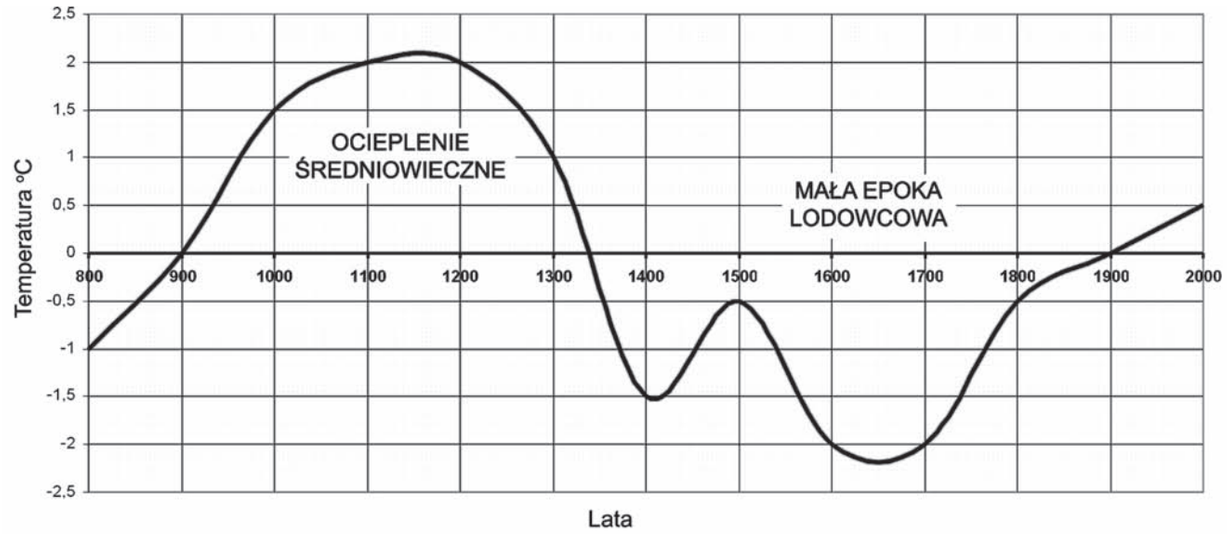

Ryc. 45. Zmiany średniej temperatury na północnej półkuli w ciagu ostatniego tysiąclecia
(opracowano na podstawie S.F. Singer (red.), *Nature, Not Human Activity, Rules the Climate*, Chicago 2008)

Tabela 21. Trzęsienia ziemi w Egipcie[583]

Data	Opis	Żródło informacji
535	Trzęsienie ziemi w Aleksandrii. Zniszczenie kopuły budowli teatralnej na Komm el-Dikka	Informacja ustna badaczy
554	Wstrząsy odczuwane w Aleksandrii	Theophanes 6046 (2)
796/7	Silne trzęsienie w rejonie Aleksandrii. Destrukcja zwieńczenia latarni na Faros	(1)
827	Wstrząsy odczuwalne od Jemenu po Egipt	(1)
856	Wstrząsy odczuwalne w Egipcie	(1)
885/6	Wstrząsy w Egipcie	Elie de Nisibe, 89 (2)
934	Wiele budynków, a nawet wiosek w Egipcie zostało zrównanych z ziemią	F. Petrie, *History of Egypt*, vol. 6, 81 (1)
954	Seria wstrząsów w Egipcie	F. Petrie, *History of Egypt*, vol. 6, 88 (1)
1034	Wstrząsy w Egipcie	(1)
1068	Silne wstrząsy w Egipcie i Palestynie	Kalendarz Mahtar Pasha (1)
1111	Wstrząsy w Egipcie	Kalendarz Mahtar Pasha (1)
20 maja 1202	Silne wstrząsy w Egipcie odczuwalne także poprzez Syrię aż do Armenii. Ucierpiało wiele budynków	F. Petrie, *History of Egypt*, vol. 6, 216 (1)
1204	Silne wstrząsy w Egipcie, Syrii, na Cyprze, w Azji Mniejszej, Mezopotamii i na Sycylii	(1)

[583] Na podstawie: (1) H.G.L.(?), *Erthquakes in Egypt*, Survey Notes, 10 (July 1907), 277–86. (2) V. Grumel, *La Chronologie*. I, Paris 1958, 476–81 (zestawienie – autor).

Pierwotnych źródeł informacji nie sprawdzano.

Trudno jest na tej tylko podstawie wyrokować o możliwym wpływie któregoś z tych trzęsień na Abû Mînâ. Trzy przypadki jednak wydają się warte dalszych, bardziej szczegółowych badań w przyszłości. Wstrząsy, które w 796/7 roku doprowadziły do zniszczenia zwieńczenia latarni na Faros w Aleksandrii, przypadają w Abû Mînâ na okres regresu, w którym ciągle wykorzystywano wcześniejsze V i VI-wieczne budowle, mocno nadwątlone w wyniku inwazji perskiej. Jeśli faktycznie trzęsienie to było równie silnie odczuwalne w Abû Mînâ, nie poprawiło ono na pewno stanu tych budynków.

Kolejne kataklizmy, które mogą być ewentualnie przedmiotem naszego zainteresowania, przypadają na rok 856 i ponownie 885/6. Jest to moment, w którym rozpoczyna się nowa era aktywności budowlanej w Abû Mînâ. Jej konsekwencją jest powstanie wczesnośredniowiecznego osiedla w nikłym tylko stopniu wykorzystującego relikty wcześniejszej, późnoantycznej zabudowy. Jeśli te dwie serie wstrząsów miały jakikolwiek wpływ na stan wykorzystywanych jeszcze w tym czasie fragmentów późnoantycznych murów, to mogło to stanowić dodatkowy impuls do porzucenia starych konstrukcji i rozpoczęcia „wszystkiego od początku".

Natomiast serie wstrząsów w roku 1068, a następnie w roku 1111, przypadają na okres, w którym według wyników naszych badań Abû Mînâ powoli zamiera. Zwłaszcza ostatnie z tych dwu trzęsień mogło ewentualnie przyczynić się do ostatecznego upadku.

Tak jak już jednak wspomniano, są to tylko potencjalne koincydencje, w żadnym z przypadków nie potwierdzone przez konkretne dowody zebrane w toku badań terenowych.

5.5. Problematyka datowania

Datowanie poszczególnych faz przemian Abû Mînâ od połowy VII do przełomu XI/XII wieku omówione w rozdziale 3.2 i podsumowane w tabeli 18 (rozdział 5.1) opiera się w przeważającej mierze na datowaniu względnym wynikającym z analizy sekwencji kolejnych faz budowy i przebudowy.

W odróżnieniu od późnoantycznej (do połowy VII wieku) fazy rozwoju Abû Mînâ, której bezwzględne datowanie jest dobrze udokumentowane licznymi znaleziskami numizmatycznymi i stosunkowo dobrze rozeznaną chronologią ceramiki, późniejsze okresy oferują znikomą ilość danych, na których można opierać precyzyjne datowanie, pomimo, że i tutaj badania prowadzono metodą stratygraficzną. Na taką sytuację składa się szereg przyczyn. Po pierwsze, poczynając od połowy VII wieku obserwujemy w Abû Mînâ niemal zupełny zanik cyrkulacji *nowego* pieniądza[584]. W obiegu pozostaje ciągle jeszcze pewna ilość monet wybitych w poprzednich epokach[585], sporadycznie natomiast pojawia się nowy, ówcześnie bity pieniądz. Drugą przyczyną są problemy z ustaleniem precyzyjnej chronologii ceramiki tego okresu, a szczególnie chronologii pojawiania się w Abû Mînâ wczesnoislamskiej ceramiki glazurowanej[586].

W dyskusji wokół datowania wczesnoislamskiej ceramiki glazurowanej z Abû Mînâ wypowiadały się również takie autorytety jak D.M. Bailey, cytuję: *...But two glass weights of the Fatimid period and three coins of the same date are perhaps too few to build upon at Abu Mena...*[587] To twierdzenie bazuje jednak na niepełnych danych[588]. Merytoryczną dyskusję komplikuje dodatkowo fakt, iż znaleziska numizmatyczne z lat 1997–2006, pochodzące w znaczniej mierze z zachodniej części wczesnośredniowiecznego osiedla, ciągle czekają na swoje opracowanie. Nie jest wykluczone, iż wśród nich znajdą się być może kolejne egzemplarze pochodzące z X i XI wieku.

Także J. Engemann w swojej ostatniej pracy odnosi się krytycznie do przedstawionej tu koncepcji ciągłości osadnictwa w Abû Mînâ aż do końca XI wieku argumentując, cytuję: *...da in jahrzehntelangen Ausgrabungen in Abu Mina kein einziges Beispiel für spätere, typisch fatimidische Gefäß- und Dekortypen zum Vorschein kam, kann man nicht von einem Weiterleben am Ort im 10. und 11. Jh. sprechen...*[589] *Argumentum ex silentio* bywa jednak często zwodniczy. Brak w materiale wykopaliskowym określonych form importowanej ceramiki świadczyć może równie dobrze o skrajnie 'skromnych' warunkach egzystencji mieszkańców zadowalających się jedynie lokalną ceramiką lub też o ograniczeniu szlaków

---

584 Por. H.-Ch. Noeske, *Die Münzfunde des ägyptischen Pilgerzentrums Abu Mina und die Vergleichfunde aus dem Dioecesen Aegyptus und Oriens vom 4.–8. Jahrhundert n. Chr*, w: *Studien zu Fundmünzen der Antike* (SFMA), vol. 12, Münzfunde aus Ägypten I, Berlin 2000.

585 Lub ich falsyfikatów odlewanych *ad hoc* w glinianych formach.

586 Por. J. Engemann, *Das Ende der Wallfahrten nach Abu Mina und die Datierung früher islamischer glasierter Keramik* w Ägypten: Jahrbuch für Antike und Christentum 32, 1989, 161–77; J. Engemann, *Early Islamic glazed pottery of the eight century A.D. from the excavations at Abu Mina*, w: W. Godlewski (red.), *Coptic and Nubian Pottery Part I, International Workshop, Nieborow 1988*, Warsaw 1990, 63–70; a także nieco odmienne konkluzje w J. Engemann, *Die Spätbesiedlung von Abu Mina*. w: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 33 (1990) i nn.

587 D.M. Bailey, *Excavations at El-Ashmunein V. Pottery, Lamps and Glass of the Late Roman and Early Arab Periods*, London 1998, 112.

588 Por. tabela 22.

589 J. Engemann, *La situation dans le sanctuaire égyptienne Abu Mina après les conquêtes persanes et arabes. Le témoignage de la céramique*, (w druku). Autor miał okazję zapoznać się z maszynopisem tej pracy w wersji niemieckojęzycznej.

Tabela 22. Datujące znaleziska numizmatyczne

Numer warstwy	Region	Lokalizacja	Szczegółowa lokalizacja	Opis stratygraficzny	Znaleziska specjalne	Numizmaty	Dolne datowanie warstwy[584]	Uwagi
8890 B	Region V	WA 16	pomieszczenie 01	piasek, glina, fragmenty cegieł mułowych (50–60 cm) – warstwa destruktu	1 szklany odważnik z arabską inskrypcją; 1 fragment przedmiotu(?) z brązu; 1 szpila kościana	0	1036	odważnik datowany na czasy al-Mustansir Billāch (1036–1094)
8990 B/a	Region IV	WA 01	pomieszczenie 12	10–15 cm ubitej gliny zalegającej bezpośrednio na kamiennej posadzce	1 numizmat; 1 kluczyk z brązu; 1 szklany odważnik z arabską inskrypcją	1	1021	odważnik datowany na czasy az ʻZahir li ʻAzaz Din Allāh (1021–1036)
8450 e	*Dziedziniec Pielgrzymów*	PH 13	poniżej fundamentów PH 13	gruz, glina, pasek – zasyp z okresu przed powstaniem PH 13 (rzędna 33,54 m)	2 żelazne gwoździe	1	969	
9392	Region XI	KK 05	pomieszczenie 01	około 10 cm glinobitki – ostatni poziom użytkowy	1 szklany odważnik z arabską inskrypcją	0	969	odważnik datowany na okres fatymidzki (969–1171)
9751	*Dziedziniec Pielgrzymów*	PH 37	cały budynek	popioły, piasek z niewielką domieszką kamiennego gruzu – warstwa z okresu przedostatniej fazy użytkowania budynku	2 numizmaty; 1 szklany odważnik z arabską inskrypcją; 1 fragment przedmiotu(?) z brązu	2	935	odważnik datowany na czasy Muhammad ibn Tughdj al-Ikhschid (935–936)
9193 a	Mur miejski	na południe od Regionu XV	eksploracja negatywu muru	piasek, gruz kamienny i fragmenty wapiennej zaprawy (około 1,20 m) – zasyp rabunkowego wykopu wykopu (rozbiórka murów miejskich)	2 numizmaty	2	872	
9199 A8	Region VI	SA 07	znaleziska powierzchniowe	piasek, glina, gruz kamienny – wierzchnia partia warstwy destruktu	3 numizmaty; wczesnoislamska ceramika glazurowana	4	802	
8966 A	Region XI	KK 04	pomieszczenie 43	piasek, glina fragmenty cegieł mułowych (50 cm) – warstwa destruktu	1 numizmat; 1 szklany odważnik z arabską inskrypcją; 1 szpila z brązu; 1 zdwojona kolumienka z marmuru (ościeże okna?)	1	800	odważnik (1/4 Dirham Kail) datowany na IX do X wiek

[590] Datowanie na podstawie numizmatów lub szklanych odważników (zależnie od kontekstu). Źródło informacji: numizmaty – H.-Ch. Noeske, szklane odważniki – S. Heidemann. Powyższe dane uzupełnić należy o dwa srebrne numizmaty datowane na okres fatymidzki. W obu przypadkach są to jednak znaleziska powierzchniowe pozbawione kontekstu stratygraficznego.

komunikacyjnych, którymi masowo mogły napływać importowane produkty. W świetle przytaczanych w tej pracy faktów, oba argumenty wydają się co najmniej prawdopodobne. Należy także pamiętać, że na terenie zachodniej części osiedla prowadzono głównie badania powierzchniowe, a więc warstwy zawierające materiał archeologiczny charakterystyczny dla okresu użytkowania leżących tam budynków, ciągłe czekają na eksplorację.

Do czasu zapowiadanej przez J. Engemanna finalnej publikacji wyników badań nad ceramiką z Abû Mînâ oraz opracowania wszystkich znalezisk numizmatycznych przez H.-Ch. Noeske, z konieczności bazować musimy na przedstawionym tu materiale opierającym się głównie na datowaniu względnym. Nieliczne punkty, w których bazujemy na bezwzględnie datowanym materiale archeologicznym, przedstawiono w kolejnych dwóch tabelach (tabela 22 i tabela 23). Wraz z prezentowanymi w tej pracy fazami rozwoju wczesnośredniowiecznego osiedla, mogą one stanowić punkt wyjścia do dalszej dyskusji nad końcem osadnictwa w Abû Mînâ.

Tabela 23. Datujące obserwacje stratygraficzne

Region	Obserwacje stratygraficzne
Podwójna Łaźnia	Wczesnoislamska ceramika glazurowana obecna w zasypie – początek VIII wieku
Dziedziniec Pielgrzymów	Zdeponowanie gruzów (tzw. *Persian Debris*) pochodzących z *Kościoła Grobowego* około połowy IX wieku
Południowe Hemicyclum	Ostatnie ślady zasiedlenia VIII, być może początek IX wieku
Region VII, budynek WA 11	Glazurowana ceramika prawdopodobnie z X wieku
Północna Brama Dziedzińca Pielgrzymów	Rabunek numulitowego filara *Bramy* nie wcześniej niż w roku 734[591]. Prawdopodobnie około 100 lat później.
Zachodni portyk *Dziedzińca Pielgrzymów*	Rozbiórka oryginalnej, marmurowej posadzki portyku nie wcześniej niż w roku 749[592].
Region XIII, budynek MP 12	Konstrukcja budynku MP 12 nie wcześniej niż w roku 734[593]

[591] Datowanie na podstawie depozytu 37 numizmatów – warstwa nr 8684.

[592] Datowanie na podstawie znalezisk numizmatycznych – warstwa nr 8452 c.

[593] Datowanie na podstawie znalezisk numizmatycznych – warstwa nr 9593 B/a.

Jeśli nawet wyniki kolejnych badań zmuszą nas do rewizji naszych poglądów, to w rachubę wchodzić może co najwyżej przesunięcie momentu ostatecznego upadku osadnictwa w Abû Mînâ z postulowanego tu przełomu XI i XII wieku, na pierwszą połowę wieku XI. Autorowi, znającemu z autopsji kontekst w jakim znaleziono najpóźniejsze, bezwzględnie datujące znaleziska[594], trudno jest zaakceptować interpretacje J. Engemanna, iż mogą one dowodzić co najwyżej pobytu przejezdnych karawan w opuszczonych ruinach Abû Mînâ[595].

5.6. Charakter wczesnośredniowiecznej osady w Abû Mînâ

W rozdziale 3.3 wydzieliliśmy wschodnią (związaną z centrum eklezjastycznym) i zachodnią (świecką) część osiedla. Jaki charakter miała ta ostatnia i na ile stanowiła kompletny, być może samowystarczalny organizm osadniczy?

Odpowiedź na tak postawione pytanie napotyka na liczne trudności związane zarówno z samym materiałem uzyskanym w wyniku badań terenowych, jak i stanem naszej wiedzy na temat osadnictwa tego okresu.

Retrospektywnie można stwierdzić, iż wśród budynków charakterystycznych dla krajobrazu wiosek bizantyjskiego Egiptu znajdujemy, oprócz domostw, spichlerze, klepiska do młócki, piekarnie, gołębniki, warsztaty garncarskie i oczywiście kościoły[596]. Dodatkową informacją służą cenzusy podatkowe, które wymieniają między innymi następujące zawody występujące w wioskach bizantyjskiego Egiptu: ogrodnik, folusznik, olejarz, kucharz, cieśla, grabarz, kowal[597]. Listę tę można uzupełnić o kolejne pozycje: garbarz, rymarz, szewc, tkacz, farbiarz, garncarz, serowar, piekarz, młynarz. Obecność wielu z tych rzemiosł zależna jest od miejscowych warunków – głównie wielkości osady i skali jej wymiany handlowej z otoczeniem. Dla przykładu, obecności serowarów, tkaczy, foluszników możemy spodziewać się tam, gdzie istniał wystarczający rynek wewnętrzny lub zewnętrzny na ich produkty. W małych osadach, izolowanych ekonomicznie od świata zewnętrznego, obecność takich zawodów wydaje się nieracjonalna. Mieszkańcy bądź sami produkowali towary tego typu na własne potrzeby, bądź też indywidualnie sprowadzali je z zewnątrz.

[594] Szczególnie pozycje 8990 B/a, 8450 e, 9392 i 9751 – por. tabela 22.

[595] Por. J. Engemann, *La situation...*, *op. cit.*, w konkluzji całego artykułu.

[596] J.G. Keenan, *Byzantine Egyptian villages*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 231.

[597] *Ibidem*, 232.

Ryc. 46. Współczesna wioska al Bakha'itah w Górnym Egipcie
(źródło: GoogleEarth, współrzędne geograficzne wioski w lewym dolnym rogu ramki)

Niektóre z wymienionych powyżej zawodów (folusznik, olejarz, kowal, garbarz, tkacz, farbiarz, garncarz, piekarz, młynarz) powinny manifestować się obecnością charakterystycznych budynków – folusza, tłoczni oleju, kuźni, garbarni, farbiarni, pieców garncarskich, piekarni i młynów. Inne (ogrodnik, kucharz, grabarz), nie pozostawiały za sobą materialnego świadectwa w postaci trwałych budowli. Kolejne, jak na przykład cieśla, szewc, czy rymarz wymagały stosunkowo prostego pomieszczenia (jeśli w ogóle), pozbawionego charakterystycznych, trwałych instalacji pozwalających na jednoznaczną interpretację funkcji[598].

Wydaje się, że występowanie lub też brak śladów charakterystycznych dla tych rzemiosł, może świadczyć w sposób pośredni zarówno o wielkości (liczebności populacji) całej osady, jak i o skali wymiany handlowej prowadzonej ze światem zewnętrznym.

Wśród wymienionych powyżej warsztatów i budynków, we wczesnośredniowiecznej osadzie w Abû Mînâ jednoznacznie udało się zidentyfikować tylko następujące:

– spichlerz (*horea*),
– warsztaty garncarskie,
– piekarnie,
– młyn

oraz liczną grupę sklepów (lub warsztatów), które zostaną omówione w kolejnym podrozdziale. Brak wśród nich przykładów, z wyjątkiem pięciu piekarni omówionych już w rozdziale 4.4, które mogłyby świadczyć o dużej liczebności lokalnej populacji, lub też o produkcji wyrobów na rynki zewnętrze. Otwarty pozostaje problem lokalnej uprawy winorośli i produkcji wina rozwijającej się intensywnie w Abû Mînâ do połowy VII wieku. Odkrycie tłoczni wina[599] położonej na skrzyżowaniu ulic, na wschód od *Podwójnej Łaźni*, sugeruje, iż uprawa winorośli i produkcja wina kontynuowana była także i po podboju Egiptu przez Arabów. Nie znamy jednak momentu, kiedy zarzucono ją ostatecznie, ale nie wydaje się, aby wykraczała ona poza VIII wiek.

W granicach wczesnośredniowiecznej osady w Abû Mînâ nie znajdujemy także jeszcze jednego elementu

[598] Materialne świadectwa pracy takich warsztatów (wióry, ścinki skóry, półprodukty) miały małe szanse, aby przetrwać do naszych czasów.

[599] Por. P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Abû Mînâ Rap. 1995, op. cit.*, 87–90 oraz P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Abû Mînâ Rap. 1996*, *op. cit.*, 46–8.

obecnego w V/VI-wiecznej Abû Mînâ, a mianowicie łaźni. Jak już wspomniano w rozdziale 3.2, obie późnoantyczne łaźnie przestały funkcjonować już na początku VII wieku. Brak także jakichkolwiek śladów pomieszczeń łaziebnych w prywatnych domach. We wcześniejszej, rzymsko-bizantyjskiej epoce były one spotykane stosunkowo często. Mamy na ten temat nie tylko liczne wzmianki w zachowanych tekstach pisanych[600], ale i liczne świadectwa archeologiczne[601].

W świetle tych danych, wczesnośredniowieczna osada w Abû Mînâ jawi się nam jako mała, żyjąca w relatywnie skromnych warunkach, częściowo samowystarczalna społeczność, której aktywność skierowana jest głównie na własne potrzeby i której bilans wymiany handlowej ze światem zewnętrznym jest prawdopodobnie ujemny[602].

Kolejnym elementem, który może pomóc odtworzyć obraz wczesnośredniowiecznej osady w Abû Mînâ, jest charakter zabudowy mieszkalnej – rozumiany zarówno w skali „urbanistycznej", jak i w skali pojedynczego budynku.

Wschodnia, eklezjastyczna część osady charakteryzowała się bardzo zwartą zabudową[603]. Nie jest przy tym wykluczone, że wąskie trakty komunikacyjne pomiędzy poszczególnymi budynkami były, częściowo przynajmniej, zadaszone. Za taką ewentualnością przemawia łęk zachowany pomiędzy budynkami PH 09 i PH 16. Opasana zewnętrznym murem, podzielona wąskimi, częściowo zadaszonymi uliczkami, wschodnia część osiedla mogła zapewne sprawiać wrażenie jednego, wielkiego „bloku" zabudowy.

Zupełnie inny charakter miała część zachodnia. Poszczególne grupy budynków zwrócone były na zewnątrz ślepymi ścianami tworząc „wyspy" zabudowy, a wolna, niezabudowana przestrzeń pomiędzy nimi, w naturalny sposób, pełniła rolę traktów komunikacyjnych[604]. Ten typowy dla niekontrolowanego, organicznego rozwoju układ zabudowy, był być może podobny, choć w mniejszej skali, do współczesnych wiosek Górnego Egiptu (ryc. 46).

Poszczególne budynki mieszkalne były niezwykle skromne i reprezentowały sobą najprostszy układ pomieszczeń, lub ich grup, skupionych wokół wewnętrznego dziedzińca. Za wyjątkiem trzech dosłownie budynków, nie znajdujemy tu żadnych przykładów przemyślanych architektonicznie i funkcjonalnie rzutów budynków. Pierwszym nich jest wspomniana już poprzednio *Willa* położona po północnej stronie *Dziedzińca Pielgrzymów*[605]. Jej plan zorganizowany jest wokół wewnętrznego dziedzińca przypominającego atrium, z niemal symetrycznie rozłożonymi pomieszczeniami, z których największe, położone po północnej stronie pełniło funkcję sali recepcyjnej. W północno-wschodniej części budynku usytuowana jest klatka schodowa prowadząca na pierwsze piętro. Jest to jedyny obok budynku MP 27[606] przykład, kiedy mamy do czynienia z „prawdziwą" drugą kondygnacją. We wszystkich innych przypadkach odnajdujemy co najwyżej niewielkie, dostępne kilkoma stopniami, kamienne platformy stanowiące podest dla drabiny prowadzącej na dach-taras parterowego budynku.

Kolejny przykład przemyślanego rzutu, to położony po zachodniej stronie *Placu Targowego*, wspomniany już budynek MP 27. Jest to jedna z najciekawszych budowli na terenie całego *Placu Targowego*[607]. Trzy wejścia we wschodniej, frontowej ścianie odpowiadają tu trzem niezależnym sekcjom budynku. Dwie południowe sekcje zajmują sklepy, trzecia, północna przeznaczona jest na klatkę schodową. Tego typu trzysekcyjny układ nie ma analogii na terenie Abû Mînâ. Całość zrekonstruować można jako minimum dwukondygnacyjną budowlę[608], z dwoma sklepami w parterze i pomieszczeniami mieszkalnymi (?) na piętrze. Dodatkowa, trzecia kondygnacja jest raczej wątpliwa. Należy natomiast spodziewać się użytkowego tarasu nad ostatnią kondygnacją. W czasie eksploracji warstwy gruzowiska zalegającej wzdłuż ściany frontowej natrafiono na liczne fragmenty tynku wapiennego, wśród których udało się zidentyfikować opaski i obramienia okienne. Należy przypuszczać, że tynk może pochodzić z zewnętrznej fasady, a dokładniej z dekoracji

[600] Por. R. Alston, *The City in Roman and Byzantine Egypt*, London & New York, 2002, 62. Np. datowana na rok 186 wzmianka o należącym do niejakiego Serenosa budynku łaziebnym składającym się z 5 pomieszczeń (*P. Oxy*. XVII 2145); wzmianka z początku III wieku o prywatnym budynku łaziebnym z II wieku, należącym do Arriusa Apollnariusa, który został przeznaczony do użytku publicznego (*P. Oxy*. XLIV 3173; 3176; L 3566); datowany na połowę II wieku (*P. Theones* 15) tekst o prywatnym budynku łaziebnym w rezydencji rodziny Tiberii Iulii Theones należącej do elity Oxyrhynchus.

[601] Por. J. Kościuk, Abd el-Azis Negm, *The private roman bath found nearby Abu Mina*, w: *Acta Politechnicae Vratislaviensis*, 1–2, 1987, 5–9, oraz J. Kościuk, Abd el-Azis Negm, *The private roman bath found nearby Abu Mina*, w: *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, Berlin 1988, 442–5, a także J. Kościuk, *Dwie łazienki z czasów rzymskich w rejonie okręgu świątynnego w Luksorze*, w: E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska (red.), *Nie tylko zamki*, Wrocław 2005, 215–31, gdzie wymieniono także inne przykłady prywatnych łazienek z terenu Egiptu.

[602] Mamy tu jedynie na myśli ewentualną sprzedaż miejscowej produkcji na rynki zewnętrzne.

[603] Por. ryc. 44.

[604] Por. ryc. 29.

[605] Por. P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Abû Mînâ Rap. 1995, op. cit.*, 90–2, oraz P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Abû Mînâ Rap. 1996, op. cit.*, 54–6.

[606] Patrz dalej.

[607] Por. P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Abû Mînâ Rap. 1995, op. cit.*, 93–6.

[608] Według zachowanych świadectw, jest to jedyny, ewidentnie dwukondygnacyjny budynek w obrębie *Placu Targowego*.

otworów okiennych pierwszego piętra. Zapewne znajdowały się tu najbardziej reprezentacyjne pomieszczenia, których otwory okienne otrzymały specjalną artykulację w postaci opasek wykonanych w tynku[609].

Ostatnim z trzech budynków, wartych bardziej szczegółowej analizy w tym miejscu, jest położona w regionie IV willa piekarza WA 01[610]. Charakterystyczną cechą tego budynku jest czytelny, trzytraktowy plan. Rzut całego zespołu przypomina przy tym klasyczne wille typu *prostas*[611], ale podobieństwo to należy traktować z wielką ostrożnością. Jest to raczej efekt redukcji i uproszczenia programu funkcjonalnego domostwa, które w podobnych warunkach klimatycznych i przy zbliżonym poziomie gospodarki, zaowocowało rzutem budynku przypominającym klasyczne rozwiązania[612].

W trakcie frontowym zlokalizowana jest sień wejściowa, piekarnia z niezależnym wejściem oraz wyposażone w osobne wejście niewielkie pomieszczenie, które w przypadku hellenistycznego domu *prostas* funkcjonowało by jako hall recepcyjny bądź *andron*. Być może pełniło ono podobną funkcję i w tym przypadku, szczególnie, iż tego typu lokalizację pomieszczenia, w którym przyjmowano gości, spotykamy ciągle jeszcze w Egipcie w wiejskich domach początku XX wieku[613]. Środkowy trakt budynku zajmuje wewnętrzny dziedziniec i kuchnia, a w ostatnim trakcie zlokalizowano pomieszczenia mieszkalne oraz latrynę. Urządzone w amfiladzie pomieszczenia mieszkalne otwierają się na dziedziniec za pośrednictwem niewielkiego tarasu.

Jak już wspomniano, pozostałe budynki mieszkalne reprezentowały sobą najprostszy układ pomieszczeń, lub ich grup, skupionych wokół wewnętrznego dziedzińca. Żaden z nich, nie wyłączając trzech opisanych powyżej przykładów, nie przypomina wiejskiego domu mieszkalnego, którego świadectwo daje nam datowany na połowę VI wieku papirus *P. Bingen 130*[614]. Opis tej nieruchomości wymienia następujące pomieszczenia: sklepiony magazyn-spiżarnię (*kamara*), specjalną spiżarnię na chleb (*artothêkê*), główne pomieszczenie recepcyjne (*andrôn*) na piętrze i jeszcze jedno nad bramą (*pylôn*) oraz dwa otwarte dziedzińce (*aithrion*, *exaithra*)[615]. Takie okazałe rezydencje mogły istnieć w Abû Mînâ w okresie jej szczytowego rozwoju w VI wieku, ale nie odnajdujemy już ich śladów we wczesnośredniowiecznej osadzie, do której zredukowana została Abû Mînâ w końcowej fazie swojego istnienia.

5.7. *Plac Targowy* i zabudowa mieszkaniowa w Abû Mînâ jako przedmiot dalszych badań

Na marginesie powyższych rozważań, a jednocześnie jako wprowadzenie do zagadnień, które zostaną poruszone w tym podrozdziale, stwierdzić należy, iż interpretacja przeznaczenia funkcjonalnego poszczególnych pomieszczeń, jak i sposobu funkcjonowania domu mieszkalnego, jest zagadnieniem niezwykle trudnym. Trudności te dotyczą zarówno interpretacji zachowanych tekstów, jak i świadectw archeologicznych i to nie tylko w najbardziej interesującym nas okresie, ale i w całej rzymsko-bizantyjskiej epoce w Egipcie.

Źródła pisane dostarczają nam licznych informacji odnoszących się bądź generalnie do architektury, bądź też opisującymi różne, funkcjonalne części domu mieszkalnego[616]. Najczęściej spotykanymi terminami, poza wymienionymi już powyżej, przy okazji opisu domu wiejskiego w Aphrodite, są:

aule (αύλή) – dziedziniec (gospodarczy?),

purgoi (πύργοι) – wieże,

aithrion (αϊθριον) – dziedziniec (reprezentacyjny?) położony często w centrum domostwa,

pylon (πύλον) – budynek bramny (często wyposażony w dodatkowe pomieszczenia),

propylon (πρόπυλον) – budynek bramny (termin częściej stosowany w przypadku budynków mieszkalnych),

symposion (συμπόσιον) – sala biesiadna,

tameion (ταμεῖον) – skarbiec (często występujący jako pomieszczenie wbudowane był w *pylon*),

exedra (έξέδρα) – pomieszczenie otwarte na ulicę; jeśli znajdowało się na parterze, to mogło być używane jako sklep, warsztat, magazyn lub hall, jeśli na piętrze, to należy je interpretować jako balkon lub werandę[617].

---

[609] Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na fakt, że zwyczaj artykulacji głównych pomieszczeń (*mafraj*) na fasadzie budynku jest do dziś praktykowany na Półwyspie Arabskim – Marib i Sa'dah mogą tu służyć za dwa najbardziej znane przykłady.

[610] Por. P. Grossmann W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abû Mînâ 13. Rap*, *op. cit.*, 422.

[611] Najczytelniejsza analogia to być może druga (hellenistyczna) faza domu 33 w Priene. Por. Th.Wiegand, H. Schrader, *Priene*, Berlin 1904, 285–300.

[612] Taki proces daje się zaobserwować także w przypadku innych domów mieszkalnych w Abû Mînâ. Problematyka ta wymaga jednak osobnych studiów i wykracza poza ramy tego opracowania.

[613] Por. E. T. Richmond, *Plans of Egyptian Houses*, *Survey Notes*, 2 (1960), 84–8.

[614] Dom w stosunkowo dużej wiosce *Aphrodite* (niegdyś miasto, ale utraciło swój status) w środkowym Egipcie (dziś Kom Ishqau). Za: J.G. Keenan, *op. cit.*, 236.

[615] *Ibidem*, 236.

[616] Por. R. Alston, *op. cit.*, 58 i nn., a przede wszystkim bogaty słownik terminologii architektonicznej w tekstach źródłowych – G. Husson, *Oikia: Le vocabulaire de la maison privée en Égypte d'après les papyrus grecs*, Paris 1983.

[617] Por. R. Alston, *op. cit.*, 62.

Spotykamy także terminy odnoszące się do różnych typów budynków mieszkalnych, opisujące ich najbardziej charakterystyczne cechy. Np.:

oikia bipurgia (οἰχία διπυργία) – budynek dwuwieżowy[618],

oikia thripurgia (οἰχία τριπυργία) – budynek trzywieżowy[619].

Źródła pisane dostarczają nam pewnych informacji co do sposobu użytkowania poszczególnych części domu mieszkalnego. Dziedzińce *aule* (αὐλή) wydają się być przeznaczone głównie na czynności gospodarcze. Znajdowały się tu często studnie oraz wieże *purgoi* (πύργοι) pełniące rolę spichlerzy. Należy przy tym odróżnić dziedzińce typu *aule* (αὐλή) od dziedzińców *aithrion* (αἴθριον). W budynkach mieszkalnych spotykamy zarówno jeden, jak i drugi typ dziedzińców. Natrafiamy także na przypadki budynków mających *aithrion*, ale nie wyposażonych w *aule*. Te pierwsze spotykamy częściej w miastach (61% wzmianek w tekstach źródłowych) niż na wsi[620]. R. Alston zwraca przy tym uwagę na fakt, iż brak jest przykładów sprzedaży samego *aithrion*, podczas gdy spotykane są przypadki sprzedaży *aule* bez towarzyszącego domu. Wysuwa w związku z tym wniosek, iż w sensie przestrzenno-funkcjonalnym, *aithrion* stanowił integralną część domu[621].

Stan badań oraz stopień zachowania reliktów wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ, brak charakterystycznego wyposażenia i niemal zupełny brak znalezisk ruchomych, nie pozwalają nam jednoznacznie przypisać konkretnych, wymienionych tutaj funkcji, do konkretnych pomieszczeń odkrytych przez nas budynków. Jesteśmy w stanie uchwycić jedynie bardzo „zgrubne" podziały: dziedzińce *versus* pomieszczenia zadaszone, pomieszczenia mieszkalne *versus* pomieszczenia gospodarcze.

Osobną kwestię stanowią zagadnienia typologiczne. Jaki typ domu i jaki sposób organizacji w sensie funkcjonalno-przestrzennym reprezentował sobą egipski, prowinjonalny dom mieszkalny epoki późnego antyku i wczesnego średniowiecza. Czy był on swoisty dla Egiptu, czy też ukształtował się pod wpływem wzorców greckiej i rzymskiej architektury mieszkaniowej.

Obszerne, cytowane już tutaj studium R. Alstona dostarcza nam w tym względzie wielu cennych informacji, ale problematyka ta ciągle wydaje się daleka od sytuacji umożliwiającej sformułowanie wiążących, generalnych konkluzji.

Jeśli na wysokim poziomie uogólnienia porównywać[622] ze sobą wspomniane już dwa modelowe rozwiązania, to znaczy *dom rzymski* i *dom grecki*[623], to sposób ich organizacji w sensie funkcjonalno-przestrzennym był zdecydowanie odmienny. Gość wchodzący do *domu rzymskiego* wkraczał z ulicy poprzez *fauces* do *atrium*, które tradycyjnie było używane do celów recepcyjnych. Poprzez *tablinium*, gość był w kontakcie wzrokowym z *peristylum* – założeniem ogrodowym, często z fontannami i rzeźbami, gdzie mieszkańcy mogli zażywać relaksu, a także podejmować gości. Obok znajdować się mogło *triclinium* – pomieszczenie „bankietowe" gdzie można było urządzać przyjęcia dla grupy wyróżnionych gości. Z tyłu za *peristylum* znajdowały się inne pomieszczenia (*cubicula*) o różnorodnych funkcjach. Przejścia pomiędzy poszczególnymi pomieszczeniami były stosunkowo szerokie, dające możliwość wglądu do środka. W takim domu trudno jest rozgraniczyć przestrzeń publiczną od przestrzeni prywatnej[624], a w ciągu dnia, poszczególne pomieszczenia mogły łatwo zmieniać swój charakter z prywatnych na publiczne i odwrotnie.

Z kolei *dom grecki* charakteryzował się innym układem planu. Jedną z bardziej charakterystycznych jego odmian jest tzw. *dom pastas*. W jego przypadku, budynek mieszkalny *oikos* (οἶχος) oddzielony był od dziedzińca rodzajem korytarza – *pastas* (παστάς). Obok dziedzińca, zazwyczaj oddzielony od części mieszkalnej, ale równie często zintegrowany z nią, znajdował się *andron* (ἀνδρών) gdzie pan domu biesiadował wraz ze swymi przyjaciółmi. Charakterystyczną cechą była tutaj podłoga wyniesiona nieco wyżej niż inne części domu oraz bogatszy wystrój. W obu jednak przypadkach, kontakt gości z zewnątrz z mieszkańcami domu był wyraźnie ograniczony do pewnych tylko stref.

Według Alstona[625], *egipski dom* mieszkalny zdaje się być bardziej podobny pod tym względem do modelu greckiego niż rzymskiego. Jego rozplanowanie rozdziela wyraźnie strefę publiczną od prywatnej i strefę dostępną dla gości od intymnej strefy domowników. Trudno jest potwierdzić taką tezę na podstawie analizy zachowanych domów mieszkalnych wczesnośredniowiecznej osady w Abû Mînâ. Jedynie, w przypadku opisywanego już powyżej[626] budynku WA 01, możemy mówić o rozplanowaniu domu uwzględniającego strefę publiczną i prywatną. Zapewne, a jest to kolejny wniosek dotyczący Abû Mînâ, zredukowane i bardzo uproszczone plany tutejszych domów mieszkalnych odpowiadały dokładnie zredukowanemu poziomowi „życia towarzyskiego", które prowadzili mieszkańcy i modelowi potencjalnych interakcji pomiędzy samymi domownikami, a także pomiędzy domownikami a odwiedzającymi.

[618] *Ibidem*, 62. Co interesujące, 75% znanych nam wzmianek na temat budynków dwuwieżowych, dotyczy zabudowy miejskiej.

[619] *Ibidem*, 62.

[620] *Ibidem*, 59.

[621] *Ibidem*, 60.

[622] Por. R. Alston, *op. cit.*, 78 i nn.

[623] Oba te terminy używane są tutaj w sensie bardzo ogólnym.

[624] Prywatna – w znaczeniu, dostępna tylko dla domowników; publiczna – dostępna także dla odwiedzających gości.

[625] *Ibidem*, 81.

[626] Rozdział 5.6.

Tabela 24. Zestawienie funkcji budynków w zachodniej części osiedla

Funkcja budynku	Liczba
dom	9
farma	59
horea?	1
młyn	1
piekarnia	4
piekarnia + willa	1
sklep/warsztat	26
sklep(y) + dom	2
sklep(y) + farma	2
?	7
RAZEM	**112**

Wśród kolejnych problemów, których na podstawie dostępnych w tej chwili metod badawczych i wyników prac terenowych, nie jesteśmy w tej chwili w stanie rozwiązać, pozostaje kwestia powiązania poszczególnych domostw z rodzajem działalności stanowiącej podstawę jej ekonomicznego bytu.

Na 112 budynków odkrytych w zachodniej części osiedla (tabela 24), 59 zidentyfikowano jako farmy, głównie z powodu obszernych dziedzińców i dużej liczby towarzyszących im pomieszczeń gospodarczych. Dziewięć budynków zinterpretowano jako „zwykłe" domy mieszkalne. Wolnostojące sklepy i warsztaty, wraz z młynem i wolnostojącymi piekarniami tworzą grupę 31 budynków. W pięciu przypadkach w ramach tego samego zespołu zabudowy, sklepom lub warsztatom towarzyszą budynki mieszkalne. Gdzie jednak mieszkali właściciele, ewentualnie dzierżawcy[627] pozostałych 26 sklepów, warsztatów i piekarni – we wschodniej części osiedla czy może w którymś z domostw położonych w części zachodniej? Według przedstawionej w rozdziale 4.7 rekonstrukcji liczby mieszkańców wschodniej, zamkniętej części osiedla, można przyjąć, iż znajdowało się tam około 93 domostw. Czy ich mieszkańcy, oprócz działalności związanej ze ścisłym centrum eklezjastycznym mogli także zajmować się prowadzeniem sklepów lub warsztatów? Nie jest to wykluczone, ale nasz obecny stan wiedzy nie pozwala na udzielenie jednoznacznej odpowiedzi na tak postawione pytanie. Jest ono raczej skierowane do specjalistów zajmujących się historią Kościoła[628], we wczesnośredniowiecznym Egipcie.

Tabela 25. Warsztaty zidentyfikowane we wschodniej części osiedla

Funkcja budynku	Liczba
piece garncarskie	3
wapienniki	2
RAZEM	**5**

Jeśli natomiast poszukiwania właścicieli lub dzierżawców wymienionych powyżej 26 sklepów, warsztatów i piekarni ograniczyć do zachodniej części osiedla, to w grę wchodzić może 9 budynków interpretowanych jako „zwykłe" domy mieszkalne oraz, być może, 7 budynków, których funkcji nie udało się zidentyfikować. Jeśli pominąć 5 warsztatów znajdujących się we wschodniej części osiedla (tabela 25), pozostawia to ciągle jeszcze 10 sklepów i warsztatów, dla których nie potrafimy zidentyfikować miejsca zamieszkania ich właścicieli lub dzierżawców. Gdyby ograniczyć się więc faktycznie jedynie do zachodniej części osiedla, stwierdzić wypada, że przynajmniej 10 z budynków określonych tu jako farmy, zostało przez nas mylnie zinterpretowanych. Ich stan zachowania i dotychczas dostępne metody badawcze, wobec prawie zupełnego braku znalezisk ruchomych, nie pozwalają na jednoznaczną identyfikację ich funkcji i na bardziej precyzyjną ich interpretację. Większość z nich przebadano jedynie powierzchniowo, nie naruszając oryginalnej akumulacji wewnątrz pomieszczeń. Daje to przyszłym badaczom, wyposażonym być może w bardziej precyzyjne metody badawcze, potencjalną szansę na znalezienie odpowiedzi na nierozwiązywalne w tej chwili kwestie.

5.8. Kres ruchu pielgrzymkowego do Abû Mînâ w świetle badań nad ostatnią fazą osadniczą

Kolejnym problemem, na który zwrócić tutaj należy szczególną uwagę, jest liczba sklepów i warsztatów – w su-

[627] Nie znamy niestety statusu własnościowego sklepów i warsztatów w Abû Mînâ. Mogły one stanowić indywidualną własność poszczególnych rodzin, ale równie dobrze mogły stanowić wydzierżawioną własność Kościoła. Na temat kościelnej własności budynków i warsztatów w: E. Wipszycka, *The institutional...*, *op. cit.*, 335.

[628] A zwłaszcza ekonomicznej i organizacyjnej sfery jego działalności.

mie 42[629] budynki, w których prowadzono działalność handlową lub/i rzemieślniczą. Czy jest to typowa liczba dla populacji składającej się z około 205 gospodarstw domowych, w tym 112 w zachodniej części osiedla, czy też mamy do czynienia z nadreprezentacją tych funkcji? Czy fakt, że 20% gospodarstw domowych, lub aż 38%, jeśli ograniczymy się tylko do zachodniej części osiedla, trudniło się handlem lub rzemiosłem, uznać można za dowód, iż wczesnośredniowieczna osada w Abû Mînâ funkcjonowała jako lokalne centrum handlowe? Jeśli tak, to czy ta większa(?) od spodziewanej liczba sklepów i warsztatów świadczy, mimo milczenia źródeł pisanych, o ciągle jeszcze trwającym ruchu pielgrzymkowym, czy też raczej jest efektem funkcjonowania Abû Mînâ jako stacji na przebiegającym w pobliżu szlaku karawan[630]?

Gdzie przebiegał taki szlak? W okresie rozkwitu ruchu pielgrzymkowego do Abû Mînâ można było dotrzeć podążając czterema szlakami z północy[631]. Wszystkie łączyły się na wysokości Abû Mînâ i dalej podążały już wspólnie na południowy wschód, w kierunku depresji Wadi Natrun. Poczynając od połowy VII wieku, wraz ze zmniejszającym się potokiem pielgrzymów, drogi łączące Abû Mînâ z południowym wybrzeżem jeziora Maryût, skąd przybywała większość pątników, przestały być potrzebne. Nie wiemy jak zmieniły się w tej sytuacji szlaki komunikacyjne – zapewne w dalszym ciągu funkcjonowały tradycyjne szlaki tranzytowe, być może uformowały się nowe. Pewnych wskazówek, jeśli założyć względną stabilność tranzytowych szlaków karawan, dostarczyć może analiza XVIII i XIX wiecznych map. Na wspomnianej już w rozdziale 1 karcie nr 28[632], pochodzącej z *Description de l'Egypte*, około 4 km na północ od zaznaczonych na mapie ruin, które zidentyfikowaliśmy jako Abû Mînâ, przebiega niemal równoleżnikowo szlak biegnący z Taposiris Magna w kierunku wschodnim. Natomiast zaledwie około 2,5 km na południe od ruin Abû Mînâ, na tej samej mapie, odnajdujemy szlak łączący Taposiris Magna z Wadi Natrun[633]. Ten sam, południowy szlak odnajdujemy także na pochodzącej z 1832 roku mapie Egiptu autorstwa J. Arrowsmitha[634]. Równoleżnikowo przebiegający szlak północny zaznaczony jest także na mapie sporządzonej około roku 1866 przez Mahmoud-Beya[635] oraz opublikowanej w roku 1901 mapie Egiptu opracowanej przez E. Stanforda[636]. Z pewną dozą prawdopodobieństwa można więc zakładać, iż także w okresie pomiędzy VIII a XII wiekiem, w pobliżu Abû Mînâ przebiegały przynajmniej dwa tranzytowe trakty komunikacyjne – północny i południowy. Abû Mînâ mogła więc potencjalnie funkcjonować jako miejsce wymiany handlowej na szlaku karawan.

Potwierdzeniem, że Abû Mînâ leżała na ważnym trakcie komunikacyjnym, może być także, wspomniane już w rozdziale 3.4, umieszczenie jej w rejestrze szlaków pocztowych około 844 roku[637]. Jeśli połączymy tę informację z faktem, iż personel zorganizowanej niedługo po konkwiście (prawdopodobnie jeszcze w VII wieku[638]) poczty kurierskiej stanowił najwcześniejszą grupę arabskich osadników w wioskach leżących na szlakach pocztowych[639], to być może, nasza interpretacja izolowanego zespołu zabudowy (Region XV), jako miejsca gdzie po połowie IX wieku osiedliła się w Abû Mînâ muzułmańska mniejszość, staje się jeszcze bardziej prawdopodobna[640].

Jak więc w świetle przedstawionych tu wyników badań datować można koniec ruchu pielgrzymkowego do Abû Mînâ? Ścierają się tutaj dwa poglądy. Pierwszy, bazujący na studiach nad wczesnoislamską ceramiką glazurowaną, reprezentowany jest głównie przez J. Engemanna, który wskazuje na czasy patriarchy Schenudy (859–880)[641] lub co najwyżej przełomem IX i X wieku jako kresem istnienia Abû Mînâ[642]. Drugi pogląd, reprezentowany przez autora tej pracy, zakłada, iż pątnicy przybywali do Abû Mînâ i po przełomie IX i X wieku, a osadnictwo zamarło dopiero na przełomie XI i XII wieku. Argumenty przemawiające za takim właśnie datowaniem końca istnienia Abû Mînâ przedstawiono w rozdziale 5.5. W tym miejscu, skoncentrujemy się jedynie na dyskusji nad datowaniem końca ruchu pielgrzymkowego.

Arabskie źródła pisane przytaczane w rozdziale 3.4 wymieniają konsekwentnie Abû Mînâ aż do pierwszej ćwierci X wieku. Ostatnia wzmianka, którą można uznać za bezspornie wiarygodną pochodzi z roku 925/6, kiedy w kronikach Eutychiusa, chalcedońskiego patriarchy Aleksandrii (877–940) pojawia się Abû Mînâ w kontekście nałożonych na żyjących tam mnichów (?) podatku pogłównego[643]. Wiarygodność informacji zawartej w historii patriarchów spisanej przez Yūsāb Ibn Al-Muhabraka[644] o licznych cudach mających miejsce w kościele

[629] Wliczając 3 piece garncarskie i 2 wapienniki we wschodniej części osiedla.

[630] Należy pamiętać, iż w promieniu ponad 15 km od Abû Mînâ nie stwierdzono istnienia żadnych osad funkcjonujących pomiędzy połową IX a początkiem XII wieku.

[631] Por. W. Müller-Wiener, *Siedlungsformen in der Mareotis*, *AA* 1967, 103–17, a także ryc. 10.

[632] Por. *Description de l'Egypte*..., *op. cit.* pl. 28, *Flouve sans eau*.

[633] Por. ryc. 4.

[634] J. Arrowsmith, *op. cit.*, a także ryc. 2.

[635] Por. Mahmoud-Bey (Felaki), *op. cit.*, a także ryc. 6.

[636] Por. E. Stanford, *op. cit.*, a także ryc. 5.

[637] Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 33.

[638] Por. P.M. Sijpesteijn, *op. cit.*, 448.

[639] *Ibidem*, 452.

[640] Por. rozdział 3.3.3.1.

[641] Por. J. Engemann, *Das Ende der Wallfahrten*..., *op. cit.*, 161

[642] Por. J. Engemann, *La situation*..., *op. cit.*

[643] Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 46.

[644] Por. F. Jaritz, *op. cit.*, 32.

Menasa w Maryût za czasów patriarchatu Christodulusa (1047–1077) może budzić nasze wątpliwości[645], ale dobrze koresponduje z zaświadczonymi archeologicznie śladami osadnictwa. Teza o trwającym jeszcze w X wieku ruchu pielgrzymkowym wydaje się więc prawdopodobna. Analiza źródeł pisanych nie przesądza jednak, kiedy nastąpił definitywny koniec ruchu pielgrzymkowego.

Wyniki badań terenowych także nie odpowiadają bezpośrednio na to pytanie. Dają jednak dwie przynajmniej wskazówki, które w sposób pośredni sugerują, iż ruch pielgrzymkowy wciąż odgrywał być może pewną rolę w życiu wczesnośredniowiecznego osiedla w Abû Mînâ. Pierwszą z nich jest dyskutowane już powyżej[646] istnienie aż pięciu piekarni w ostatniej fazie istnienia Abû Mînâ o łącznej wydajności większej niż rekonstruowane przez nas potrzeby lokalnej populacji. Ta potencjalna „nadprodukcja", a także większa(?) niż lokalne potrzeby liczba urządzeń handlowych, mogły być przeznaczone dla przybyszów z zewnątrz. Być może były to zatrzymujące się w Abû Mînâ karawany, ale mogli to być również i pątnicy.

Druga wskazówka to położenie *Placu Targowego* – dobrze wyważone pomiędzy eklezjastycznym zespołem na wschodzie i świecką osadą w zachodniej części Abû Mînâ. Jest bardzo wątpliwe, aby kler i służba kościelna korzystały na co dzień ze sklepów i warsztatów skupionych wokół *Placu Targowego*, co mogłoby tłumaczyć jego położenie dokładnie pomiędzy centrum eklezjastycznym, a świeckim osiedlem. Jaka więc inna przyczyna mogła wpłynąć na taką koncentrację urządzeń handlowych w tym właśnie miejscu? Nie były to raczej karawany, które mogły zatrzymywać się w Abû Mînâ. W takim przypadku, jeśli przyjąć, iż lokalizacja targowiska rządziła się jakimiś racjonalnymi przesłankami, plac targowy powinien pojawić się gdzieś na skraju osady, tak, aby jego dostępność z zewnątrz nie była ograniczona wąskimi i krętymi wewnętrznymi zaułkami. Tymczasem patrząc na plan całego osiedla (ryc. 29) wyraźnie widzimy, że pod względem dostępności komunikacyjnej, lokalizacja *Placu Targowego* podporządkowana była „klienteli" lokalnej. Jeśli byli to tylko mieszkańcy zachodniej, świeckiej części osiedla, to położenie *Placu Targowego* nie było dla nich szczególnie dogodne. Można by się raczej spodziewać, iż targowisko powstanie raczej gdzieś w pobliżu centrum zachodniej części osady – na przykład pomiędzy regionem II, a regionem V. Jego wyraźne przesunięcie w kierunku zespołu sakralnego musiało mieć według nas jakieś racjonalne powody.

Nasuwają się dwie potencjalne interpretacje takiej sytuacji. Lokalizacja *Placu Targowego* uwzględniała położenie strefy rolniczej znajdującej się na wschód od Abû Mînâ oraz położenie, znajdującego się również na wschód, kościoła. Zarówno pola uprawne, jaki i kościół były celem codziennych wędrówek dużej części, jeśli nie większości lokalnej populacji. Lokalizacja *Placu Targowego* na trasie tych wędrówek miałby więc swoje uzasadnienie.

Druga możliwość, to przyjęcie założenia, iż lokalną klientelę targowiska tworzyli także pielgrzymi skupiający się wokół *Kościoła Grobowego* św. Menasa. Takie rozumowanie może także tłumaczyć nasze obserwacje dotyczące potencjalnej „nadprodukcji" chleba i większej(?), niż lokalne potrzeby, liczby urządzeń handlowych[647].

Brak jednak bezspornych dowodów, wynikających bezpośrednio z badań terenowych, na poparcie takiej hipotezy. Nie odpowiada ona także na postawione na wstępie pytanie – kiedy ustał ruch pielgrzymkowy do Abû Mînâ. Co najwyżej, czyni tezę o trwającym jeszcze w X wieku ruchu pielgrzymkowym nieco bardziej prawdopodobną.

Być może, definitywne rozstrzygnięcie tej kwestii nigdy już nie będzie możliwe. Być może nigdy nie uzyskamy odpowiedzi na liczne pytania postawione w tym rozdziale. Nie zwalnia to jednak badaczy z obowiązku stawiania kolejnych pytań i poddawania krytycznej analizie raz już udzielonych odpowiedzi.

*
* *

Jeśli prezentowana tutaj praca postawiła więcej nowych pytań, niż udzieliła odpowiedzi na dotychczas nierozwiązane kwestie, to i tak, w przekonaniu autora, spełniła swoją rolę. Wierzę, że wyznaczyła nowe obszary dla przyszłych badań nad unikalnym reliktem, jakim jest kompletnie niemal zachowane, we wszystkich swoich fazach rozwoju, centrum pielgrzymkowe w Abû Mînâ.

Publikacja wyników ponad dwudziestu lat badań terenowych w tak syntetycznej formie i przy takiej ilości kwestii[648], na które autor nie jest w stanie udzielić definitywnej odpowiedzi, może wydawać się przedwczesna. Dalsze oczekiwanie na końcowe opracowania ceramiki i znalezisk numizmatycznych, które zapewne pomogłyby rozwiązać wiele z nierozstrzygniętych tu pytań, było nie do przyjęcia, w sytuacji postępującej dewastacji całego stanowiska archeologicznego przez prowadzoną wokół intensywną irygację. Kontynuacja badań terenowych przez dotychczasową ekipę stoi więc pod znakiem zapytania, tym bardziej, że zarówno w sezonie archeologicznym 2008, jak i 2009 miejscowe władze odmówiły badaczom koncesji na dalsze prowadzenie prac. Był to także jeden z powodów, który skłonił autora do publikacji tej pracy w jej aktualnej formie.

[645] Por. rozdział 3.4.

[646] Por. rozdział 4.4.

[647] Problematyka *Placu Targowego* będzie przedmiotem zapowiadanej już, osobnej monografii dotyczącej sklepów i warsztatów wczesnośredniowiecznej Abû Mînâ.

[648] Zwłaszcza tych, które dotyczą bezwzględnego datowania.

Bibliografia wraz z użytymi skrótami

Abû Mînâ[649] – raporty i sprawozdania wykopaliskowe, artykuły, monografie

ABU MINA I P. Grossmann, *Abû Mînâ I. Die Gruftkirche und die Gruft, AV* 44, Mainz 1989.

ABU MINA II P. Grossmann, *Abû Mînâ II. Das Baptisterium, AV* 54, Mainz 2004.

Abu Mina 1. Rap. H. Schläger, *Abu Mena. Vorläufiger Bericht, MDAIK* 19, 1963, 114–120.

Abu Mina 2. Rap. H. Schläger, *Abu Mena. 2. Vorläufiger Bericht, MDAIK* 20, 1965, 122–5.

Abu Mina 3. Rap. W. Müller-Wiener, *Abu Mena. 3. Vorläufiger Bericht, MDAIK* 20, 1965, 126–37.

Abu Mina 4. Rap. W. Müller-Wiener, J. Engemann, F. Traut, *Abu Mena. 4. Vorläufiger Bericht, MDAIK* 21, 1966, 171–87.

Abu Mina 5. Rap. W. Müller-Wiener, J. Engemann, P. Grossmann, *Abu Mena. 5. Vorläufiger Bericht, MDAIK* 22, 1967, 206–24.

Abu Mina 6. Rap. W. Müller-Wiener, P. Grossmann, *Abu Mena. 6. Vorläufiger Bericht, AA* 1967, 457–80.

Abu Mina 7. Rap. P. Grossmann, M. Meinecke, H. Jaritz, *Abu Mena. Siebenter vorläufiger Bericht, MDAIK* 26, 1970, 55–82.

Abu Mina 8. Rap. P. Grossmann, *Abu Mena. Achter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1975 und 1976, MDAIK* 33, 1977, 35–45.

Abu Mina 9. Rap. P. Grossmann, H. Jaritz, *Abû Mînâ. Neunter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1977, 1978 und 1979, MDAIK* 36, 1980, 204–27.

Abu Mina 10. Rap. P. Grossmann, H. Jaritz, C. Römer, *Abu Mina. Zehnter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1980 und 1981, MDAIK* 38, 1982, 131–54.

Abu Mina 11. Rap. P. Grossmann, J. Kościuk, G. Severin, H.-G. Severin, *Abû Mînâ. Elfter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1982 und 983, MDAIK* 40, 1984, 123–51.

Abu Mina 12. Rap. P. Grossmann, W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abû Mînâ. Zwölfter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1984–1986, AA* (1991), 457–86.

Abu Mina 13. Rap. P. Grossmann W. Hölzle, H. Jaritz, J. Kościuk, *Abû Mînâ. Dreizehnter vorläufiger Bericht. Kampagnen 1987–1989, AA* (1995), 389–423.

Abu Mina Rap. 1989 P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavation at Abû Mînâ in autumn 1989, BSAC* 30, 1991, 65–75.

Abu Mina Rap. 1990 P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in autumn 1990, BSAC* 31, 1992, 31–41.

Abu Mina Rap. 1991 P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in autumn 1991, BSAC* 32, 1993, 73–84.

Abu Mina Rap. 1993 P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 1993, BSAC* 33, 1994, 91–104.

Abu Mina Rap. 1994 P. Grossmann, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 1994, BSAC* 34, 1995, 149–159.

Abu Mina Rap. 1995 P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 1995, BSAC* 36, 1997, 83–98.

Abu Mina Rap. 1996 P. Grossmann, F. Arnold, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 1996*, w: *Actes du Symposium des Fouilles Coptes, Le Caire 7–9 Novembre 1996*, Cairo 1998, 43–56.

Abu Mina Rap. 1997 P. Grossmann, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 1997, BSAC* 38, 1999, 65–73.

Abu Mina Rap. 1998 P. Grossmann, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 1998, BSAC* 38, 1999, 75–84.

[649] W części poświęconej Abû Mînâ podano całość dostępnej, a znanej autorowi literatury. W pozostałych częściach podano jedynie pozycje cytowane przez autora w tekście.

Abu Mina Rap. 1999 P. Grossmann, I. Stollmayer, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 1999, BSAC* 39, 2000, 103–17.

Abu Mina Rap. 2000 P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2000, BSAC* 40, 2001, 97–108.

Abu Mina Rap. 2002 P. Grossmann, J. Pfeiffer, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2002, BSAC* 42, 2004, 21–41.

Abu Mina Rap. 2003 P. Grossmann, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2003, BSAC* 43, 2004, 25–32.

Abu Mina Rap. 2005 P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2005, BSAC* 44, 2005, 29–44.

Abu Mina Rap. 2006 P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Abû Mînâ in spring 2006, BSAC* 45, 2006, 29–42.

M. Benedini, H. Celere, *Report of the UNESCO-ICOMOS Monitoring Mission to ABU MENA (Egypt) 12–19 November 2005.*

E. Breccia, *Le musée Gréco-Romain 1931–1932,* Bergamo 1933, 25 i nn.

F.W. Deichmann, *Zu den Bauten der Menas-Stadt, AA* 1937, 75 i nn.

J. Drescher, *Apa Mena. A selection of Coptic texts relating to St. Menas,* Cairo 1946.

J. Engemann, *Das Ende der Wallfahrten nach Abu Mina und die Datierung früher islamischer glasierter Keramik* w: *Ägypten: Jahrbuch für Antike und Christentum*, 32 (1989), 161–77.

J. Engemann, *Early Islamic glazed pottery of the eight century A.D. from the excavations at Abu Mina,* w: W. Godlewski (red.), *Coptic and Nubian Pottery Part I, International Workshop, Nieborow 1988,* Warsaw 1990, 63–70.

J. Engemann, *La situation dans le sanctuaire égyptienne Abu Mina après les conquêtes persanes et arabes. Le témoignage de la céramique* (w druku).

P. Grossmann, *Abu Mina. A Guide to the Ancient Pilgrimage Center,* Cairo 1986.

P. Grossmann, *Neue Funde aus Abû Mînâ, Akten des 12. internationalen Kongress für Christliche Archäologie, Bonn 22.–28. Sept. 1991, JBAC, Erg.-Bd. 20, 1–2 (1995),* Bd II, 825–32.

P. Grossmann, *The Pilgrimage center of Abû Mînâ,* w: D. Frankfurter (red.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egypt*, Leiden 1998, 281–302.

P. Grossmann, *Abû Mînâ*, w: M. Krause (red.), *Ägypten in spätantik-christlicher Zeit,* Sprachen und Kulturen des christlichen Orients 4 (1998), 269–93.

P. Grossmann, *Abû Mînâ. Eine der letzten Städtegründungen der Antike*, w: *Stadt und Umland. Diskussion zur archäologischen Bauforschung*, vol. 7, Mainz 1999, 287–93.

F. Jaritz, *Die Arabischen Quellen zum Heiligen Menas*, Heidelberg 1993.

C.M. Kaufmann, *Die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste*, Cairo 1906.

Id., *Zweiter Bericht über die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste*, Cairo 1907.

Id., *Dritter Bericht über die Ausgrabung der Menas-Heiligtümer in der Mareotiswüste*, Cairo 1907.

Id., *Der Menastempel und die Heiligtümer von Karm Abû Mînâ in der ägyptischen Mariûtwüste. Ein Führer durch die Ausgrabungen der Frankfurter Expedition*, Frankfurt 1909.

Id., *Zur Ikonographie der Menasampullen mit besonderer Berücksichtigung der Funde in der Menasstadt nebst einem einführenden Kapitel über die neuentdeckten nubischen und äthiopischen Menastexte*, Cairo 1910.

Id., *Die Menasstadt und das Nationalheiligtum der altchristlichen Aegypter in der westalexandrinischen Wuste, Erster Band,* Leipzig 1910.

Id., *Die heilige Stadt der Wuste. Vierte Auflage.* Kempten und München 1924.

Z. Kiss, *Une statue ptolémaïque d'Abu Mina*, ET XXI (2007), 52–54.

J. Kościuk, Abd el-Azis Negm, *The private roman bath found nearby Abu Mina,* w: *Acta Politechnicae Vratislaviensis*, 1–2, 1987, 5–9.

J. Kościuk, Abd el-Azis Negm, *The private roman bath found nearby Abu Mina*, w: *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, Berlin 1988, 442–5.

J. Kościuk, *The conical sundial from Abû Mînâ, BSAC* 31, 1992, 43–54.

J. Kościuk, *Some early medieval houses in Abû Mînâ (Egypt),* w: *Actes du IVe Congres International d'Etudes Coptes – Louvain-la-Neuve 1988*, I Art et Archeologie (1992), 158–67.

J. Kościuk, *Typological observations on early medieval houses in Abû Mînâ*, w: *Proceedings of the 6th International Congress of Egyptology*, vol. 1, Turin 1992, 375–83.

J. Kościuk, *The last Phase of the Abû Mînâ Settlement*, w: *Akten des 12. Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie Bonn 1991,* Münster 1995, 2, 941–9.

J. Kościuk, *The latest phase of Abû Mînâ – The mediaeval Settlement, BSAC 42,* 2003, 43–54.

J. Kościuk, *The Market Place of the Mediaeval Settlement in Abû Mînâ*, w: M. Krause–S. Schaten (red.), ΘΕΜΕΛΙΑ. *Spätantike und koptologische Studien. Peter Grossmann zum 65. Geburtstag. [Sprachen und Kulturen des christlichen Orients 3]*, Wiesbaden, Reichert 1998, 187–224.

J. Kościuk, *From one of the last late antique creation to a small mediaeval village. The case of Abû Mînâ, BSAC* 45, 2006, 69–80.

J. Kościuk, *Późnoantyczne centrum pielgrzymkowe w Abû Mînâ*, w: E. Przesmycka *(red.), Architektura sakralna w kształtowaniu tożsamości kulturowej miejsca*, Lublin 2006, 29–48.

P. Labib, *Fouilles de Musée Copte à Saint-Ménas, BIE* 34 (1951–1952), 133–8.

N. Litianas, *Greek Ostraca from Abu Mina (O.AbuMina), [Archiv Fur Papyrusforschung Und Verwandte Gebiete, Beihefte 25]*, 2008.

N.F. Mulder, *Abu Mena: How the Early Christian Pilgrimage was given Shape*, BOREA, Münsternische Beitrage zur Archäologie, 16 (1993).

H.-Ch. Noeske, *Die Münzfunde des ägyptischen Pilgerzentrums Abu Mina und die Vergleichfunde aus dem Dioecesen Aegyptus und Oriens vom 4.–8. Jahrhundert n.Chr*, w: Studien zu Fundmünzen der Antike (SFMA), vol. 12, *Münzfunde aus Ägypten I*, Berlin 2000.

G. & H.-G. Severin, *Marmor vom heiligen Menas*, Liebieghous Monographie, Band 10, 1987.

J.B. Ward-Perkins, *The Shrine of St. Menas in the Maryut*, Papers of the British School at Rome 17, 1949, 26–71.

Aleksandria i Mareotis

Abd el-Azis Negm, *Excavations around Abou Mina*, w: J.-Y. Empereur (red.), *Commerce et artisanat dans l'Alexandrie hellénistique et romaine*, *BCH-Suppl*., 33 (1998), 65–73.

K. Babraj, H. Szymańska, *Marea am Maryut-See, die zweite Grabungssaison*, KEMET, 11, 2 (2002).

K. Babraj, H. Szymańska, *Wstępny raport z badań polskiej archeologicznej misji w Marei w Egipcie w 2001 roku*, Materiały Archeologiczne, 33, Kraków 2002.

K. Babraj, H. Szymańska, *Marea Second Interim Report – 2001, PAM* 13, Warsaw 2002.

K. Babraj, H. Szymańska, *Fouilles Archéologiques de Marea en Egypte. Saison 2000 et 2001*, Archeologia, LIII, Warszawa 2002.

K. Babraj, H. Szymańska, *Fortsetzung der archäologischen Forschungen In einem Badeanlagen-Komplex in Marea*, KEMET, 12, 2 (2003), 51–6.

K. Babraj, H. Szymańska, *Wstępny raport z wykopalisk w Marei w Egipcie. Sierpień–wrzesień 2002*, Materiały Archeologiczne, 34, Muzeum Archeologiczne, Kraków 2003.

K. Babraj, H. Szymańska, *Marea. Season 2002, PAM 14*, Warsaw 2003.

K. Babraj, H. Szymańska, *Marea: Excavations 2004, PAM* 16, 43–54, Warsaw 2005.

J.-Y. Empereur, *Alexandrie redécouverte*, Paris 1998.

Ch. Décobert, *Maréotide médiéwale. Des Béduins et des Chrétiens, Etudes alexandrines*, 8 (2002).

L. Duchesne, *Le sanctuaire d'Aboukir, BSAA* 12 (1910), 3–14.

el-Fakharani, *Recent excavations at Marea in Egypt*, w: G. Grimm, H. Heinen, E. Winter (red), *Das Römisch-Byzantinische Ägypten: Akten des internationalen Symposions 26.–30. September 1978 in Trier*, 175–86.

Abdal Fatah, P. Grossmann, *An early Christian complex in Hauwārīya-South, BSAC 39*, 2000, 23–41.

P. Grossmann, *Holzbewehrung im römischen und spätantiken Mauerwerk in Ägypten*, w: A. Hoffmann, E.-L. Schwandner, W. Hoepfner, G. Brands (red.), *Bautechnik der Antike*, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung, Band 5, Mainz am Rhein 1991.

P. Grossmann, *Die Querschiffbasilika von Hauwārīya-Marea und die übringen Bauten dieses Typus' in Ägypten als Repräsentanten der verlorenen frühchristlichen Architektur Alexandreias*, w: N. Swelin (red.), *In memoriam Daoud Abdu Daoud*, *BSAA* 1993, 107–21.

P. Grossmann, F. Khorshid, *The biapsidal church at Sīdī Mahmūd (Burǧ al-'Arab)*, *BSAC* 33 (1994), 79–90.

P. Grossmann, F. Khorshid, *Excavation in the Church at Sīdī Mahmūd in 1993*, w: *Actes du Symposium des Fouilles Coptes, Le Caire 7–9 Novembre 1996*, Cairo 1998, 57–66.

P. Grossmann, *Nochmals zu Marea und Philoxenite*, *BSAC* 42 (2003), 12–20.

P. Grossmann, J. Kościuk, *Report on the excavations at Bahig: Zawiyat al'-Asayala (Tall Hassaila) in spring 2007, BSAC* 46, 2007, 9–29.

Ch. Haas, *Alexandria in late Antiquity. Topography and Social Conflict*, Baltimore and London 1997.

W. Junkers, *Reisen in Afrika 1875–96*, vol. I, Wien 1889.

Mahmoud-Bey (Felaki), *Mémoire sur l'antique Alexandrie*, Copenhague, 1872.

W. Müller-Wiener, *Siedlungsformen in der Mareotis*, *AA* 1967, 103–17.

F.W. Oliver, *Dust-Storms in Egypt as Noted in Maryut: A Suplement*, The Geographical Journal, Vol. 108 (1946).

M.J.R. Pacho, *Relation d'un voyage dans la Marmorique, la Cyrenaique, etc.*, Paris 1827.

Palladiusz: St. Kalinkowski (przekład), *Palladiusz. Opowiadania dla Lausosa (Historia Lausiaca)*, Kraków 1996.

M. Rodziewicz, *Les Habitations Romaines Tardives d'Alexandrie à la lumière des fouilles polonaises à Kôm el-Dikka*, Warszawa 1984.

M. Rodziewicz, *Philoxenite – Pilgrimage Harbor of Abu Mina*, Bull. Soc. d'Archeol. d'Alexandria, 47 (2003), 27–47.

H. Tchiersch, *Pharos, Antike Islam und Occident*, Berlin/Leipzig 1909.

Pielgrzymki w świecie przedchrześcijańskim

J.B. Hurry, *Imhotep*, London 1928.

J.H.F. Dijkstra, *Religious Encounters on the Southern Egyptian Frontier in Late Antiquity (AD 298–642)*, 203, dysertacje Uniwersytetu w Groningen 2005; http://irs.ub.rug.nl/ppn/27335289X.

J.H.F. Dijkstra, *Philae and the End of Ancient Egyptian Religion. A Regional Study of Religious Transformation (298–642 CE)*, Orientalia Lovaniensia Analecta 173, Leuven 2008.

Rifaat el-Farag, U. Kaplony-Heckel, K.P. Kuhlmann, *Recent Archaelogical Explorations at Athribis (Hw.t Rpjj.t)*, *MDAIK* 41 (1985), 1–4.

R. Merkelbach, *Isis regina – Zeus Serapis*, Stuttgart/Leipzig 1995.

J.G. Milne, *The Sanatorium of Dêr-el-Bahri*, *JEA* 1 (1914), 96–8.

Ruch pielgrzymkowy, kult męczenników i relikwii oraz architektura późnego antyku, Bizancjum i pierwszych wieków Islamu

R. Alston, *The City in Roman and Byzantine Egypt*, London 2002.

F. Arnold, *Elephantine. Die Nachnutzung des Chnum-tempelbezirks. Wohnbebauung der Spätantike und des Frühmittelalters*, (praca doktorska), Karlsruhe 1999.

Khaled al-As'ad, F.M. Stępniowski, *The Umayyad Sūq in Palmyra*, *DM* 4 (1989), 205–23.

A.S. Atiya, *Some Egyptian Monasteries according to the unpublished ms. of al-Shābushtī's "Kitāb al-diyārāt"*, *BSAC* 5 (1939), 1–28.

K. Augustyniak, *Teodoret Biskup Cyru. Dzieje miłości Bożej. Historia mnichów syryjskich*, Źródła monastyczne 7, Kraków 2007.

Aziz S. Atiya (red.), *The Coptic Encyclopedia*, New York, 1991.

CH. Bakirtzis, *The Urban Continuity and Size of Late Byzantine Thessalonike*, *DOP* 57, 63.

J. Balty, J.C. Balty, *Apamée de Syrie, archéologie at historie. I. Des origines a la Tetrarchie*, Berlin 1979.

R. Barrett-Lennard, *The Canons of Hippolytus and Christian Concern with Illness, Health and Healing*, *JEChSt* 13 (2005), 137–64.

J. Beaucamp, *Byzantine Egypt and imperial law*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 271–87.

A.E.R. Boak, E.E. Peterson, *Karanis, Topographical and architectural report of excavations during the seasons 1924–28*, Ann Arbor 1935.

A.E.R. Boak, *Soknopaiou Nesos*, Ann Arbor 1935.

Ch. Bouras, *City and Village: Urban Design and Architecture*, *JÖByz* 31/2 (1981), 611–53.

Ch. Bouras, *Aspects of the Byzantine City, Eighth–Fifteenth Centuries*, w: A.E. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks 2002, 487–518.

G. Brands, H.-G. Severin (red.), *Die spätantike Stadt und ihre Christianisierung*, Wiesbaden 2003.

Ph. Bridel (red.), *Mission Suisse d'archéologie Copte: Explorations aux Qouçour el-Izeila lors des campagnes 1981, 1982, 1984, 1985, 1986, 1989 et 1990*, (EK 8184, tome III), Louvain 1999 [2001].

Ph. Bridel (red.), *Mission Suisse d'archéologie Copte: Explorations aux Qouçoûr Hégeila et 'Ereima lors des campagnes 1987, 1988 et 1989*, (EK 8184, Tome IV), Louvain 2003 [2004].

O.H.E. Burmester (red.), *History of the Patriarchs of the Egyptian Church*, Cairo 1943, II/1.

A.J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, ed. P.M. Fraser, Oxford 1978.

F. Cabrol, H. Leclerq, H.I. Marrou (red.), *Dictionnaire d'archeologie chriétienne et de liturgie*, XIV (1927), 40–176.

D. Claude, *Die byzantinische Stadt im 6. Jahrhundert*, München 1969.

R.G. Coquin, *Livre de la consécration du sanctuaire de Benjamin*, *BdEC* 13 (1975), 177–85.

J.S. Crawford, *The Byzantine Shops at Sardis*, Cambridge, Mass. 1990.

F.W. Deichman, *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa 1994.

H. Delehaye, *Les origines du culte martyrs*, 1933.

G. Dagron, *Vie et miracles de sainte Thècle*, Subsidia hagiographica, 62 (1978).

L. Duchesne, *Le sanctuaire d'Aboukir*, *BSAA* 12 (1910).

J. Engemann, *Eulogien und Votive*, w: *Akten 12. Internationaler Kongreß für Christliche Archäologie*, Bonn 1991, 223–33.

J. Engemann, *Pilgerwesen und Pilgerkunst*, w: Ch. Stiegemann (red.), *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Mainz 2001, 45.

B.T.A. Evetts (red. i tłum.), *History of the Patriarchs of the Coptic Church of Alexandria*, *PO* I, 2.

C. Foss, *The Persians in Asia Minor and the end of the Antiquity*, The English Historical Review, 90 (1975), 72 i nn.

C. Foss, *The Destruction of Sardis in 616 and the Value of Evidence*, *JOBG* 24 (1975), 11–22.

C. Foos, *Byzantine and Turkish Sardis*, Cambridge Mass. 1976.

C. Foss, *Archaeology and the „Twenty Cities" of Byzantine Asia*, *DOP* 81 (1977).

C. Foss, *Ephesus after Antiquity, Byzantine and Turkish City*, Cambridge 1979.

C. Foss, J.A. Scott, *Sardis*, w: A.E. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the 7th through the 15th Century*, Dumbarton Oaks 2002, 615–22.

D. Frankfurter (red.), *Pilgrimage and Holy Space in Late Antique Egipt*, Leiden 1998.

M. Gawlikowski, *A residential area by the south decumanus*, w: F. Zayadine (red.), *Jerash Archaeological Project 1981–1983*, Amman 1986.

H. Gelzer, *Pergamon unter Byzantinern und Osmanen*, Berlin 1903.

A. von Gerkan, F. Krischen, *Milet 1,9: Thermen und Palästen*, Berlin 1928.

P. Geyer (red.), *Itinerarium Burdigalense*, Corpus scriptorum ecclesiasticorum Latinorum 39, 21.

C.H. Greenewalt, jr., *The Fiftinth Campaign at Sardis (1972), BASOR* 211 (1973).

P. Grossmann, *Early Christian ruins in Wâdî Fayrân (Sinai). An archaeological survey, ASAE* 70, 1984–1985, 75–81.

P. Grossmann, *Holzbewehrung im römischen und spätantiken Mauerwerk in Ägypten*, w: A. Hoffmann, E.-L. Schwandner, W. Hoepfner, G. Brands (red.), *Bautechnik der Antike*, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung, Band 5, Mainz am Rhein 1991, 56.

P. Grosmann, M. Jones, Y. Meimaris, *Report of the season In Firān-Sinai (February–March 1995)*, ByzZ 91/2, 1998, 345–58.

P. Grossmann, *Die antike Stadt Pharan. Ein Archäologisches Führer,* Cairo 1998.

P. Grossmann, *Christliche Architektur in Ägypten*, Leiden 2002.

P. Grossmann, *Early Christian architecture in Egypt and its relationship to the architecture of the Byzantine world,* w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700,* Cambridge 2007, 103–36.

P. Grossmann, *Late Antique Christian Incubation Centres in Egypt*, w: H. Brandenburg, S. Heid, Ch. Markschies (red.), *Atti Della giornata tematica dei Seminaria di Archeologia Cristiana (Roma – 20 maggio 2004),* Città del Vaticano 2007, 125–40.

M. Haiman, *Agriculture and Nomad-State Relations in the Negev Desert in the Byzantine and Early Islamic Periods, BASOR* 297 (1995), 29–54.

R. Harreither, M. Huber, R. Pillinger, E. Renhart, *Bibliographie zu Spätantike und frühem Christentum in Österreich (mit einem Anhang zum christlichen Ephesos), MiChA* 2 (1996), 89–93; *MiChA* 3 (1997), 77–81.

E. Herzfeld, S. Guyer, *Meriamlik und Korykos, zwei christliche Ruinenstädte des Raumen Kilikien*, Menchester 1931.

Y. Hirschfeld, *Farms and Villages in Byzantine Palestine, DOP* 51(1997).

Y. Hirschfeld, *Imperial Building Activity during the Reign of Justinian and Pilgrimage to the Holy Land in Light of the Excavations on Mt. Berenice, Tiberias, Revue Biblique 106* (1999), 236–49.

W. Hoepfner, G. Brands (red.), *Bautechnik der Antike, Diskussionen zur Archäologischen Bauforschung*, Band 5, Mainz am Rhein 1991.

U. Hölscher, *The Excavation of Medinet Habu, V. Post-Ramassid Remains*, Chicago 1954.

E.M. Husselman, *Karanis excavations of the University of Michigan in Egypt 1928–1935. Topography and Architecture. A summary of reports of the director E.E. Peterson*, Ann Arbor 1979.

E.A. Ivison, *Burial and Urbanism at Late Antique and Early Byzantine Corinth* (c. A.D. 400–700), w: N. Christie, S.T. Loseby, *Towns in Transition: Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages,* Aldershot 1996, 99–125.

J. Jeremias, *Heiligengräber in Jesu Umwelt*, Göttingen 1958.

A.H.M. Jones, *The cities of the eastern Roman provinces*, Oxford 1937.

R. Kasser, *Le Site Monastique Des Kellia (Basse-Egypte). Recherches Des Annies 1981–1983*, Leuven 1984.

А.П. Каждан, *Византийские города в VII–IX веках, Советская Археология*, 21 (1954), 164–83.

А.П. Каждан, *Деревня и город в Византи IX–X вв*, Moskwa 1960.

J.G. Keenan, *Byzantine Egyptian villages,* w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 226–43.

H. Kennedy, *From Polis to Madina: urban change in late antique and early Islamic Syria*, Past and Present 106 (1985).

G.R.D. King, A. Cameron (red.), *The Byzantine and Early Islamic Near East II. Land Use and Settlement Patterns*, Princeton 1994.

B. Kötting, *Peregrinatio Religiosa. Wallfahrten in der Antike Volkskunde*, 1950.

E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt*, w: *Berichte zum 11. Internationalen Byzantinistenkongress*, München 1958, V, 3.

Th. Klauser, *Christlicher Märtyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung*, Köln 1960.

Th. Klauser, *Christlicher Martyrerkult, heidnischer Heroenkult und spätjüdische Heiligenverehrung Neue Einsichten und neue Probleme.*, w: Th. Klauser, *Gesammelte Arbeiten zur Liturgiegeschichte, Kirchengeschichte und Christlichen Archäologie, JbAChr* 3. Ergb. (1974).

G. Kleiner, *Die Ruinen von Miletus*, Berlin 1968.

G. Kleiner i inni, *Milet 1972, IstMitt* 23–24 (1973–1974), 131–7.

M. Klinkott, *Die Stadtmauern. Die byzantinischen Befestigungsanlagen,* Berlin 2001.

H. Knackfuss, *Milet 1,7: Der Südmarkt*, Berlin 1924.

J. Koder (red.), *Das Eparchenbuch Leons des Weisen, CFHB* 33 (1991).

J. Kościuk, *Dwie łazienki z czasów rzymskich w rejonie okręgu świątynnego w Luksorze*, w: E. Różycka-Rozpędowska, M. Chorowska (red.), *Nie tylko zamki*, Wrocław 2005, 215–31.

B. Kötting, *Peregrinatio Religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche, Forschungen zur Volkskunde*, Regensberg–Münster 1950.

R. Krautheimer, *Rome, profile of a City, 312–1308,* Princeton 1980.

R. Krauthamer, *Early Christian and Byzantine architecture*, 1986.

D. Krencker, *Die Waltfahrkirche des Simeon Stylites*, Berlin 1939.

W.B. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Development*, Warszawa 1982.

E. Lévi-Provencal, *Encyklopédie de l'islam*, 2e éd. Leyce.

J. Liebeschuetz, *Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001.

E. Lucius, *Die Aufange des Heiligenkults in der christlichen Kirche*, Tubingen 1904 (reprint 1966).

C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople, IVe–VIIe siècles*, Paris 1985.

C. Mango, *Byzantine Architecture*, Milan 1978.

C. Mango, *Byzantine Architecture*, London 1986.

C. Mango, *Constantines Mausoleum and the Translation of Relics, BZ* 83 (1990), 51–62.

C. Mango, *The Pilgrim's Motivation, Akten 12. Internationaler Kongreß für Christliche Archäologie Bonn 1991,* Münster 1995, 9.

P. Maraval (red.), *Egérie, Journal de Voyage, Sources Chrétiennes*, 1982.

P. Maraval, *The Earliest Phase of Christian Pilgrimage in the Near East (before the 7th Century), DOP* 56 (2002), 63–74.

P. Maraval, *Lieux Saints et pèlerinages d'Orient*, Paris 1985.

Yahya El-Masry, Rafed El-Sayed, J. Kościuk, Ch. Leitz, *Preliminary report on the 1st season of fieldwork of the Joint University of Cologne (Germany) and Supreme Council of Antiquities Mission for the site of Athribis/Sohag, ASAE* (w druku).

Yahya El-Masry, Rafed El-Sayed, J. Kościuk, H. Leisen, E. von Plehve-Leisen, Ch. Leitz, *Preliminary Report on the 2nd season of fieldwork of the Joint University of Cologne (Germany) and Supreme Council of Antiquities Mission for the site of Athribis/Sohag, ASAE* (w druku).

Yahya El-Masry, Rafed El-Sayed, J. Kościuk, H. Leisen, E. von Plehve-Leisen, Ch. Leitz, *Preliminary report on the third season of fieldwork of the University of Tubingen and SCA Joint Mission for the site of Athribis (Nag' Al-Shaykh Hamad–Sohag), ASAE*, 270, 57–74.

A. Mau, *Pompei in Leben und Kunst,* Leipzig 1900.

B.J.B. Mayeske, *Bakeries, Bakers, and Bread at Pompeii. A Study in Social and Economic History*, Ann Arbor 1972.

B.J.B. Mayeske, *Bakers, Bakeshops, and Bread. A Social and Economic Study. – Pompeii and the Vesuvian Landscape*, Washington 1979.

B.J.B. Mayeske, *A Pompeian bakery on the Via dell'Abbondanza. – Studia pompeiana et classica in honor of W.F. Jashemski*, New Rochelle 1988.

O.F.A. Meinardus, *Monks and Monasteries of the Egyptian Deserts (revised edition)*, Cairo 1999.

O.F.A. Meinardus, *Two Thousend Years of Coptic Christianity*, Cairo 2004.

J.G. Milne, *The Sanatorium of Dêr-el-Bahri, JEA* 1 (1914), 96–8.

P. van Minnen, *The other cities in later Roman Egypt,* w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 207–25.

N.F. Mulder, *Abu Mena: How the Early Christian Pilgrimage was given Shape*, BOREA, Münsternische Beitrage zur Archäologie, 16 (1993), 149.

M. Mundel Mango, *The Commercial Map of Constantinople, DOP* 54 (2000).

W. Müller-Wiener, *Mittelalterliche Befestigungen im südlichen Jonien, IstMitt* 11 (1961), 81–9.

W. Müller-Wiener, *Das Theater-kastell von Milet, IstMitt* 17 (1967), 279–90.

W. Müller-Wiener, *Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Ägäischen Raum*, Gymnasium 93 (1986).

P. Noailles, A. Dain (red.), *Les novelles de Léon VI, le Sage*, Paris 1944.

R.E. Oster, *A Bibliography of Ancient Ephesus, ATLA Bibliographical Series 19,* New York–London 1987.

A. Papaconstantinou, *The cults of saints: A haven of continuity in a changing world?,* w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 350–67.

C. von Pilgrim, K.-Ch. Bruhn, Adel Kelany, *The Town of Syene. Preliminary Report on the 1st and 2nd Season in Aswan, MDAIK* 60 (2004), 119–48.

E. Quatremére, *Mémoires Géographiques et Historiques sur l'Égypte et quelques contrées voisines, recueillis et extraits des manuscripts coptes, arabes etc. de la Bibliothèque impériale*, Paris 1811, tom 2.

W. Radt, *Die byzantinische Wohnstadt von Pergamon.* Diskussionen zur archäologischen Bauforschung 3 (1978).

E.T. Richmond, *Plans of Egyptian Houses, Survey Notes*, 2 (1960), 84–8.

K. Regling, *Münzen von Priene*, Berlin 1927.

K. Rheidt, *Chliara: Ein Beitrag zur spätbyzantinischen Topographie der pergamenischen Landschaft, IstMitt* 36 (1986), 225 i nn.

K. Rheidt, *Byzantinische Wohnhäuser des 11. bis 14. Jahrhunderts in Pergamon, DOP* 44 (1990).

K. Rheidt, *Die Stadtgrabung: Die byzantinische Wohnstadt,* w: W. Radt (red.) *Altertümer von Pergamon*, Band XV, Berlin 1991.

K. Rheidt, *Pergamon and the Byzantine Millennium,* w: H. Koester (red.), *Pergamon, Citadel of the Gods,* Harrisburg 1998.

K. Rheidt, *The Urban Economy of Pergamon,* w: A.E. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Dumbarton Oaks 2002, 623–9.

L. Robert, *Didimes à l`époque byzantine*, Hellenica 11–12 (1960), 495–520.

L. Robert, w: J. des Gagniers i inni, *Laodicée du Lycos*, Quibec–Paris 1969.

M. Rostovtzeff, *Dura-Europos and its art*, Oxford, 1938.

C. Saliou, *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon, VIe siècle,* TM, Monographies 8 (1996).

H. Saradi-Mendelovici, *The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Medieval City in the Eastern Roman Empire*; Echos du monde classique/Classical Views 32 (1988), 365–401.

A.M. Schneider, *Sankt Euphemia und das Konzil von Chalkedon*, w: *Das Konzil von Chalkedon I*, Würzburg 1951.

J. Schmidt, *Die agglutinierende Bauweise im Zweistromland und in Syrien*, 1963.

J. Schwartz, *Fouilles Franco-Suisses. Rapports II. Qasr Marun/Dionisias 1950*, Cairo 1969.

M.G. De Slane (red. i tłum.), Abou Obeid el Bekri, *Description de l'Afrique septentrionale*, Paris 1913.

J. Strzygowski, *Koptische Kunst, Catalogue Général des Antiquités Égyptiennes de Musée de Caire*, Vienne 1904.

Samuel al-Suryânî (tłum.), Abu al Makarem, *History of the Churches and Monasteries in Lower Egypt in the 13th Century*, Cairo 1992.

E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Paris 1959, vol. 2, 842.

E. Stein, *Introduction a l'histoire et aux institutions byzantines*, Traditio, 7 (1949–1951), 154.

G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord I–III*, Paris 1953/1959.

L. Török, *Coptic Antiquities I*, Bibliotheca Archeologica 11, Rome 1993, 30 i nn.

T. Ulbert, *Resafa II: Die Basilika des Heiligen Kreuzes in Resafa-Sergiupolis*, Mainz 1986.

A.A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire 324–1453*, vol. I, Madison 1961.

D. Whitcomb, *The Misr of Ayla: Settlement at Al-'Aqaba in the Early Islamic Period*, w: G.R.D. King, A. Cameron (red.), *The Byzantine and Early Islamic Near East II. Land Use and Settlement Patterns*, Princeton 1994.

Th. Wiegand, H. Schrader, *Priene*, Berlin 1904.

B. de Vries, P. Bikai, *Archaeology of Jordan*, *AJA* 97 (1993), 457–520.

B. Ward-Perkins, *Urban Survival and Urban Transformation in the Eastern Mediterranean*, w: G.P. Brogiolo (red.), *Early Medieval Town in West Mediterranean*, Mantova 1996, 144–8.

D. Whitcomb, *The Misr of Ayla: Settlement at Al-'Aqaba in the Early Islamic Period*, w: G.R.D. King, A. Cameron (red.), *The Byzantine and Early Islamic Near East II. Land Use and Settlement Patterns*, Princeton 1994.

E. Wipszycka, *Les aspects économiques de la vie de la communauté des Kellia*, w: (praca zbiorowa), *Le site monastique copte des Kellia. Sources historiques et explorations archéologiques*, Genève 1986, 117–44.

E. Wipszycka, *Les confréries dans la vie religieuse de l'Égypte chrétienne*, w: *Proceedings of the XIIth International Congress of Papyrology*, Toronto 1970, 511–25.

E. Wipszycka, *La christianisation de l'Égypte aux IV-Vie siècles. Aspects sociaux et ethniques*, Aegyptus 68 (1988), 117–65.

U. Wulf, *Der Stadtplan von Pergamon*. *IstMitt* 44 (1994).

G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du nord*, 1953–1958.

D.A. Zakythenos, *Korreferat zu E. Kirsten, Die byzantinische Stadt*, w: *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinistenkongress, München 1985*, 49–51.

Literatura uzupełniająca

F. Arnold, *The Population of Kahun* (praca w maszynopisie).

D.M. Bailey, *Excavations at El-Ashmunein V. Pottery, Lamps and Glass of the Late Roman and Early Arab Periods*, London 1998.

R.S. Bagnall, B.W. Frier, *The demography of Roman Egypt*, Cambridge 1994.

J. Banaji, *Agrarian Change in Late Antiquity: Gold, Labour, and Aristocratic Dominance*, Oxford 2001.

M. Broshi, R. Gophna, *The Settlements and Population of Palestine during the Early Bronze Age II–III, BASOR* 253 (1984).

Ch. Décobert, *Le mendiant et le combattant. L'institution de l'islam*, Paris 1991.

F.W. Deichman, *Archeologia chrześcijańska*, Warszawa 1994.

D. Delia, *The Population of Roman Alexandria*, Transactions of the American Philological Association 118 (1988).

K-H. Deschner, *Kryminalna historia chrześcijaństwa*, tom III, Gdynia 2000.

F. Dunand, *Between tradition and innovation: Egyptian funerary practices in late antiquity*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 163–86.

J. Engemann, *Die Spätbesiedlung von Abu Mina*. w: *Jahrbuch für Antike und Christentum* 33 (1990) i nn.

R.G. Feachem, E. Burns, S. Cairncross, A. Cronin, P. Cross, D. Curtis, MK. Khan, D. Lamb, H. Southall, *Water, Health and Development; an Interdisciplinary Evaluation*, London 1978.

J.-L. Flandrin, *Families*, 1979, 73–4; T. W. Gallant, *Risk and Survival*, 1991.

R. Fletcher, *The limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline*, New York 1995.

J. Gascou, *La Table budgétaire d'Antaeopolis, w: Hommes et Richesses dans l'Empire byzantin I*, Paris 1989.

T.W. Gallant, *Risk and Survival*, 1991.

V. Grumel, *La Chronologie*, I, Paris 1958.

M. Haller, *Początek jest wszędzie*, Warszawa 2003.

A. Harvey, *Economic Expansion in central Greece in the Eleventh Century*, Byzantine and Modern Greek Studies 8 (1982/83).

M. Hendy, *Byzantium, 1081–1204: an Economic Reappraisal*, *Transactions of the Royal Historical Society*, 20 (1970).

D. Herlihy, C. Klapisch-Zuber, *Tuscans*, 1985.

T..M. Hickey, *Aristocratic landholding and the economy of Byzantine Egypt*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 288–308.

E. Jomard, *Mémoire sur la Population comparée de l'Égypte ancienne et moderne*, w: *Description de l'Égypte*, vol. IX.

D.I. Kertzer, *Household History*, 1991.

J. Kościuk, *Problemy integracji architektury współczesnej w zespołach zabytkowych*, Wrocław 1978, 22 (praca doktorska w maszynopisie).

H.G.L.(?), *Erthquakes in Egypt*, Survey Notes, 10 (July 1907), 277–86.

E. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Byzantine Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton 1977.

P. Lasett (red.), *Household and Family in Past Times*, Cambridge 1972.

J. Lefort, J.-M. Martin, *L'organisation de l'espace rural: Macédoine et Italie du sud (Xe–XIIIe siècle)*, w: V. Kravari, J. Lefort, C. Morrison (red.), *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin*, Paris 1989–1991, II.

J. Lefort, *Rural Economy and Social Relations in the Countryside*, *DOP* 47 (1993).

K. Morimoto, *The Fiscal Administration of Egypt in the Early Islamic Period*, Dohosha 1981.

C. Morrisson, *Die byzantinischen Münzen.* Pergamenische Forschungen 8 (1993).

C. Morrisson, J-P. Sodini, *The Sixth-Century Economy*, w: A. Laiou (red.), *The Economic History of Byzantium from the 7th through the 15th Century*, Dumbarton Oaks 2002.

L. Narvarte, E. Lorenzo, M. Aandam, *Lessons from a PV pumping programme in south Morocco*, Progress in Photovoltaics: Research and Applications 13 (2005), 261–70.

P.T. Nicholson, I. Shaw (red.), *Ancient Egyptian Materials and technology*, Cambridge 2000.

A. Palerm, *The agricultural Basis of urban civilization in Mesoamerica*; w: J.H. Steward (red.), *Irrigation Civilizations: a comparative study*, Washington 1955.

B. Palme, *The imperial presence: Government and army*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 244–70.

E. Patlagean, *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance 4e–7e siècles*, Paris 1977.

F. Petrie, *History of Egypt*, t. 1–9, London 1894–1905.

Platon, *Państwo*, t. I, Księga 7, Warszawa 1958.

J.C. Russell, *Late Ancient and Medieval Population*, Philadelphia 1958.

J.C. Russell, *The Population of Medieval Egypt*, *JARCE* V (1966).

J. Sauvaget, *Le plan de Laodicée-sur-Mer*, Bulletin d'études orientales, 4 (1934), 81–114.

Y. Shiloh, *The Population of Iron Age Palestine in the Light of a Sample Analysis of Urban Plans, Areas, and Population Density*, *BASOR* 239 (180).

P.M. Sijpesteijn, *The Arab conquest of Egypt and the beginning of Muslim rule*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 437–59.

S.F. Singer (red.), *Nature, Not Human Activity, Rules the Climate*, Chicago 2008, 3, fig. 3a.

J. Sławińska, *Nauki praktyczne naukami kierującymi*, Prakseologia 3–4 (1975), 175–88.

J. Sławińska, *Historia a teoria architektury współczesnej*, w: *Problemy teorii architektury w świetle współczesnej praktyki*, Katowice 1983, 149–56.

J. Sławińska, *Architektura i mity odrodzenia kultury*, Architektura 3 (1988), 60–2.

N. Svoronos, *Sur quelques formes de la vie rurale à Byzance, petite et grande exploitation*, *Annales, Economies, Societas, Civilisations* 11 (1956).

W. Treadgold, *Byzantium and Its Army 284–1081*, Stanford 1995.

E. Wipszycka, *Kościół w świecie późnego antyku*, Warszawa 1994.

E. Wipszycka, *The institutional church*, w: R.S. Bagnall (red.), *Egypt in the Byzantine World, 300–700*, Cambridge 2007, 331–49.

Książka jest pierwszą w języku polskim monografią Abû Mînâ – jednego z największych chrześcijańskich centrów pielgrzymkowych późnego antyku i wczesnego średniowiecza. W latach 1982–2008 autor uczestniczył w badaniach Abû Mînâ prowadzonych przez Niemiecki Instytut Archeologiczny w Kairze.

Ruiny Abû Mînâ, zajmujące jeszcze dziś kilka kilometrów kwadratowych powierzchni, leżą na południowy zachód od Aleksandrii i są wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO.

W prezentowanej monografii autor opisuje nie tylko historię odkrycia Abû Mînâ, ale i współczesny stan wiedzy na jej temat, uzupełniając go bogatym tłem dotyczącym przemian urbanistycznych bizantyjskich miast na przełomie późnego antyku i wczesnego średniowiecza. Szczególne miejsce zajmuje rekonstrukcja Abû Mînâ w ostatniej fazie jej istnienia, zredukowanej do niewielkiej osady, która przestaje istnieć na przełomie XI i XII wieku. Autor uzupełnia te informacje o opis funkcjonowania eklezjastycznej części osady w jej codziennym życiu oraz o próbę rekonstrukcji wielkości lokalnej populacji.

Wydawnictwa Politechniki Wrocławskiej są do nabycia w księgarni „Tech”
plac Grunwaldzki 13, 50-377 Wrocław, budynek D-1 PWr., tel. 071 320 29 35
Prowadzimy sprzedaż wysyłkową

ISBN 978-83-7493-462-6